मराठी म्हणी व वाक्प्रचार संग्रह

संपादक

प्राचार्य शशिकांत कर्डेकर

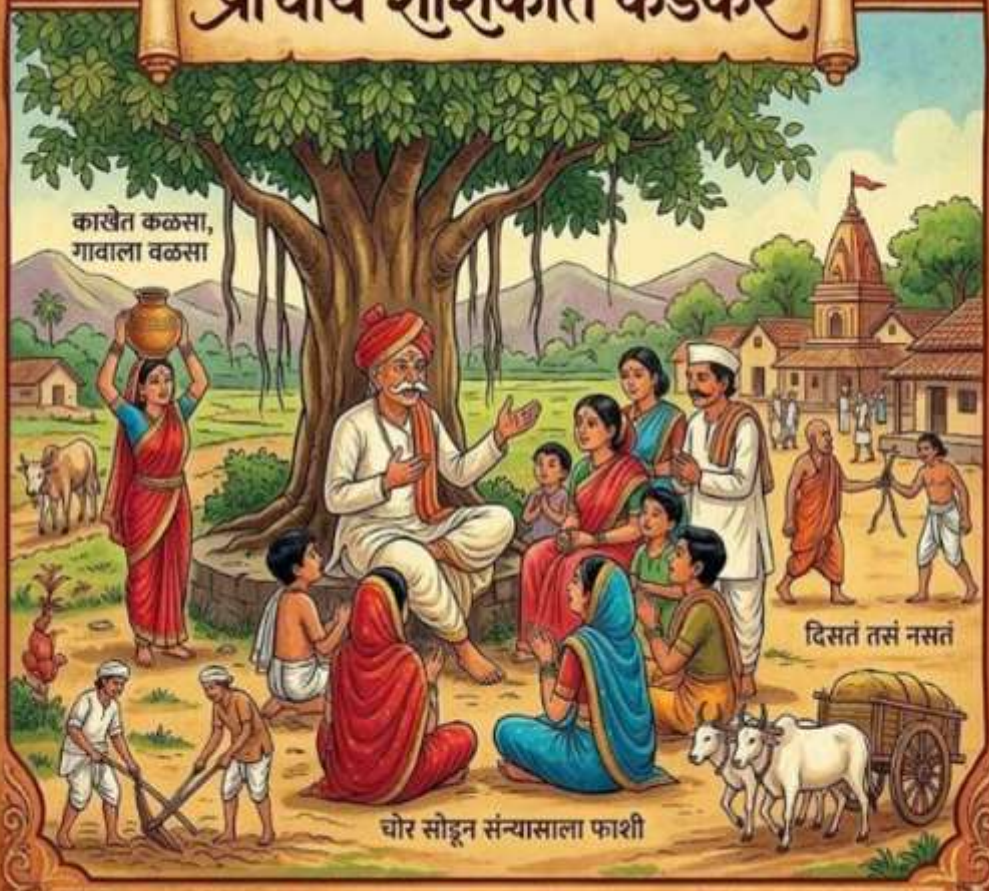

मराठी संस्कृती आणि भाषेचा अनमोल ठेवा

ई साहित्य प्रतिष्ठान

सादर करत आहे

मराठी म्हणी व वाक्प्रचार संग्रह

३- च,छ,ज,झ

प्राचार्य शशिकांत कर्डेकर

मराठी म्हणी व वाक्प्रचार संग्रह - ३

लेखक: प्राचार्य शशिकांत कर्डेकर

‘श्रेयस’, नांदिवली रोड, डोंबिवली पूर्व,
भ्रमण दरध्वनी ९८३३३९९७९४
इ मेल shashikardekar@gmail.com

मुखपृष्ठ- प्राचार्य शशिकांत कर्डेकर

या पुस्तकातील लेखनाचे सर्व हक्क लेखकाकडे सुरक्षित असून पुस्तकाचे किंवा त्यातील अंशाचे पुनर्मुद्रण वा नाट्य, चित्रपट किंवा इतर रुपांतर करण्यासाठी लेखकाची लेखी परवानगी घेणे आवश्यक आहे. तसे न केल्यास कायदेशीर कारवाई (दंड व तुरुंगवास) होऊ शकते.

This declaration is as per the Copyright Act 1957 read with Sections 43 and 66 of the IT Act 2000. Copyright protection in India is available for any literary, dramatic, musical, sound recording and artistic work. The Copyright Act 1957 provides for registration of such works. Although an author’s copyright in a work is recognised even without registration. Infringement of copyright entitles the owner to remedies of injunction, damages and accounts.

प्रकाशक :- ई साहित्य प्रतिष्ठान

www. esahity.com
esahity@gmail.com
Whatsapp- 9987737237
(विनामूल्य ईपुस्तकांसाठी फ़क्त नाव गाव कळवा)
प्रकाशन : २२ सप्टेंबर २०२६

छापील प्रत खासगी वितरणासाठी उपलब्ध
देणगी मूल्य- रु. २०००/- फक्त (८खंड एकत्रित)
(१००% रक्कम लेखकाकडे छपाईचा खर्च म्हणून जाईल.)
(संपर्क- प्राचार्य शशिकांत कर्डेकर- ९८३३३९९७९४

©esahity Pratishthan®2026

- विनामूल्य वितरणासाठी उपलब्ध.
- आपले वाचून झाल्यावर आपण हे फ़ॉरवर्ड करू शकता.
- हे ई पुस्तक वेबसाईटवर ठेवण्यापुर्वी किंवा वाचनाव्यतिरिक्त कोणताही वापर करण्यापुर्वी ई-साहित्य प्रतिष्ठानची लेखी परवानगी घेणे आवश्यक आहे.

लेखक परिचय

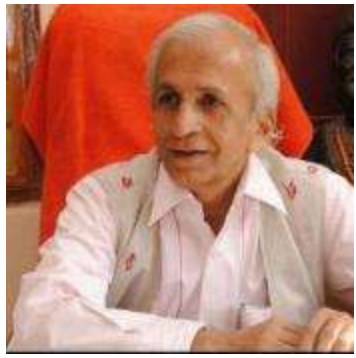

प्राचार्य शशिकांत कर्डेकर

एम. ए. बी. एड.

• ३५ वर्षे अध्यापन. त्यातील २५ वर्षे गणेश विद्यालय व कनिष्ठ महाविद्यालय टिटवाळा येथे प्राचार्य म्हणून कार्यरत.

• अध्यापकांच्या वरिष्ठ श्रेणी व निवड श्रेणीच्या सेवांतर्गत प्रशिक्षणात तज्ज्ञ मार्गदर्शक म्हणून जिल्हा व राज्य पातळीवर कार्यरत.

• डोंबिवली येथील राष्ट्रीय शिक्षण संस्थेचे माजी अध्यक्ष.

• विविध नियतकालिकांतून कथा व समीक्षापर लेखन, विविध दिवाळी अंकांसाठी मान्यवरांच्या मुलाखती.

• सामाजिक, शैक्षणिक व विज्ञानविषयक अनेक विषयांवर व्याख्याने.

• **'जागतिक वैज्ञानिक कोशा'चे** निर्माते. सध्या ई साहित्य प्रतिष्ठान कडून **'या दिवशी विज्ञानात'** ही ई बुक मालिका व **भौगोलिक संज्ञाकोश, जागतिक पर्वतरांगा इत्यादी ३६ पुस्तके** प्रकाशित आणि इतर पुस्तके प्रकाशनाच्या मार्गावर.

प्राचार्य शशिकांत कर्डेकर यांची ई साहित्यतर्फ़े आजवर ३६ पुस्तके प्रकाशित झाली असून **त्यांची एकत्रित पृष्ठसंख्या वीस हजार हून अधिक आहे.**

प्रस्तावना

"मराठी भाषा लाभली आम्हास भाग्य बोलतो मराठी...

मराठी सारखी लाभली माय बोली

विनम्रतेने वंदितो तिच्या पाऊली"

मराठी भाषेच्या समृद्ध आणि अथांग वाङ्मयीन वारशामध्ये 'म्हणी आणि वाक्प्रचार' हे केवळ भाषिक अलंकार नसून, ते या मातीचे संचित, संस्कृतीचे प्रतिबिंब आणि लोकजीवनाचे जिवंत दस्तऐवज आहेत. कोणत्याही जिवंत भाषेचे सौंदर्य तिच्या व्याकरणापेक्षा तिच्या लोकबोलीत आणि म्हणी-वाक्प्रचारांच्या चपखल वापरात अधिक खुलते. प्रस्तुत प्रस्तावनेत मराठी म्हणी आणि वाक्प्रचारांच्या उगम, स्वरूप, सामाजिक महत्त्व आणि त्यांच्या भाषिक वैशिष्ट्यांचा वेध घेण्याचा एक आदरपूर्वक प्रयत्न आहे.

मराठी भाषेतील 'म्हण' आणि 'वाक्प्रचार' हे दोन्ही घटक भाषेला धार आणि अर्थाला विस्तार देणारे असले, तरी त्यांच्या स्वरूपात मूलभूत फरक आहे. म्हण हे मानवी अनुभवोंचे आणि जगण्याच्या सत्याचे संकुचित रूप असते. ते एक परिपूर्ण वाक्य असते, ज्याला स्वतःचा स्वतंत्र अर्थ असतो. शतकानुशतकांच्या अनुभवांतून जे शहाणपण कळून आले, ते एका ओळीत बांधणे

म्हणजेच म्हण होय; जसे की— "आधी पोटोबा, मग विठोबा." याउलट, वाक्प्रचार हे परिपूर्ण वाक्य नसते, तर तो एक शब्दबंध असतो. यात शब्दांच्या वाच्यार्थापेक्षा (Literal Meaning) लक्ष्यार्थ (Metaphorical Meaning) अधिक महत्त्वाचा असतो. वाक्प्रचार वाक्यात वापरताना त्याच्या क्रियापदात लिंग, वचन आणि काळानुसार बदल होतो; जसे की— "खांदा देणे" म्हणजेच मदत करणे किंवा अंत्ययात्रेत सहभागी होणे.

मराठी म्हणी आणि वाक्प्रचारांची पाळेमुळे आपल्या ग्रामीण जीवनशैलीत, कृषी संस्कृतीत आणि भौगोलिक विविधतेत रुजलेली आहेत. यांची निर्मिती प्रामुख्याने निसर्ग, शेती, पाऊस, झाडे आणि पशु-पक्षी यांवर आधारित अनुभवांमधून झाली आहे. "वळवाचा पाऊस", "कावळा बसूंक अन् फांदी तुटूंक" किंवा "झाकली मूठ सव्वा लाखाची" यांमागे ग्रामीण व व्यावहारिक जीवनाचे संदर्भ आहेत. याशिवाय भारतीय कुटुंबव्यवस्थेतील सासू-सून, नणंद-भावजय, आई-मूल, शेजारी-पाजारी यांच्यातील नातेबंधांवरूनही अनेक म्हणी जन्माला आल्या. "लेकी बोले, सुने लागे" किंवा "घराचे झाले थोंडे अन् व्याही काढी बोंडे" या म्हणी कौटुंबिक मानसशास्त्र अचूक टिपतात. महाराष्ट्राला लाभलेला शिवकाल, पेशवाई आणि संतांची परंपरा यातून "पानीपत होणे" (सर्वनाश होणे) किंवा "भगीरथ प्रयत्न करणे" (अथक परिश्रम

करणे) यांसारखे ऐतिहासिक व पौराणिक संदर्भ असलेले अनेक वाक्प्रचार तयार झाले.

मराठी भाषेचे सर्वात मोठे सौंदर्य तिच्या प्रादेशिक बोलीभाषेत आहे. मुख्य प्रवाहातील मराठी म्हणींइतकाच, किंबहुना त्याहूनही अधिक जिवंतपणा महाराष्ट्राच्या विविध प्रांतांतील बोलीभाषेतील म्हणींमध्ये आढळतो. उदाहरणार्थ, कोकणी आणि मालवणी बोलीमध्ये समुद्राशी, माशांशी आणि नारळी-पोफळीच्या बागांशी संबंधित नितांत सुंदर संदर्भ येतात; जसे की "मासळी खायची आणि समुद्राक भिय्यायचा?" म्हणजेच संकट सोसण्याची तयारी असल्याशिवाय काम हाती घेऊ नये. खानदेशी किंवा अहिराणी बोलीत शेतकरी जीवन, सडेतोडपणा आणि तिथल्या खाद्यसंस्कृतीचा मिश्कील गोडवा आढळतो; जसे की "विहीर माय पाणी शे, तव्हळ पोहरा माय ई-च ना!" म्हणजेच मूळ ठिकाणी गुण असतील तरच ते पुढच्या पिढीत दिसतात. तर दुसरीकडे, विदर्भातील वऱ्हाडी बोलीमध्ये कडक, धारदार पण मनाचा मोकळेपणा दाखवणारा थाट दिसतो; जसे की "आले अंगावर, तर घेतले शिंगावर!" म्हणजेच संकटाचा हिमतीने सामना करणे.

म्हणी आणि वाक्प्रचार हे केवळ भाषेची शोभा वाढवत नाहीत, तर ते समाजाचे 'वैचारिक मार्गदर्शक' म्हणून काम

करतात. लांबलचक भाषण जे करू शकत नाही, ते काम एक छोटीशी म्हण करून जाते. उपदेश करताना समोरच्याला न दुखावता सुनावण्यासाठी म्हणी हे एक उत्तम माध्यम आहे. माणसाचा लोभीपणा, शहाणपणा, मूर्खपणा, अहंकार आणि परोपकार या सर्व छटा या संग्रहात अचूक मांडलेल्या दिसतात. “उथळ पाण्याला खळखळाट फार” असे म्हणून एकाच क्षणात उथळ स्वभावाच्या माणसावर अचूक बोट ठेवले जाते. पूर्वीच्या काळी जेव्हा ग्रंथांची निर्मिती सर्वसामान्यांपर्यंत पोहोचली नव्हती, तेव्हा हे व्यावहारिक ज्ञान मौखिक परंपरेने (Oral Tradition) एका पिढीकडून दुसऱ्या पिढीकडे पोहोचवण्याचे काम या म्हणींनी केले, जे मानवी स्वभावाचे विच्छेदन करणारे आणि पिढ्यानपिढ्यांचे ज्ञान संक्रमण करणारे ठरले.

आजच्या गतीमान आणि डिजिटल युगात इंग्रजी शब्दांचा प्रभाव वाढल्यामुळे आपल्या रोजच्या संभाषणातून या म्हणी आणि वाक्प्रचार हळूहळू लोप पावत आहेत. आजच्या पिढीला “हात दाखवून अवलक्षण” किंवा “ज्ञात्याला सांगणे म्हणजेच सूर्याला दिवा दाखवणे” यांमागील सखोल अर्थ आणि त्यातील उपरोधिक विनोद समजणे कठीण होत चालले आहे. अशा काळात, मराठी म्हणी आणि वाक्प्रचारांचा हा 'विस्तृत संग्रह' केवळ एका पुस्तकाचे रूप नसून, तो मराठी भाषेच्या आत्म्याचे

जतन करणारा एक महत्त्वपूर्ण दस्तऐवज ठरणार आहे. भाषा जिवंत ठेवायची असेल, तर ती समृद्ध करणाऱ्या या शब्दरत्नांचा वापर आपल्या लेखनात आणि संभाषणात सातत्याने व्हायला हवा.

प्रस्तुत ग्रंथ हा केवळ शब्दांचा संग्रह नाही, तर तो महाराष्ट्राच्या मातीचा सुवास, पूर्वजांचे शहाणपण आणि मराठी मनाचा आरसा आहे. अभ्यासक, लेखक, विद्यार्थी आणि मराठी भाषेवर प्रेम करणाऱ्या प्रत्येक वाचकासाठी हा संग्रह एक अनमोल ठेवा ठरेल, यात शंका नाही. या संग्रहाच्या निमित्ताने मराठी भाषेची ही ज्ञानावारी अखंड प्रवाही राहो, याच सदिच्छा!

-शशिकांत कर्डेकर

चवलीची कोंबडी आणि पावली फळणावळ

मुख्य गोष्टीपेक्षा देखभालीचा खर्च जास्त असणे.

ही मूळ वस्तूच्या किमतीपेक्षा तिच्या देखभालीवर किंवा अनुषंगिक गोष्टींवरच जास्त खर्च होण्याच्या परिस्थितीवर भाष्य करणारी एक अतिशय मजेशीर आणि सडेतोड मराठी म्हण आहे.

या म्हणीला काही भागांत 'चवलीची कोंबडी आणि पावली मसाला' असेही म्हटले जाते.

मुख्य वस्तू किंवा कामाची किंमत कमी असणे, पण त्यासाठी लागणारा इतर खर्च, मेहनत किंवा देखभालीचा खर्च (Maintenance) हा त्या वस्तूच्या मूळ किमतीपेक्षाही जास्त असणे; म्हणजेच "मुरघास कमी आणि खर्च जास्त."

जुन्या काळातील चलनावरून ही म्हण तयार झाली आहे:

चवली: म्हणजे जुन्या काळातील ४ आणे (पहा पाऊण रुपयातील एक हिस्सा, अंदाजे २५ पैसे).

पावली: म्हणजे जुन्या काळातील ८ आणे (अंदाजे ५० पैसे).

फळणावळ/मसाला: कोंबडी शिजवण्यासाठी लागणारे साहित्य किंवा तिचा सांभाळ करण्याचा खर्च.

गणित अगदी सोपे आहे—चवली (४ आणे) ही पावलीपेक्षा (८ आणे) लहान असते. जर कोंबडी स्वतः चवलीची (कमी किमतीची) असेल आणि तिला शिजवण्यासाठी लागणारा मसाला किंवा फळणावळ पावलीची (जास्त किमतीची) लागत असेल, तर तो व्यवहार तोट्याचा आणि मूर्खपणाचा ठरतो.

१. वाहन खरेदी: एखाद्याने जुनी दुचाकी अवघ्या ५,००० रुपयांना विकत घेतली, पण ती चालवण्यासाठी तिला गॅरेजमध्ये नेले तेव्हा तिच्या दुरुस्तीचे बिल थेट ८,००० रुपये आले! अशा वेळी मित्र म्हणतात, "हे तर कसं झालं, चवलीची कोंबडी आणि पावली फळणावळ!"

२. मोबाईल किंवा गॅजेट्स: ऑनलाइन सेलमध्ये खूप स्वस्त मिळणारा एखादा चायनीज मोबाईल घेतला, पण दोन दिवसांत त्याचा डिस्प्ले फुटला. जेव्हा दुकानात गेले, तेव्हा समजले की नवीन डिस्प्ले मोबाईलच्या किमतीपेक्षा दुप्पट महाग आहे.

३. सरकारी किंवा प्रशासकीय कामे: एखादे ५० रुपयांचे शासकीय प्रमाणपत्र काढण्यासाठी जर दिवसभराची मजुरी बुडवून, १०० रुपयांचे पेट्रोल जाळून आणि ५० रुपयांची एजंटची फी देऊन फिरावे लागले, तर तिथेही हाच न्याय लागू होतो.

चार जणांची आई, बाजेवर जीव जाई

जबाबदारी अनेकांची असेल तर काळजी कोणीच घेत नाही.
ही कौटुंबिक जबाबदाऱ्या आणि माणसांच्या बेजबाबदार किंवा स्वार्थी वृत्तीवर बोट ठेवणारी एक अतिशय कारुणिक आणि मार्मिक मराठी म्हण आहे.

या म्हणीला काही भागांत "चार मुलांची आई, बाजेवर (खाटेवर) जीव जाई" असेही म्हटले जाते.

ज्या व्यक्तीला अनेक मुले किंवा आश्रित असतात, तरीही ऐन गरजेच्या वेळी किंवा म्हातारपणात तिच्याकडे लक्ष द्यायला कोणीच पुढे येत नाही.

प्रत्येकाला वाटते की 'दुसरा करेल', या चक्रात त्या व्यक्तीची प्रचंड हेळसांड होते. म्हणजेच "खूप माणसे पाठीशी असूनही ऐन वेळी कोणाचाही आधार न मिळणे."

जुन्या काळात घराघरांत विणलेली खाट असायची, ज्याला 'बाज' म्हटले जाई.

एका आईला चार मुले असतात. जेव्हा ती आई वृद्ध होते, आजारी पडते आणि मृत्यूच्या दारात (बाजेवर) असते, तेव्हा तिची चारही मुले "मोठा भाऊ बघेल", "छोटा भाऊ सांभाळेल" असे म्हणत एकमेकांवर जबाबदारी ढकलतात.

परिणामी, एवढा मोठा परिवार असूनही त्या माऊलीला औषधपाणी किंवा साधा पाण्याचा घोटही वेळेवर मिळत नाही आणि खाटेवरच तिचा तडफडून जीव जातो.

हाच कौटुंबिक विरोधाभास या म्हणीतून अत्यंत प्रभावीपणे मांडला आहे.
व्यवहारातील उदाहरणे:
१. कौटुंबिक संदर्भात: वडिलांनी कष्ट करून आपल्या चारही मुलांना डॉक्टर, इंजिनिअर बनवले. पण म्हातारपणात जेव्हा त्यांना पॅरालिसिसचा झटका आला, तेव्हा चारही मुलांनी एकमेकांकडे बोट दाखवून त्यांना वृद्धाश्रमात सोडले. अशा परिस्थितीला समाजात 'चार जणांची आई, बाजेवर जीव जाई' म्हटले जाते.
२. सार्वजनिक किंवा सरकारी कामात: जेव्हा एखाद्या सार्वजनिक उद्यानाची किंवा रस्त्याची जबाबदारी महापालिका, सार्वजनिक बांधकाम विभाग आणि स्थानिक मंडळ अशा तीन-चार यंत्रणांकडे असते; तेव्हा "ते करतील, हे करतील" या वादात त्या वास्तूची पार दुरवस्था होते. तिथेही हाच नियम लागू होतो.

चार दिवस सासूचे, चार दिवस सुनेचे

प्रत्येकाला अनुकूल परिस्थिती कधी ना कधी येतेच.

ही मराठीतील अत्यंत लोकप्रिय, काळाच्या कसोटीवर उतरलेली आणि मानवी जीवनातील बदलाचे चक्र स्पष्ट करणारी म्हण आहे.
प्रत्येकाचा आयुष्यात कधी ना कधी सुवर्णकाळ किंवा हुकमी काळ येतोच. कोणाचीही सत्ता, अधिकार किंवा परिस्थिती आयुष्यभर कायम

राहत नाही; काळ बदलतो आणि प्रत्येकाला आपली ताकद किंवा प्रभाव दाखवण्याची संधी मिळतेच.

या म्हणीचा उगम पारंपरिक कौटुंबिक व्यवस्थेतून झाला आहे:

लग्न होऊन नवीन मुलगी घरात येते तेव्हा सुरुवातीला घरात सासूचा पूर्ण अधिकार असतो. ती सुनेवर हुकूम चालवते आणि सुन बिचारी सगळं सहन करते. हे झाले 'चार दिवस सासूचे'.

पण काळ बदलतो. सासू वृद्ध होते आणि नवीन आलेली सून घराची मुख्य गृहिणी बनते. तिची मुले मोठी होतात आणि घरातील सर्व चाव्या (अधिकार) तिच्या हातात येतात. आता सासूला सुनेच्या मताप्रमाणे राहावे लागते. हे झाले 'चार दिवस सुनेचे'.

या कौटुंबिक उदाहरणावरून हा व्यापक संदेश दिला गेला आहे की, जगात कोणाचाही रुबाब किंवा हुकूमशाही कायम टिकत नाही, परिस्थितीचे चक्र गरगर फिरत राहते.

व्यवहारातील उदाहरणे:

१. राजकारणात: एखादा राजकीय पक्ष किंवा नेता सलग अनेक वर्षे सत्तेत असतो आणि विरोधकांवर वरचढ ठरतो. पण पुढच्या निवडणुकीत जनता त्यांना घरी बसवते आणि नवीन पक्षाला सत्ता देते. अशा वेळी जुने लोक म्हणतात, "काही हरकत नाही, चार दिवस सासूचे तर चार दिवस सुनेचे!"

२. खेळाच्या मैदानात: क्रिकेटमध्ये एखादा संघ सतत जिंकत असतो आणि दुसऱ्या संघाला पराभूत करतो. पण काही काळाने नवा संघ जोरदार पुनरागमन करतो आणि चॅम्पियन बनतो.

३. ऑफिस किंवा नोकरीत: एखादा कडक बॉस आपल्या कनिष्ठ कर्मचाऱ्याला खूप त्रास देतो. पण पुढे जाऊन तोच कर्मचारी आपल्या कर्तृत्वावर मोठ्या पदावर पोहोचतो आणि जुना बॉस निवृत्त होतो किंवा त्याच्या हाताखाली येतो, तेव्हा या परिस्थितीला ही म्हण तंतोतंत लागू होते.

चालत्या गाडीला खीळ

व्यवस्थित चालणाऱ्या कामात अडथळा निर्माण होणे.

चालत्या गाडीला खीळ घालणे ही प्रगती किंवा चालू असलेल्या कामात अचानक येणाऱ्या अडथळ्याचे वर्णन करणारी एक अतिशय समर्पक मराठी म्हण आहे.

एकादे काम अतिशय वेगाने, सुरळीत आणि यशस्वीपणे सुरू असताना, त्यात अचानक एखादा मोठा अडथळा येणे, विघ्न निर्माण होणे किंवा ते काम पूर्णपणे ठप्प होणे; म्हणजेच "प्रगतीच्या वेगाला अचानक ब्रेक लागणे."

हा वाक्प्रचार जुन्या काळातील लाकडी चाकांच्या गाड्यांवरून (उदा. बैलगाडी किंवा घोडागाडी) आला आहे:

बैलगाडीचे चाक गळून पडू नये म्हणून चाकाच्या कडेला कणा किंवा आसाच्या टोकावर एक लोखंडी 'खीळ' (Pin) बसवलेली असते. जोपर्यंत गाडी चालते आहे, तोपर्यंत ती खीळ नीट असावी लागते.

परंतु, जर कोणी चालू गाडीच्या चाकात मुद्दाम खीळ अडकवली किंवा चाकाची खीळ अचानक निखळली, तर वेगाने धावणारी गाडी जागच्या जागी थांबते, उलटते किंवा तिचा अपघात होतो.

यावरूनच, 'धडाक्याने सुरू असलेल्या कामात अचानक खोडा घालणे किंवा विघ्न येणे' या परिस्थितीला हा न्याय लावला गेला.

व्यवहारातील उदाहरणे:

१. व्यावसायिक क्षेत्रात: एका तरुण उद्योजकाचा नवीन व्यवसाय खूप छान चालला होता, महिन्याला मोठी उलाढाल होत होती. पण अचानक शासनाने नवीन नियम लागू केल्यामुळे त्याच्या कारखान्याला टाळे

लागले. हे पाहून त्याचे नातेवाईक म्हणाले, "बिचाऱ्याच्या चांगल्या चालत्या गाडीला खीळ बसली."

२. प्रकल्पांच्या संदर्भात: एखाद्या शहरात उड्डाणपुलाचे काम अत्यंत वेगाने सुरू असते. नागरिकांना वाटते की पुढच्या महिन्यात पूल सुरू होईल. पण अचानक जमिनीच्या वादामुळे कोर्टाने कामाला स्थगिती (Stay) दिली की, चालत्या गाडीला खीळ बसते.

३. कौटुंबिक/वैयक्तिक आयुष्यात: एखादा विद्यार्थी स्पर्धा परीक्षेची तयारी अतिशय जोमाने करत असतो, सर्व सराव परीक्षांमध्ये तो अव्वल येत असतो. पण मुख्य परीक्षेच्या दोन दिवस आधीच तो गंभीर आजारी पडतो. अशा वेळी त्याच्या अभ्यासाच्या चालत्या गाडीला खीळ लागते.

चिंता परा येई घरा

दुसऱ्याचे वाईट चिंतल्याने तेच आपल्यावर उलटते.
ही मानवी स्वभाव आणि मानवी मनाच्या एका विशिष्ट प्रवृत्तीवर भाष्य करणारी अतिशय खोल अर्थाची मराठी म्हण आहे.
आपल्या स्वतःच्या पाठीशी आधीच अनेक काळजीची कारणे किंवा समस्या असताना, विनाकारण दुसऱ्यांच्या फालतू गोष्टींची, संकटांची किंवा त्यांच्या आयुष्यातील घडामोडींची नको तितकी चिंता करत बसणे; म्हणजेच "दुसऱ्याचे ओझे स्वतःच्या डोक्यावर घेणे."

चिंता: काळजी किंवा ताण.

परा: परकी, दुसरी किंवा दुसऱ्यांची.

येई घरा: स्वतःच्या घरात किंवा मनात आणणे.

काही लोकांना स्वतःच्या जबाबदाऱ्या पार पाडण्याऐवजी शेजारीपाजारी, नातेवाईक किंवा मित्रमंडळींच्या आयुष्यात काय चालले आहे, यात जास्त रस असतो. त्यांच्या घरात काही अडचण आली की, हे स्वतःच जास्त काळजीत पडतात आणि स्वतःचे मानसिक स्वास्थ्य बिघडून घेतात. या अवाजवी काळजी घेण्याच्या वृत्तीला या म्हणीद्वारे उपरोधिक टोला लगावला आहे.

१. कौटुंबिक संदर्भात: रमेशच्या घरात स्वतःच्या मुलांच्या शिक्षणाचा आणि पैशांचा प्रश्न गंभीर असतो. पण तो दिवसभर शेजारच्या पाटलांच्या मुलाला नोकरी का मिळत नाही, या विचाराने कपाळाला हात लावून बसतो. हे पाहून त्याची पत्नी त्याला म्हणते, "आधी स्वतःच्या घराकडे बघा, ही काय 'चिंता परा येई घरा' लावून ठेवली आहे?"

२. सामाजिक संदर्भात: काही लोकांना स्वतःच्या व्यवसायात किंवा नोकरीत लक्ष देण्याऐवजी, "अमक्या नेत्याचे काय होणार?" किंवा "त्या दोन देशांमधील युद्धाचा आपल्या गल्लीवर काय परिणाम होणार?" याचीच अहोरात्र काळजी असते. अशा वेळी ही म्हण तंतोतंत लागू होते.

चिखलात दगड टाकला आणि अंगावर शिंतोडे घेतले

स्वतःच्याच हाताने स्वतःची बदनामी करून घेणे.

ही मानवी वर्तनावर आणि मूर्खपणावर बोट ठेवणारी एक अतिशय प्रसिद्ध आणि सडेतोड मराठी म्हण आहे.

एखाद्या वाईट, दुष्ट किंवा नीच माणसाच्या नादी लागून विनाकारण

स्वतःचीच बदनामी करून घेणे किंवा स्वतःवरच संकट ओढवून घेणे;

म्हणजेच "दुसऱ्याच्या घाणेरड्या वादात स्वतःहून पडणे आणि स्वतःची अब्रू घालवणे."

या म्हणीचा उगम आपल्या रोजच्या जगण्यातील साध्या अनुभवातून झाला आहे:

रस्त्यावर कुठेतरी चिखल किंवा घाण साचलेली असते. ती घाण तिथे शांत पडून असते.

जर एखाद्या माणसाने शहाणपणा न वापरता त्या चिखलात मुद्दाम जोरात दगड मारला, तर काय होईल? तो चिखल उडेल आणि त्याचे घाणेरडे शिंतोडे दगड मारणाऱ्याच्याच अंगावर आणि कपड्यांवर उडतील. यात चिखलाचे काहीच नुकसान होत नाही, पण स्वच्छ कपडे घालून गेलेला माणूस मात्र घाणेरडा होतो.

यावरूनच, 'समाजातील किंवा परिचयातील घाणेरड्या प्रवृत्तीच्या माणसांना मुद्दाम उकसायला जाणे आणि स्वतःचे नुकसान करून घेणे' या स्थितीसाठी ही म्हण वापरली जाते.

१. वादाच्या संदर्भात: गल्लीतील एक अतिशय भांडकुदळ आणि तोंडपाटील माणूस दुसऱ्या कोणाशीतरी भांडत होता. सुशांतने तिथे जाऊन विनाकारण मध्यस्थी करायचा प्रयत्न केला, तर त्या भांडकुदळ माणसाने सुशांतलाच जाहीरपणे उलटसुलट आणि घाणेरडे बोलून अपमानित केले. हे पाहून सुशांतचे वडील म्हणाले, "त्याच्या नादी कशाला लागलास? चिखलात दगड टाकलास आणि अंगावर शिंतोडे घेतलेस!"

२. सोशल मीडियाच्या संदर्भात: आजकाल सोशल मीडियावर अनेक ट्रोलर्स किंवा कुप्रसिद्ध लोक वादग्रस्त विधाने करत असतात. एखाद्या सुशिक्षित माणसाने त्यांच्या पोस्टवर जाऊन त्यांना सुधारायच्या हेतूने कमेंट केली, की ते सर्व ट्रोलर्स मिळून त्या सुशिक्षित माणसालाच ट्रोल करतात आणि अत्यंत खालच्या पातळीवर जाऊन शिवीगाळ करतात. अशा वेळी ही म्हण तिथे तंतोतंत लागू होते.

चुलीपुढे शिपाई, अन घराबाहेर भागुबाई

घरात शूरपणा दाखवायचा पण बाहेर मात्र घाबरायचे.

ही केवळ स्वतःच्या घरातच शूरपणा दाखवणाऱ्या आणि बाहेर मात्र घाबरट असणाऱ्या माणसाच्या दुटप्पी स्वभावावर प्रहार करणारी एक अतिशय खुसखुशीत आणि उपरोधिक मराठी म्हण आहे.

स्वतःच्या घरात, कुटुंबातील लहान किंवा अगतिक माणसांवर (विशेषतः पत्नी किंवा मुलांवर) मोठा रुबाब दाखवणे, हुकूम चालवणे आणि

स्वतःला शूर समजणे; परंतु बाहेरच्या जगात किंवा समाजातील इतर लोकांसमोर जाताच एकदम घाबरट, मवाळ आणि लाचार बनणे. म्हणजेच "घरात वाघ आणि बाहेर शेळी!"

चुलीपुढे: घराच्या आत, स्वयंपाकघरात, जिथे फक्त कौटुंबिक वावर असतो.

शिपाई: शूर, धाडसी, हुकूम गाजवणारा सैनिक.

घराबाहेर: बाहेरील जगात, जिथे अनोळखी किंवा ताकदवान लोक असतात.

भागुबाई: हा शब्द मराठीत 'भित्रा' किंवा 'घाबरट' या अर्थाने वापरला जातो. (एखादा माणूस संकटातून पळ काढतो तेव्हा त्याला उपहासाने भागुबाई म्हणतात).

हा विरोधाभास माणसाच्या बेगडी धैर्यावर बोट ठेवतो. जो माणूस बाहेर कोणाशीही वाद घालू शकत नाही किंवा स्वतःच्या हक्कासाठी उभा राहू शकत नाही, तो आपला सर्व राग आणि अधिकार घरातल्यांवर काढून स्वतःची मर्दुमकी सिद्ध करायचा प्रयत्न करतो, अशी या म्हणीची पार्श्वभूमी आहे.

१. कौटुंबिक संदर्भात: सदाशिव घरात सतत पत्नीवर ओरडत असतो, स्वयंपाकावरून किंवा छोट्या गोष्टींवरून हुकूम सोडत असतो. पण एकदा गल्लीतील गुंडांनी त्याच्या घरासमोर येऊन राडा केला, तेव्हा तो खिडकी

बंद करून आत लपून बसला. हे पाहून शेजारी म्हणाले, "यांचं कसं आहे—चुलीपुढे शिपाई, अन घराबाहेर भागुबाई!"

२. कामाच्या ठिकाणी: काही कर्मचारी आपल्या हाताखालच्या कनिष्ठ कामगारांवर (Peon किंवा Juniors) प्रचंड डाफरतात आणि रुबाब दाखवतात; पण साहेबांच्या (Boss) केबिनमध्ये जाताच मात्र मांसाच्या गोळ्यासारखे हात जोडून उभे राहतात. अशा दुटप्पी प्रवृत्तीला ही म्हण तंतोतंत लागू होते.

चोर सोडून संन्याशालाच फाशी

खऱ्या गुन्हेगाराला सोडून निरपराधाला शिक्षा देणे.

ही मराठी भाषेतील अत्यंत प्रसिद्ध आणि समाज किंवा न्यायव्यवस्थेतील ढिसाळपणावर, अन्यायावर बोट ठेवणारी एक सडेतोड म्हण आहे.

खऱ्या गुन्हेगाराला किंवा चुकीच्या माणसाला मोकळे सोडून देणे आणि ज्याचा त्या गुन्ह्याशी काहीही संबंध नाही अशा एखाद्या निष्पाप, सज्जन किंवा सरळ मार्गाने जाणाऱ्या माणसालाच दोषी ठरवून शिक्षा देणे; म्हणजेच "खरा अपराधी नामानिराळा राहणे आणि निरपराध माणसाचा बळी जाणे."

या म्हणीचा उगम जुन्या काळातील राजांच्या किंवा राजवटींच्या अन्यायी न्यायनिवाड्याच्या पद्धतीवरून झाला आहे:

एखाद्या राज्यात मोठी चोरी होते. राजाचे शिपाई चोराला पकडू शकत नाहीत. राजाचा दबाव वाढतो, तेव्हा शिपाई कोणालाही पकडून आणायचा प्रयत्न करतात.

वाटेत त्यांना एक संन्यासी (ज्याने जगाचा त्याग केला आहे, जो देवाचे नाव घेत शांत बसला आहे) दिसतो. शिपाई विचार करतात की, चोराचा शोध घेण्यापेक्षा या संन्याशालाच राजासमोर उभे करूया. राजाही फारसा विचार न करता, प्रकरणाचा निकाल लावण्यासाठी त्या निष्पाप संन्याशालाच फाशीची शिक्षा सुनावतो.

खरा चोर मात्र चोरीचा माल घेऊन आरामात फिरत असतो. या राजाच्या आंधळ्या आणि मूर्ख न्यायपद्धतीवरून ही म्हण समाजात रूढ झाली.

१. शाळेत किंवा वर्गात: वर्गातील काही खोडकर मुलांनी खिडकीची काच फोडली आणि ते पळून गेले. नंतर तिथे आलेल्या शिक्षकांनी वर्गात शांतपणे अभ्यास करत बसलेल्या मॉनिटरला (Monitor) बोलावले आणि चौकशी न करता त्यालाच वर्गाबाहेर उभे केले. तेव्हा इतर मुले कुजबुजली, "हे तर चोर सोडून संन्याशालाच फाशी देण्यासारखे झाले."

२. प्रशासकीय किंवा कायदेशीर संदर्भात: एखाद्या मोठ्या घोटाळ्यात मुख्य सूत्रधार, मंत्री किंवा बडे अधिकारी सहीसलामत सुटतात; पण फाईलवर सही करणारा एखादा लहान कारकून किंवा कनिष्ठ कर्मचारी सस्पेंड (Suspend) होतो आणि चौकशीच्या फेऱ्यात अडकतो.

३. कौटुंबिक संदर्भात: लहान भावाने घरातील महागडी वस्तू तोडली आणि तो पळून गेला, पण आईने घरात आलेल्या मोठ्या भावालाच न विचारता पाठीत धपाटा घातला, तर तिथेही हाच न्याय लागू होतो.

चोरांच्या हातची लंगोटी

ज्याच्याकडून काही मिळण्याची आशा नसते, त्याच्याकडून थोडेफार मिळणे.

ही माणसाच्या व्यावहारिक हुशारीवर आणि नुकसान नियंत्रणावर (Loss Control) भाष्य करणारी एक अतिशय चपखल मराठी म्हण आहे.

जेव्हा आपले एखादे मोठे नुकसान निश्चित असते किंवा एखादा फसवणूक करणारा माणूस आपले सर्व काही लुटून नेणार असतो, अशा कठीण परिस्थितीत त्याच्याकडून जे काही थोडेफार वाचवता येईल किंवा हस्तगत करता येईल, तेच आपले नशीब समजून समाधान मानणे. म्हणजेच "काहीच न मिळण्यापेक्षा जे थोडे मिळाले तेच नफा मानणे."
या म्हणीचा उगम चोराच्या स्वभावावरून आणि चोरीच्या प्रसंगावरून झाला आहे:

चोर जेव्हा एखाद्याच्या घरात घुसतो किंवा कोणाला लुटतो, तेव्हा तो सर्व मौल्यवान वस्तू घेऊन पळून जाण्याच्या तयारीत असतो. तो समोरच्याला काहीही शिल्लक ठेवत नाही.

पण जर घरमालकाने किंवा लुटल्या जाणाऱ्या माणसाने हुशारी दाखवून चोराशी झटापट केली आणि चोराच्या अंगावरील कपडा (लंगोटी) जरी ओढून हातात ठेवून घेतली, तर चोर उघडा पडून पळून जातो.

जरी सोन्या-नाण्याची मोठी चोरी झाली असली, तरी 'काहीच हाती न लागण्यापेक्षा' चोराची लंगोटी तरी हातात आली, यावरून ही म्हण रूढ झाली. व्यवहारात याला "बुडत्या धंद्यातून जेवढे वसूल होईल तेवढे पदरात पाडून घेणे" असे म्हणतात.

१. आर्थिक व्यवहारात: प्रकाशने एका व्यक्तीला व्यवसाय करण्यासाठी ५ लाख रुपये उसने दिले होते. तो माणूस दिवाळखोर झाला आणि पळून जाण्याच्या तयारीत होता. प्रकाशला समजले की आता ५ लाख परत मिळणे अशक्य आहे. त्याने तातडीने त्या माणसाची ५० हजारांची जुनी दुचाकी स्वतःच्या नावावर करून घेतली. हे पाहून त्याचा मित्र म्हणाला, "पाच लाख तर बुडाले, पण चोरांच्या हातची लंगोटी म्हणून ही गाडी तरी मिळाली!"

२. गुंतवणुकीच्या संदर्भात: एका बोगस फायनान्स कंपनीत लोकांनी लाखो रुपये गुंतवले आणि ती कंपनी अचानक बंद पडली. सरकारने त्या कंपनीची मालमत्ता जप्त करून सर्व गुंतवणूकदारांना प्रत्येकी फक्त पाच-पाच हजार रुपये परत केले. पूर्ण पैसे बुडत असताना हे पाच हजार रुपये घेताना लोक म्हणाले, "चला, काही नाही तर चोराच्या हातची लंगोटी तरी मिळाली."

३. कोर्ट-कचेरीच्या वादात: दोन भावांमध्ये वडिलोपार्जित जमिनीचा मोठा वाद अनेक वर्षे कोर्टात चालतो. शेवटी कोर्टाबाहेर तडजोड करताना मोठ्या भावाला अपेक्षेपेक्षा खूप कमी जमीन मिळते, पण तो ती स्वीकारतो; कारण केस अधिक ताणली तर वकील आणि कोर्टातच सर्व पैसे संपून काहीच हाती उरणार नसते.

चोराची पावली चोराला ठाऊक

वाईट माणसांनाच वाईट माणसांच्या युक्त्या समजतात.

'चोराची पावली चोरालाच ठाऊक' ही वाईट कृत्य करणाऱ्या किंवा कपटी माणसांची गुपिते आणि चाली दुसऱ्या समान प्रवृत्तीच्या माणसालाच अचूक उमजतात, यावर भाष्य करणारी एक अतिशय प्रसिद्ध मराठी म्हण आहे.

एखाद्या कपटी, लबाड किंवा चुकीच्या मार्गाने जाणाऱ्या माणसाच्या मनात काय चालले आहे, तो पुढची काय चाल खेळणार आहे किंवा त्याने एखादा गुन्हा कसा केला असेल, हे त्याच्यासारख्याच दुसऱ्या लबाड किंवा अनुभवी माणसाला लगेच ओळखता येते. म्हणजेच "समान धंदे किंवा प्रवृत्ती असणारे लोक एकमेकांचे डावपेच सहज ओळखतात." या म्हणीचा उगम चोरांच्या चोर पावलांनी चालण्याच्या पद्धतीवरून आणि त्यांच्या छुप्या संकेतांवरून झाला आहे:

चोर जेव्हा चोरी करायला निघतो, तेव्हा तो अतिशय सावधपणे, कोणालाही सुगावा न लागू देता, अगदी शांतपणे पावले टाकत (चोरपावलांनी) चालतो. सामान्य माणसाला त्याच्या या चालीची किंवा लपण्याच्या जागांची कल्पना येत नाही.

परंतु, दुसरा एखादा चोर ज्याने आयुष्यभर तेच काम केले आहे, त्याला हे चांगले ठाऊक असते की एखादा चोर कुठे लपू शकतो, तो चोरी कशी करू शकतो किंवा त्याची पुढची हालचाल काय असेल.

यावरूनच, 'एकाच क्षेत्रातील किंवा एकाच प्रवृत्तीचे लोक एकमेकांचे छुपे हेतू लगेच ओळखतात' हा नियम रूढ झाला.

१. लबाडी पकडण्याच्या संदर्भात: वर्गातील एका खोडकर मुलाने शिक्षकांची नजर चुकवून बाकाखाली मोबाईल लपवला होता. शिक्षकांना ते कळाले नाही, पण वर्गातील दुसऱ्या एका सर्वात खोडकर मुलाने ते लगेच ओळखले आणि मधल्या सुट्टीत त्याचा मोबाईल हस्तगत केला. हे पाहून बाकीचे मित्र म्हणाले, "बरोबर आहे, चोराची पावली चोरालाच ठाऊक!"

२. व्यावसायिक किंवा राजकारणात: दोन जुने आणि हुशार राजकारणी एकमेकांना जाहीरपणे भेटत असले आणि गोड बोलत असले, तरी पडद्यामागे कोण कोणाचा पत्ता कापणार आहे हे त्यांना एकमेकांचे चेहरे पाहूनच समजते. त्यांच्या या अंतर्गत डावपेचांना समाजात ही म्हण तंतोतंत लागू होते.

३. गुन्हे अन्वेषणात (Crime Investigation): अनेकदा पोलीस गुन्हेगाराची मानसिकता समजून घेण्यासाठी किंवा त्याला पकडण्यासाठी एखाद्या जुन्या गुन्हेगाराची किंवा खबऱ्याची मदत घेतात, कारण पोलिसांपेक्षाही गुन्हेगाराच्या पुढच्या चाली चोरालाच जास्त चांगल्या उमजू शकतात.

चोराच्या उलट्या बोंबा

स्वतः गुन्हा करून दुसऱ्यालाच दोष देणे.

ही स्वतः चूक किंवा गुन्हा करूनही, उलट दुसऱ्यावरच आळ घेणाऱ्या किंवा स्वतःचा गुन्हा लपवण्यासाठी समोरच्यावरच ओरडणाऱ्या माणसाच्या उद्धट प्रवृत्तीवर बोट ठेवणारी एक अत्यंत लोकप्रिय मराठी म्हण आहे.

स्वतः गुन्हा, लबाडी किंवा चूक करायची आणि ती उघडकीस येऊ नये म्हणून उलट दुसऱ्या निष्पाप माणसालाच दोषी ठरवून त्याच्यावरच आरडाओरडा (बोंबा) करायला सुरुवात करायची; म्हणजेच "स्वतःची चूक लपवण्यासाठी समोरच्यावरच आक्रमक होणे."
या म्हणीचा उगम चोरीच्या प्रसंगावरून झाला आहे:

वास्तविक पाहता, जेव्हा चोर एखाद्याच्या घरात चोरी करतो आणि पकडला जातो, तेव्हा घरमालक किंवा गल्लीतील लोक "चोर-चोर" म्हणून बोंबा मारतात आणि चोराला पकडतात.
पण काही चोर अत्यंत धूर्त आणि चतुर असतात. चोरी करताना कोणी पाहिले की ते स्वतःच उलट जोरात ओरडायला लागतात—"पकडा! पकडा! हाच माणूस चोरी करत होता!" आणि घरमालकाकडेच बोट दाखवतात. यामुळे आजूबाजूचे लोक संभ्रमात पडतात की खरा चोर कोण?

स्वतःचा बचाव करण्यासाठी आणि लोकांचे लक्ष विचलित करण्यासाठी चोराने मारलेल्या या किंचाळ्या म्हणजेच 'उलट्या बोंबा' होत.

१. कौटुंबिक संदर्भात: लहान भावाने कपाटातील गोड खाऊ चोरून खाल्ला आणि आई जवळ येताच मोठ्या भावाकडे बोट दाखवून ओरडला, "आई, बघ दादाने सगळा खाऊ संपवला!" हे ऐकून आई म्हणाली, "मला सगळं माहितीय, तुझा हा प्रकार म्हणजे 'चोराच्या उलट्या बोंबा' आहेत."

२. रस्त्यावरील अपघातात: एक दुचाकीस्वार चुकीच्या बाजूने (Wrong Side) वेगात येत एका कारला धडक देतो. चूक स्वतःची असूनही तो गाडीवरून उतरून कारचालकालाच कॉलर धरून जाब विचारू लागतो आणि आरडाओरडा करतो. तिथे जमलेले लोक म्हणतात, "स्वतः चूक केली आणि वरून चोराच्या उलट्या बोंबा मारतोय!"

३. ऑफिस किंवा राजकारणात: एखादा भ्रष्ट अधिकारी किंवा कर्मचारी स्वतःच फाईल गहाळ करतो आणि जेव्हा चौकशी होते, तेव्हा कनिष्ठ कर्मचाऱ्यांनीच कामात हलगर्जीपणा केल्याचा कांगावा करत पूर्ण ऑफिस डोक्यावर घेतो. अशा दुटप्पी वागण्याला ही म्हण तंतोतंत लागू होते.

चोराच्या मनात चांदणे

वाईट कृत्य करणाऱ्याला आपले कृत्य उघडकीस येईल की काय, अशी सतत भीती असते.
ही मानवी मनातील अपराधी भावना आणि भीतीवर अचूक बोट ठेवणारी एक अत्यंत प्रसिद्ध मराठी म्हण आहे.

ज्या माणसाने एखादे वाईट कृत्य, चूक किंवा गुन्हा केला आहे, तो माणूस मनातल्या मनात सतत भीतीच्या छायेत वावरत असतो. कोणी आपल्याला पाहत तर नाही ना, किंवा आपला गुन्हा उघड तर होणार नाही ना, या काळजीने तो नेहमी संशयी बनतो. म्हणजेच "वाईट कृत्य करणाऱ्याला स्वतःच्या सावलीचीही भीती वाटते."
या म्हणीचा उगम चोराच्या मानसिकतेवरून आणि रात्रीच्या परिस्थितीवरून झाला आहे:

चोर चोरी करण्यासाठी नेहमी गडद अंधाराची वाट पाहत असतो, जेणेकरून तो कोणाला दिसणार नाही.

पण जर नेमकी त्याच रात्री आकाशात चंद्र असेल आणि सर्वत्र चांदणे

(प्रकाश) पडले असेल, तर चोराला प्रत्येक गोष्टीची भीती वाटू लागते. त्याला वाटते की या उजेडात आपल्याला कोणीतरी नक्कीच बघेल.

जर प्रत्यक्षात अंधार असला, तरी चोराने मनात गुन्हा केला असल्यामुळे त्याला आपल्या आजूबाजूला 'चांदणे' पडल्याचा (म्हणजेच कोणीतरी आपल्याला पाहत असल्याचा) भास होत राहतो. यावरूनच 'अपराधी मन सतत भीतीने व्याकुळ असते' या अर्थाने ही म्हण रूढ झाली.

१. शाळेत किंवा वर्गात: सरांनी वर्गात आल्यावर विचारले, "आज खिडकीची काच कोणी फोडली?" ज्या मुलाने काच फोडली होती, तो सरांचा प्रश्न ऐकताच भीतीने थरथर कापायला लागला आणि स्वतःहूनच

म्हणाला, "सर, मी तिथे गेलोच नव्हतो!" सरांनी ओळखले की काच याचने फोडली आहे; यालाच म्हणतात 'चोराच्या मनात चांदणे'.

२. कौटुंबिक संदर्भात: घरात कपाटातून काही पैसे गायब झाले होते. आईने फक्त एवढेच म्हटले, "मी आज पोलिसांना बोलावणार आहे." हे ऐकताच घरातल्या नोकराने तातडीने नोकरी सोडण्याची तयारी सुरू केली. त्याची ही गडबड पाहून घरमालक म्हणाले, "याला म्हणतात चोराच्या मनात चांदणे!"

३. गुन्हेगारी संदर्भात: जेव्हा पोलीस एखाद्या परिसरात तपास करायला येतात, तेव्हा ज्याने गुन्हा केला आहे तो माणूस पोलिसांना पाहून विनाकारण पळून जाण्याचा किंवा लपण्याचा प्रयत्न करतो आणि स्वतःच पोलिसांच्या संशयाच्या जाळ्यात अडकतो.

चोरावर मोर

एखाद्या गोष्टीत दुसऱ्याला वरचढ ठरणे.

ही मराठी भाषेतील अत्यंत लोकप्रिय आणि खुसखुशीत अशी म्हण आहे. एखाद्याच्या हुशारीवर किंवा लबाडीवर मात करणाऱ्या प्रसंगाचे वर्णन करण्यासाठी ही म्हण वापरली जाते.

एका लबाड, चतुर किंवा हुशार माणसाला त्याच्यापेक्षाही अधिक लबाड, चलाख किंवा सव्वाशेर माणूस मिळणे; म्हणजेच "शेरास सव्वाशेर मिळणे" किंवा एखाद्याच्या डावावर प्रतिडाव टाकून त्याला पराभूत करणे.

या म्हणीचा उगम जुन्या काळातील पक्षी आणि प्राण्यांच्या शिकारीच्या निरीक्षणावरून किंवा लोककथांवरून झाला असावा:

'चोर' हा जसा अत्यंत सावधपणे आणि लपून-छपून चालतो, तसाच 'मोर' हा पक्षी देखील अत्यंत तीक्ष्ण नजरेचा आणि चपळ असतो.

अनेकदा जंगलात चोर लपून चालत असताना, मोराची नजर त्याच्यावर पडते आणि मोर मोठ्याने ओरडून (केकारव करून) संपूर्ण जंगल डोक्यावर घेतो. यामुळे चोराची चोरी पकडली जाते.

म्हणजेच, लपण्यात हुशार असलेल्या चोराची हुशारी मोराच्या एका आवाजामुळे धुळीस मिळते. यावरूनच, "एका लबाडावर दुसऱ्या अधिक चलाख माणसाने मात करणे" या अर्थाने हा वाक्प्रचार रूढ झाला.

१. व्यावसायिक किंवा आर्थिक संदर्भात: एका व्यापाऱ्याने ग्राहकाला फसवण्यासाठी कमी वजनाचे माप वापरून माल दिला. पण ग्राहकानेही हुशारी दाखवून त्या व्यापाऱ्याला चलनातून बाद झालेली (खोटी) नोट देऊन सामान खरेदी केले. जेव्हा व्यापाऱ्याला हे समजले, तेव्हा शेजाऱ्याने टोमणा मारला, "काय मग, याला म्हणतात 'चोरावर मोर'!"

२. खेळाच्या किंवा स्पर्धेच्या मैदानात: बुद्धीबळाच्या सामन्यात एका खेळाडूने समोरच्याला जाळ्यात ओढण्यासाठी एक चाल खेळली; पण दुसऱ्या खेळाडूने त्याचा डाव आधीच ओळखून असा प्रतिडाव टाकला की

पहिल्या खेळाडूचा थेट 'चेकमेट' झाला. इथे दुसरा खेळाडू पहिल्यावर 'चोरावर मोर' ठरला.

३. कौटुंबिक संदर्भात: लहान भावाने आईची नजर चुकवून कपाटातील कॅडबरी चोरून आपल्या खोलीत लपवून ठेवली. पण मोठ्या भावाने ती जागा शोधून काढली आणि लहान भाऊ यायच्या आधीच ती चॉकलेट फस्त केली. लहान भावाच्या या फसवणुकीवर मोठा भाऊ 'चोरावर मोर' झाला.

चमत्काराशिवाय नमस्कार नाही

कर्तृत्व किंवा पराक्रम दाखवल्याशिवाय कोणालाही मानसन्मान मिळत नाही.

"चमत्काराशिवाय नमस्कार नाही" ही मराठी भाषेतील अत्यंत लोकप्रिय आणि वास्तववादी म्हण आहे.

या म्हणीचा सरळ अर्थ असा आहे की, जोपर्यंत एखादी व्यक्ती आपले कर्तृत्व, अफाट पराक्रम, दैवी शक्ती किंवा विशेष गुणवत्ता (चमत्कार) दाखवत नाही, तोपर्यंत समाज तिला मान देत नाही किंवा तिचा स्वीकार (नमस्कार) करत नाही.

सामान्यांपेक्षा वेगळे काहीतरी: जग नेहमी उगवत्या सूर्याला नमस्कार करते. जोपर्यंत माणूस इतरांपेक्षा काहीतरी वेगळे, श्रेष्ठ किंवा धाडसी करून दाखवत नाही, तोपर्यंत लोकांचे लक्ष त्याच्याकडे जात नाही.

आदर मिळवण्यासाठी कर्तृत्वाची गरज: केवळ हुशार असणे पुरेसे नसते, तर त्या हुशारीचे प्रत्यक्ष कार्यात किंवा यशात रूपांतर करून दाखवावे लागते.

व्यवहारी दृष्टिकोन: ही म्हण मानवी स्वभावाचा एक व्यावहारिक पैलू दाखवते. समाज गुणांची आणि शक्तीची पूजा करतो; केवळ शब्दांपेक्षा प्रत्यक्ष कृती आणि निकालाला (Results) जगात जास्त महत्त्व असते.

"सुरुवातीला राहुलच्या नव्या व्यवसायाच्या कल्पनेवर सगळे हसत होते, पण जेव्हा त्याने पहिल्याच वर्षात कोट्यवधींची उलाढाल करून दाखवली, तेव्हा तीच लोकं त्याचा सल्ला घ्यायला येऊ लागली; म्हणतात ना—चमत्काराशिवाय नमस्कार नाही!"

चांभाराची नजर जोड्यावर

ज्याचा जो व्यवसाय किंवा आवड असते, त्याचे लक्ष नेहमी त्याच गोष्टीकडे असते.

"चांभाराची नजर जोड्यावर" ही मराठी व्यवहारातील अत्यंत मार्मिक आणि मानवी स्वभावाचे अचूक दर्शन घडवणारी म्हण आहे.

ज्या व्यक्तीचा जो व्यवसाय, व्यवसाय किंवा मूळ आवड असते, तिचे लक्ष नेहमी (किंवा सर्वात आधी) त्याच गोष्टीकडे किंवा स्वतःच्या फायद्याच्या विषयाकडे जाते.

व्यावसायिक दृष्टिकोन: चांभार जेव्हा एखाद्या व्यक्तीकडे पाहतो, तेव्हा त्याचे लक्ष त्या व्यक्तीच्या चेहऱ्यापेक्षा किंवा कपड्यांपेक्षा आधी त्याच्या पायातील जोडण्यांवर (पादत्राणांवर) जाते; कारण तो त्याचा व्यवसाय असतो. याच न्यायाने, प्रत्येक माणूस जगाकडे स्वतःच्या आवडीच्या किंवा व्यवसायाच्या चष्म्यातून पाहत असतो.

मानवी स्वभाव: ही म्हण केवळ विशिष्ट व्यवसायापुरती मर्यादित नसून ती मानवी मानसिकतेवर भाष्य करते. उदाहरणार्थ, एखादा वाचक पुस्तकांच्या दुकानात गेल्यावर आधी त्याच्या आवडीच्या विषयाची पुस्तके शोधतो, किंवा एखादा कपड्यांचा व्यापारी दुसऱ्यांच्या कपड्यांची फॅशन आणि कापड आधी न्याहाळतो.

मर्यादित विचारसरणी: काही वेळा एखाद्या व्यक्तीचा दृष्टिकोन किती संकुचित आहे आणि ती प्रत्येक गोष्टीत फक्त स्वतःचाच फायदा किंवा विषय कसा शोधते, हे दाखवण्यासाठीही ही म्हण वापरली जाते.

"सुनील कापड व्यापारी असल्याने लग्नाच्या कार्यात गेल्यावरही तो नवरीच्या दागिन्यांपेक्षा लोकांनी नेसलेल्या महागड्या साड्यांचे कापड आणि डिझाईनच पाहत होता. म्हणूनच म्हणतात ना—चांभाराची नजर जोड्यावर!"

चालत्या गाडीला खिळ

व्यवस्थित सुरू असलेल्या कामात अचानक एखादा अडथळा निर्माण होणे.

"चालत्या गाडीला खिळ" ही मराठी भाषेतील अत्यंत समर्पक आणि प्रगतीच्या मार्गातील अडथळ्यांचे वर्णन करणारी म्हण आहे.

एखादे काम अत्यंत वेगात, सुरळीत आणि चांगल्या प्रकारे सुरू असताना, त्यात अचानक एखादा अनपेक्षित अडथळा निर्माण होणे किंवा विघ्न येऊन ते काम थांबणे.

अडथळ्याचे रूपक: जुन्या काळात लाकडी चाकांच्या गाड्या (उदा. बैलगाडी) वेगात चालत असताना जर तिच्या चाकात किंवा गतीमध्ये अचानक 'खिळ' (अडथळा किंवा खिळा) बसली, तर गाडी जागीच खिळून राहायची किंवा तिचा वेग मंदावायचा. यावरूनच हा वाक्प्रचार किंवा म्हण रूढ झाली आहे.

नकारात्मक वळण: अनेकदा सर्व काही नियोजनानुसार व्यवस्थित चालू असते, व्यवसाय वाढीस लागलेला असतो किंवा प्रकल्पाचे काम अंतिम टप्प्यात आलेले असते. अशा वेळी अचानक उद्भवलेली तांत्रिक अडचण, पैशांची टंचाई किंवा मानवी चुकांमुळे काम ठप्प होते, तेव्हा या स्थितीला 'चालत्या गाडीला खिळ बसणे' असे म्हणतात.

सावधगिरीचा इशारा: ही म्हण एका प्रकारे माणसाला सावध करते की, काम कितीही चांगल्या गतीने सुरू असले तरीही संभाव्य संकटांचा किंवा अडथळ्यांचा अंदाज आधीच बांधणे गरजेचे असते.

"कंपनीचा नवीन कारखाना उभारणीचे काम अगदी वेगाने सुरू होते आणि पुढच्या महिन्यात उत्पादन सुरू होणार होते; पण अचानक शासनाचा एक नवीन नियम आला आणि परवानग्या अभावी काम थांबले. यालाच म्हणतात चालत्या गाडीला खिळ बसणे!"

चिखलात दगड टाकला आणि अंगावर शिंतोडा उडाला

वाईट माणसाच्या नादी लागून स्वतःचेच नुकसान किंवा बदनामी करून घेणे.

"चिखलात दगड टाकला आणि अंगावर शिंतोडा उडाला" ही मानवी स्वभावातील दुष्ट प्रवृत्ती आणि चुकीच्या संगतीचे परिणाम दाखवणारी एक अत्यंत महत्त्वाची मराठी म्हण आहे.

एखाद्या वाईट, नीच किंवा दुष्ट माणसाच्या नादी लागल्यामुळे किंवा त्याच्याशी विनाकारण वाद घातल्यामुळे, स्वतःचेच नुकसान करून घेणे किंवा स्वतःवरच नाहक बदनामीची वेळ ओढवून घेणे.

चिखलाचे रूपक: या म्हणीमध्ये 'चिखल' हे वाईट प्रवृत्तीच्या किंवा हलक्या कानाच्या माणसाचे प्रतीक आहे. चिखलात जर आपण मुद्दामहून दगड मारला, तर चिखल खराब होत नाही, उलट त्यातील घाण पाणी उडून आपलेच कपडे खराब होतात.

विनाकारण वाद टाळण्याचा इशारा: समाज आपल्याला अनेक प्रकारची माणसे भेटतात. काही लोक जाणीवपूर्वक वाद घालणारे किंवा दुसऱ्याची बदनामी करणारे असतात. अशा लोकांच्या चुका काढायला जाणे किंवा त्यांच्याशी युक्तिवाद करणे म्हणजे स्वत:हून संकट ओढवून घेण्यासारखे असते.

शहाणपणाची शिकवण: ही म्हण माणसाला शहाणपण शिकवते की, दुष्ट आणि मूर्ख लोकांपासून नेहमी चार हात दूर राहावे. त्यांच्याशी जितका जास्त संबंध येईल, तितकी स्वत:ची प्रतिष्ठा मलिन होण्याची शक्यता जास्त असते.

"रमेश हा आधीपासूनच भांडखोर आणि कुप्रसिद्ध माणूस होता. विकासने त्याला सुधरवण्यासाठी चार गोष्टी सांगायला जाण्याचा मूर्खपणा केला, पण रमेशने उलट विकासवरच पैशांच्या अफरातफरीचा खोटा आळ आणला. खरंच आहे, चिखलात दगड टाकला आणि अंगावर शिंतोडा उडाला!"

चोर सोडून संन्यासाला फाशी

खऱ्या गुन्हेगाराला सोडून एखाद्या निष्पाप माणसाला शिक्षा देणे.

"चोर सोडून संन्यासाला फाशी" ही मराठी न्यायव्यवस्थेतील ढिसाळपणा, चुकीचा तपास आणि ढोंगीपणावर प्रहार करणारी एक अत्यंत प्रसिद्ध आणि मार्मिक म्हण आहे.

खऱ्या गुन्हेगाराला किंवा मूळ दोषी व्यक्तीला सोडून देऊन, एखाद्या निरपराध, निष्पाप आणि सरळमार्गी माणसाला विनाकारण शिक्षा देणे किंवा दोषी ठरवणे.

पात्रांचे रूपक: या म्हणीमध्ये 'चोर' हा गुन्हेगारी वृत्तीचा आणि चलाख माणसाचे प्रतीक आहे, जो स्वतःचा गुन्हा लपवण्यात यशस्वी होतो. तर 'संन्यासी' हा जगापासून अलिप्त राहणाऱ्या, साध्या आणि निष्पाप माणसाचे प्रतीक आहे, ज्याला जगाच्या कावेबाजपणाची कल्पना नसते.

अन्यायावर प्रहार: अनेकदा समाजात किंवा एखाद्या संस्थेमध्ये जेव्हा एखादी मोठी चूक किंवा गैरव्यवहार होतो, तेव्हा मूळ सूत्रधार किंवा ताकदवान गुन्हेगार आपल्या पैशाच्या वा सत्तेच्या जोरावर सुटतात. अशा वेळी तपास करणारे किंवा अधिकारी वर्ग आपली जबाबदारी झटकण्यासाठी किंवा प्रकरण मिटवण्यासाठी एखाद्या साध्या, गरीब किंवा मवाळ माणसाला बळीचा बकरा बनवतात.

विवेक बुद्धीचा अभाव: ही म्हण अशा व्यवस्थेवर किंवा व्यक्तींवर टीका करते, जिथे न्याय करताना विवेक बुद्धी बाजूला ठेवून केवळ वरवरचे काम केले जाते, ज्यामुळे खऱ्या न्यायाचा खून होतो.

"कारखान्यातील पैशांची खरी अफरातफर तर मोठ्या व्यवस्थापकांनी (मॅनेजर्सनी) केली होती; पण चौकशी समितीने मात्र रोजंदारीवर काम करणाऱ्या एका साध्या कारकुनाला कामावरून काढून टाकले. हा तर पार 'चोर सोडून संन्यासाला फाशी' देण्याचा प्रकार झाला!"

चोरीचा मामला आणि पोकळ जाबसाळ

गुपचूप करायच्या गोष्टी उघडपणे बोलता न आल्यामुळे निरर्थक चर्चा करणे.

"चोरीचा मामला आणि पोकळ जाबसाळ" ही मराठी भाषेतील अत्यंत मार्मिक आणि व्यवहारी प्रवृत्तीवर बोट ठेवणारी म्हण आहे.

एखादी गोष्ट किंवा गैरव्यवहार गुपचूप करायचा असल्यामुळे, त्याबाबत उघडपणे किंवा स्पष्टपणे चौकशी करता न येणे; आणि त्यामुळे केवळ वरवरची, नावापुरती किंवा निरर्थक उलटतपासणी करून प्रकरण दाबून टाकणे.

शब्दांचा अर्थ: यात 'जाबसाळ' म्हणजे जाब विचारणे किंवा उलटतपासणी करणे, आणि 'पोकळ' म्हणजे ज्यात काहीही तथ्य किंवा गांभीर्य नाही असे. जेव्हा एखादा व्यवहार किंवा गुन्हा (चोरी) असा असतो, ज्यात विचारणारा आणि सांगणारा हे दोघेही कुठेतरी सामील असतात किंवा दोघांनाही ते प्रकरण उघड करायचे नसते, तेव्हा तिथे 'पोकळ जाबसाळ' केला जातो.

वरवरचा देखावा: समाजात किंवा कुटुंबात अनेकदा अशा परिस्थिती निर्माण होतात, जिथे एखादी चुकीची गोष्ट घडलेली असते. पण जर ती गोष्ट जाहीर केली, तर स्वतःचीच अब्रू जाईल किंवा आपलेच लोक अडचणीत येतील अशी भीती असते. अशा वेळी लोका दाखवण्यापुरती चौकशी केली जाते, पण मूळ मुद्द्याला जाणीवपूर्वक बगल दिली जाते.

कावेबाजपणावर प्रहार: ही म्हण अशा लोकांवर किंवा व्यवस्थेवर टीका करते, जिथे गुन्हेगाराला शिक्षा देण्याऐवजी केवळ चौकशीचे ढोंग करून संपूर्ण प्रकरणावर पांघरूण घालण्याचा प्रयत्न होतो.

"संस्थेच्या अध्यक्षांच्या मुलानेच निधीमध्ये घोळ केला होता. त्यामुळे अध्यक्षांनी चौकशी समिती तर नेमली, पण समितीने त्याला एकही कडक प्रश्न विचारला नाही. हे पाहून लोक म्हणू लागले—हा तर सगळा 'चोरीचा मामला आणि पोकळ जाबसाळ' आहे!"

चाटूगिरीचे मरण, लाचारीचे जगण

दुसऱ्याची लाचारी किंवा खुशामत करून जगणे हे अत्यंत अपमानास्पद असते.

"चाटूगिरीचे मरण, लाचारीचे जगण" ही मानवी स्वाभिमान, आत्मसन्मान आणि नैतिक मूल्यांचे महत्त्व अधोरेखित करणारी एक अत्यंत गंभीर आणि सडेतोड मराठी म्हण आहे.

दुसऱ्यांची अवाजवी खुशामत (चाटूगिरी) करून स्वतःचा स्वाभिमान गमावणे म्हणजे जिवंतपणीच मरणासारखे यातना भोगणे आहे; आणि अशी लाचारी पत्करून जगलेले आयुष्य हे अत्यंत निकृष्ट, अपमानास्पद आणि निरर्थक असते.

स्वाभिमानावर भाष्य: या म्हणीमध्ये मानवी जीवनातील सर्वात महत्त्वाच्या घटकावर—म्हणजेच स्वाभिमानावर—प्रकाश टाकला आहे. जगात अनेक लोक स्वतःच्या स्वार्थासाठी, पैशासाठी किंवा पदासाठी मोठ्या किंवा श्रीमंत माणसांची चमचेगिरी (चाटूगिरी) करतात.

जिवंतपणी मरण: ही म्हण सांगते की, जेव्हा एखादा माणूस दुसऱ्याच्या तालावर नाचू लागतो आणि स्वतःची विवेकबुद्धी गहाण ठेवतो, तेव्हा त्याचे ते जगणे मृत्यूपेक्षाही भयानक असते. दुसऱ्याच्या दारात लाचार होऊन तुकडे मोडण्यापेक्षा सन्मानाने आणि कष्टाने मिळालेली चतकोर भाकरीही श्रेष्ठ असते.

नैतिक शिकवण: ही म्हण माणसाला नेहमी बाणेदारपणे आणि स्वाभिमानाने जगण्याची प्रेरणा देते. लाचारी पत्करून मिळालेले वैभव हे क्षणभंगुर आणि मानहानीकारक असते, तर स्वाभिमानाने जगणारा माणूस समाजात नेहमी ताठ मानेने वावरतो.

"सुधीरने पदोन्नती मिळवण्यासाठी व्यवस्थापकांची (मॅनेजर्सची) हुजरेगिरी करणे कधीच पसंत केले नाही. त्याने नेहमी स्वतःच्या कर्तृत्वावर विश्वास ठेवला; कारण त्याचे स्पष्ट मत होते—'चाटूगिरीचे मरण, लाचारीचे जगण' यापेक्षा कष्टाची भाकरी केव्हाही चांगली!"

चवीने खावे, पण मर्यादेने राहावे

कोणत्याही गोष्टीचा आनंद जरूर घ्यावा, पण त्यात वाहवून न जाता मर्यादा पाळावी.

"चवीने खावे, पण मर्यादेने राहावे" ही मराठी संस्कृतीतील अत्यंत सुसंस्कृत, व्यावहारिक आणि जीवन जगण्याचा समतोल दृष्टिकोन शिकवणारी एक लोकप्रिय म्हण आहे.

आयुष्यात चांगल्या गोष्टींचा, सुग्रास अन्नाचा किंवा सुखाचा आस्वाद नक्कीच घ्यावा; परंतु त्यामध्ये वाहवून न जाता प्रत्येक गोष्टीची एक योग्य मर्यादा पाळली पाहिजे.

समतोल साधण्याची शिकवण: ही म्हण माणसाला अतिरेक टाळण्याचा संदेश देते. 'चवीने खाणे' म्हणजे केवळ जिभेचे चोचले पुरवणे नव्हे, तर आयुष्यातील चांगल्या गोष्टींचा आनंद घेणे होय. पण त्याच वेळी 'मर्यादेने राहणे' म्हणजे आपल्या मर्यादा, आरोग्य, संस्कृती आणि आर्थिक परिस्थितीचे भान ठेवणे.

आरोग्य आणि जीवनशैली: शारीरिक आरोग्याच्या दृष्टीने विचार केल्यास, कितीही चवदार अन्न समोर असले तरी ते प्रमाणाबाहेर खाल्ल्यास तब्येत बिघडते. हाच नियम जीवनातील इतर आनंदांनाही लागू होतो. कोणताही उपभोग जर मर्यादेबाहेर गेला, तर त्याचे पर्यवसान शेवटी दुःखात किंवा नुकसानीत होते.

संयम आणि विवेक: ही म्हण माणसाला विवेकी बनवते. संपत्ती, सत्ता किंवा सुख कितीही मिळाले, तरी माणसाने आपले पाय जमिनीवर ठेवून, मर्यादेत वागले तरच समाजात त्याची प्रतिष्ठा आणि आदर टिकून राहतो.

"लॉटरी लागल्यामुळे अमोलकडे अचानक खूप पैसा आला, म्हणून त्याने नको तितका खर्च करायला सुरुवात केली. तेव्हा त्याच्या वडिलांनी त्याला समजावले, 'बाबा रे, पैसा आला म्हणून उधळपट्टी करू नकोस; म्हणतात ना—चवीने खावे, पण मर्यादेने राहावे!'"

चोर तो चोर, वर शिरजोर

स्वतः चूक किंवा गुन्हा करूनही, ती मान्य करण्याऐवजी उलट समोरच्यावरच डाफरणे किंवा हक्क गाजवणे.

"चोर तो चोर, वर शिरजोर" ही मराठीतील एक अत्यंत प्रसिद्ध आणि मार्मिक म्हण आहे.

स्वतः चूक किंवा गुन्हा करूनही, ती मान्य करण्याऐवजी उलट समोरच्यावरच डाफरून बोलणे, स्वतःचाच मोठेपणा मिरवणे किंवा आक्रस्ताळेपणा करून स्वतःचा गुन्हा लपवण्याचा प्रयत्न करणे, या प्रवृत्तीला दाखवण्यासाठी ही म्हण वापरली जाते.
चोर तो चोर: म्हणजे एखादी व्यक्ती चुकीची किंवा गुन्हेगार आहे हे उघड आहे.

वर शिरजोर: 'शिरजोर' असणे म्हणजे वरचढ होणे किंवा उद्दामपणे वागणे.

जेव्हा एखादा माणूस स्वतः चुकीचा असूनही, शरम वाटून घेण्याऐवजी समोरच्यावरच डाफरतो आणि आपणच कसे बरोबर आहोत हे दाखवण्याचा उद्धटपणे प्रयत्न करतो, तेव्हा ही म्हण अगदी चपखल बसते.
एखाद्या व्यक्तीने तुमची वस्तू चोरून वापरली आणि तुम्ही त्याला विचारणा केल्यावर त्याने माफी मागण्याऐवजी उलट, "तुमची वस्तू इथे

का ठेवली होती?" म्हणून तुमच्यावरच ओरडायला सुरुवात केली, तर त्याला म्हणतात—'चोर तो चोर, वर शिरजोर!'

चिरगुट पांघरले तरी अंग चोरता येत नाही

गरिबी किंवा वाईट परिस्थिती लपवण्याचा कितीही प्रयत्न केला, तरी ती कुठून ना कुठून तरी दिसून येतेच.

"चिरगुट पांघरले तरी अंग चोरता येत नाही" ही मराठीतील एक अत्यंत अर्थपूर्ण आणि मार्मिक म्हण आहे.

चिरगुट म्हणजे फाटके-तुटके, जुने किंवा अपुरे कापड.

अंग चोरणे म्हणजे स्वतःला पूर्णपणे झाकून घेणे किंवा लपवणे.

या म्हणीचा शब्दशः अर्थ असा की, जर वस्त्रच फाटके किंवा अपुरे असेल, तर त्याने स्वतःचे शरीर पूर्णपणे झाकता येत नाही; कुठे ना कुठे ते उघडे पडतेच.

व्यवहारात या म्हणीचा वापर एखाद्याची खरी परिस्थिती, गरिबी, उणिवा किंवा दोष लपवण्याचा अयशस्वी प्रयत्न दाखवण्यासाठी केला जातो.

गरिबी किंवा मूळ स्थिती लपवता न येणे: एखाद्या व्यक्तीने आपली गरिबी किंवा खालावलेली आर्थिक स्थिती लपवण्यासाठी वरवर कितीही देखावा

केला, तरीही त्याची खरी परिस्थिती कुठल्या ना कुठल्या माध्यमातून समोर येतेच. वरवरचे उसने अवसान फार काळ टिकत नाही.
दोष किंवा अज्ञान उघडे पडणे: एखाद्या व्यक्तीला एखादी गोष्ट येत नसेल किंवा त्याच्यात काही दोष असतील, आणि त्याने ते लपवण्याचा कितीही प्रयत्न केला, तरी मोक्याच्या वेळी त्याचे अज्ञान किंवा त्याचे दोष जगासमोर उघड होतातच.

अपुऱ्या साधनांनी किंवा खोट्या देखाव्याने आपली मूळ परिस्थिती, उणिवा किंवा सत्य फार काळ लपवून ठेवता येत नाही. ते कधी ना कधी समोर येतेच.

चुकला तो माणूस आणि जो रडला तो ढोर

माणसाकडून चुका होणे स्वाभाविक आहे, परंतु चुकीनंतर खचून न जाता पुढे मार्ग काढणे महत्त्वाचे असते.

"चुकला तो माणूस आणि जो रडला तो ढोर" (किंवा काही भागांत "चुकला तो माणूस, शहाणा झाला तो देव आणि रडला तो ढोर" अशीही म्हटली जाते) ही मानवी स्वभाव, चुका आणि त्यापुढील वर्तनावर भाष्य करणारी एक अतिशय रोकठोक आणि व्यावहारिक मराठी म्हण आहे.
चुकला तो माणूस:

चूक करणे हा मानवी स्वभाव आहे. जगात असा कोणताही माणूस नाही, ज्याच्याकडून कधीच कोणती चूक झाली नाही.

भावार्थ: चुका होणे हे आपण माणूस असल्याचं लक्षण आहे. त्यामुळे एखाद्याकडून चूक झाली, तर ती स्वाभाविक मानली पाहिजे. माणसाने स्वतःच्या किंवा इतरांच्या चुकांकडे एक मानवी सहज प्रवृत्ती म्हणून पाहिले पाहिजे.

जो रडला तो ढोर:

इथे 'रडणे' म्हणजे केवळ डोळ्यातून पाणी काढणे नव्हे, तर झालेल्या चुकीबद्दल सतत कुरकुर करत बसणे, नशिबाला दोष देणे, हताश होऊन हातपाय गाळणे किंवा जबाबदारी टाळून रडगाणे गाणे. 'ढोर' (पशू) ज्याप्रमाणे परिस्थिती बदलू शकत नाही आणि मुकाट्याने ती सहन करतो, तसे माणसाने करू नये.

चूक झाल्यावर ती सुधारण्याऐवजी किंवा त्यातून धडा घेण्याऐवजी जे लोक केवळ रडत बसतात, हताश होतात आणि पुढे जाण्याचे सोडून देतात, त्यांची वृत्ती प्राण्यांसारखी अगतिक मानली जाते.

ही म्हण आपल्याला अत्यंत महत्त्वाचा संदेश देते:

माणसाकडून चुका होणारच, कारण तो माणूस आहे. पण खऱ्या माणसाचे मोठेपण यात आहे की, त्याने झालेल्या चुकीवर रडत न बसता,

तिची जबाबदारी स्वीकारून, त्यातून योग्य तो धडा घेतला पाहिजे आणि आत्मविश्वासाने पुढे मार्गक्रमण केले पाहिजे.

चांदणे चोराला नको आणि ऊन ज्वारीला नको

जी गोष्ट ज्याच्या हिताची किंवा स्वार्थाची नसते, ती त्याला नेहमी नकोशी वाटते.

"चांदणे चोराला नको आणि ऊन ज्वारीला नको" ही ग्रामीण जीवन आणि निसर्गाच्या निरीक्षणातून आलेली एक अत्यंत चपखल मराठी म्हण आहे. वेगवेगळ्या व्यक्ती किंवा गोष्टींसाठी परिस्थितीचे महत्त्व कसे भिन्न असते, हे या म्हणीतून स्पष्ट होते.

चांदणे चोराला नको:

चोराला आपले कृत्य नेहमी अंधारात करायचे असते. जर रात्री लख्ख चांदणे पडले, तर सगळीकडे प्रकाश होतो आणि चोर पकडला जाण्याची भीती असते.

जे लोक चुकीची, बेकायदेशीर किंवा गुप्त कामे करतात, त्यांना 'प्रकाश' म्हणजेच पारदर्शकता, उघड चर्चा किंवा सत्याची भीती वाटते. त्यांना अंधारच प्रिय असतो.

ऊन ज्वारीला नको:

ज्वारी हे महाराष्ट्रातील एक महत्त्वाचे पीक आहे. ज्वारीचे कणीस (हुरडा) जेव्हा दुधावर येते, तेव्हा त्याला कडक उन्हाऐवजी थंड हवेची आणि योग्य हवामानाची गरज असते. जर त्या काळात अति उष्ण किंवा कडक ऊन पडले, तर ज्वारीचे दाणे सुकतात, कडक होतात आणि पीक हातातून जाण्याची शक्यता असते.

एखाद्या गोष्टीच्या वाढीसाठी किंवा विकासासाठी विशिष्ट पोषक वातावरणाची गरज असते. जर वातावरण प्रतिकूल असेल, तर नुकसान ठरलेले असते.

व्यवहारात ही म्हण अशा वेळी वापरली जाते, जेव्हा एखादी चांगली वाटणारी गोष्ट सर्वांसाठीच फायदेशीर नसते. * परस्परविरोधी गरजा: चांदणे आणि ऊन या निसर्गाच्या सुंदर आणि आवश्यक गोष्टी आहेत. पण एका विशिष्ट परिस्थितीत चोराला चांदणे नको असते आणि ज्वारीच्या पिकाला कडक ऊन नको असते.

जगातील कोणतीही गोष्ट सरसकट सर्वांसाठीच चांगली किंवा वाईट असू शकत नाही. एखाद्या व्यक्तीसाठी जी गोष्ट आनंदाची किंवा फायद्याची असते, तीच गोष्ट दुसऱ्या एखाद्यासाठी अडचणीची किंवा नुकसानीची ठरू शकते.

प्रत्येकाची गरज आणि परिस्थिती वेगळी असते. जी गोष्ट एकाला हवी असते, तीच दुसऱ्याला नकोशी वाटू शकते.

चार चौघांत आणि विहिरीच्या काठात

जी गोष्ट सर्वांसमक्ष किंवा उघडपणे केली जाते, ती लपून राहत नाही.

"चार चौघांत आणि विहिरीच्या काठात" ही मराठीतील एक अत्यंत सावध करणारी आणि व्यावहारिक शहाणपण शिकवणारी म्हण आहे. समाजात वावरताना आणि धोक्याच्या ठिकाणी राहताना माणसाने कसे वागावे, यावर ही म्हण अचूक भाष्य करते.

या म्हणीचे दोन भाग पडतात आणि त्या दोन्हींचा अर्थ खालीलप्रमाणे आहे:

चार चौघांत (कसे वागावे):

'चार चौघे' म्हणजे समाज किंवा लोकांचा समूह. जेव्हा आपण समाजात, चार लोकांमध्ये वावरतो, तेव्हा आपले वागणे, बोलणे आणि आचार-विचार हे पद्धतशीर, सभ्य आणि समजूतदारपणाचे असावेत. समाजात वावरताना माणसाने उथळपणा करू नये. आपले गुपित किंवा खाजगी गोष्टी चार चौघांत उघड करू नयेत, तसेच कोणाचा अपमान होईल किंवा स्वतःची नाचक्की होईल असे वर्तन टाळावे. तिथे सन्मानाने आणि जपून राहावे लागते.

विहिरीच्या काठात (कसे राहावे):

विहिरीचा काठ हे एक धोक्याचे ठिकाण आहे. तिथे जर माणसाचा पाय घसरला किंवा थोडे जरी दुर्लक्ष झाले, तर थेट विहिरीत पडून जीव जाण्याचा धोका असतो.

धोक्याच्या ठिकाणी किंवा संवेदनशील परिस्थितीत माणसाने अत्यंत सावध आणि सतर्क राहिले पाहिजे. तिथे गाफील राहून चालत नाही.

ही म्हण माणसाला 'सावधगिरी' बाळगण्याचा सल्ला देते.

समाजात (चार चौघांत) वावरताना जसे आपल्याला आपल्या प्रतिमेची आणि शब्दांची काळजी घेऊन जपून वागावे लागते, तसेच विहिरीच्या काठावर उभे असताना स्वतःचा जीव सांभाळण्यासाठी प्रत्येक पाऊल अत्यंत सावधपणे टाकावे लागते.

सार्वजनिक जीवनात वागताना आणि कोणत्याही संकटाच्या किंवा धोक्याच्या जागेवर असताना माणसाने नेहमी डोळस, मर्यादित आणि अत्यंत सतर्क राहिले पाहिजे.

चोरून खाल्लेला गूळ जास्त गोड लागतो

जी गोष्ट करायला बंदी असते, ती गोष्ट चोरून करण्यात मानवाला अधिक आनंद वाटतो.

"चोरून खाल्लेला गूळ जास्त गोड लागतो" ही मानवी स्वभावाच्या एका मानसशास्त्रीय पैलूवर प्रकाश टाकणारी अतिशय रंजक आणि अचूक मराठी म्हण आहे.

घरात गूळ सहज उपलब्ध असताना तो तसाच खाण्यापेक्षा, घरातल्यांची नजर चुकवून, लपून-छपून चोरून खाण्यात मुलांना किंवा कोणालाही एक वेगळीच मजा आणि अधिक गोडी वाटते.

ही म्हण केवळ खाण्यापुरती मर्यादित नसून ती मानवी प्रवृत्तीवर भाष्य करते.

निषिद्ध गोष्टींचे आकर्षण (Forbidden Fruit Theory): ज्या गोष्टीला कायद्याने, समाजाने किंवा वडीलधाऱ्यांनी नकार दिलेला असतो किंवा जी गोष्ट सहज उपलब्ध नसते, ती गोष्ट करण्याची माणसाला जास्त उत्सुकता आणि ओढ असते.

लपवून करण्यातली गंमत: एखादे काम उघडपणे करण्यापेक्षा ते गुपचूप, लपवून किंवा नियम मोडून करण्यात एक वेगळाच थरार (Thrill) आणि आनंद मिळतो, असा माणसाचा सहज स्वभाव असतो.

सहज मिळणाऱ्या गोष्टीचे कमी महत्त्व: जी गोष्ट सहजासहजी समोर उपलब्ध असते, तिचे कौतुक कमी होते. पण तीच गोष्ट जेव्हा प्रयत्नाने किंवा गुपचूप मिळवावी लागते, तेव्हा तिचे मूल्य मनात वाढते.

नियमांच्या चौकटीत राहून मिळणाऱ्या सुखापेक्षा, नियम मोडून किंवा लपून-छपून मिळवलेल्या आनंदात माणसाला अधिक गोडी वाटते, हाच मानवी मनाचा स्वभाव या म्हणीतून व्यक्त होतो.

चोराला धन तर धनगराला मेंढ्या

ज्याची जशी वृत्ती किंवा गरज असते, त्याला तशाच गोष्टींमध्ये रस असतो.

"चोराला धन तर धनगराला मेंढ्या" ही मराठीतील एका अतिशय महत्त्वाच्या व्यावहारिक सत्यावर आणि मानवी मानसिकतेवर भाष्य करणारी म्हण आहे. वेगवेगळ्या व्यक्तींसाठी त्यांच्या गरजेनुसार कोणत्या गोष्टीला प्राधान्य असते, हे या म्हणीतून स्पष्ट होते.

या म्हणीचे दोन भाग खालीलप्रमाणे

चोराला धन:

चोराचे उद्दिष्ट किंवा त्याची आवड केवळ पैसा, सोने-नाणे किंवा मूल्यवान वस्तू चोरणे हीच असते. त्याला इतर कोणत्याही गोष्टीशी देणेघेणे नसते. त्याच्यासाठी 'धन' हीच सर्वात महत्त्वाची आणि मौल्यवान गोष्ट असते.

धनगराला मेंढ्या:

धनगर हा मेंढपाळ असतो. त्याचे संपूर्ण आयुष्य, उपजीविका आणि संपत्ती ही त्याच्या मेंढ्यांवर अवलंबून असते. एखाद्या सामान्य माणसासाठी मेंढ्यांचे महत्त्व फारसे नसेल, पण धनगरासाठी मात्र त्याच्या मेंढ्या म्हणजेच त्याचे खरे 'धन' असते. तो सोन्या-नाण्यापेक्षा आपल्या मेंढ्यांचा सांभाळ जीवापाड करतो.

प्रत्येकाची गरज आणि आवड भिन्न असते: या जगात प्रत्येक व्यक्तीची पार्श्वभूमी, व्यवसाय आणि मानसिकतेनुसार तिची गरज वेगळी असते. एकासाठी जी गोष्ट अत्यंत मोलाची आहे, ती दुसऱ्यासाठी निरुपयोगी असू शकते.

दृष्टिकोन आणि मूल्य सापेक्षाता: मूल्याची व्याख्या व्यक्तीसापेक्ष असते. एखाद्या वस्तूचे मूल्य ती वस्तू कोणासाठी आहे, यावर ठरते.

उपजीविकेचे साधन हेच सर्वोच्च: माणसाला ज्या गोष्टीपासून आनंद मिळतो किंवा ज्या गोष्टीवर त्याचे पोट चालते, तीच गोष्ट त्याच्यासाठी सर्वश्रेष्ठ असते.

ज्याची जशी प्रवृत्ती किंवा जसा व्यवसाय, तशीच त्याची आवड आणि गरज असते. प्रत्येकाला स्वतःच्या हिताची आणि उपयोगाचीच गोष्ट प्रिय वाटते.

चहापेक्षा किटली गरम

मुख्य माणसापेक्षा त्याच्या हाताखालील व्यक्तीने किंवा चमच्याने अधिक रुबाब किंवा शहाणपण दाखवणे.

"चहापेक्षा किटली गरम" ही मराठीतील अत्यंत लोकप्रिय, खेळकर आणि तितकीच रोकठोक म्हण आहे. मूळ व्यक्तीपेक्षा तिच्या

हाताखालील किंवा तिच्याशी संबंधित दुय्यम व्यक्तीनेच जास्त आव आणणे, या स्वभावावर ही म्हण अचूक बोट ठेवते.

हॉटेलमध्ये किंवा चहाच्या गाड्यावर जेव्हा चहा उकळतो, तेव्हा चहा गरम असणे स्वाभाविक आहे. परंतु, कधीकधी चहा ज्या किटलीमध्ये भरला जातो, ती किटली चहापेक्षाही जास्त तापलेली असते.

व्यवहारात ही म्हण अशा व्यक्तींसाठी वापरली जाते, ज्यांचा एखाद्या विषयाशी थेट किंवा मुख्य संबंध नसतो, तरीही त्या मूळ व्यक्तीपेक्षा जास्त शहाणपणा, अधिकार किंवा राग दाखवतात.

मालकापेक्षा नोकर उतावीळ: मुख्य मालक किंवा जबाबदार व्यक्ती अगदी शांत, समजूतदार असते; पण तिचा नोकर, चेला किंवा हाताखालील माणूस मात्र स्वतःला मालक समजून इतरांवर उगाचच रुबाब गाजवतो किंवा चिडचिड करतो.

अधिकार नसताना अतिउत्साह दाखवणे: ज्या व्यक्तीचा एखाद्या कामात मुख्य अधिकार नाही, ती व्यक्ती मूळ अधिकाऱ्यापेक्षा जास्त अडून बसते आणि आपलेच वजन दाखवण्याचा प्रयत्न करते.

दुसऱ्याच्या बळावर उड्या मारणे: मूळ व्यक्ती शांत असताना, तिच्या बाजूने बोलणारी मध्यस्थ व्यक्तीच जास्त आक्रमक होते, तेव्हा हा उथळपणा दाखवण्यासाठी ही म्हण वापरतात.

मुख्य माणसापेक्षा त्याच्या बाजूच्या किंवा हाताखालच्या माणसानेच जास्त तोरा, शहाणपणा किंवा राग दाखवणे, म्हणजेच 'चहापेक्षा किटली गरम' असणे.

चाकरी करावी पण भाकरी खावी

अर्थ: नोकरी किंवा काम निष्ठेने करावे, पण स्वतःच्या स्वाभिमानाशी तडजोड करू नये.

"चाकरी करावी पण भाकरी खावी" ही स्वाभिमान आणि समाधानी वृत्तीचे महत्त्व सांगणारी मराठीतील एक अत्यंत सुंदर आणि पारंपरिक

म्हण आहे. नोकरी किंवा व्यवसाय करताना माणसाने स्वतःचा स्वाभिमान कसा टिकवून ठेवावा, यावर ही म्हण प्रकाश टाकते.

माणसाने कोणाकडे तरी काम (चाकरी) जरूर करावी, पण त्या बदल्यात मिळणाऱ्या मोबदल्यात, म्हणजेच आपल्या हक्काच्या 'भाकरी'मध्ये समाधानी राहावे.

स्वाभिमान टिकवणे: 'चाकरी' करणे म्हणजे कर्तव्य पार पाडणे किंवा नोकरी करणे. पण चाकरी करतोय म्हणून मालकाची किंवा इतरांची गुलामगिरी, लाचारी किंवा अन्याय सहन करू नये. माणसाने आपले काम प्रामाणिकपणे करावे आणि स्वाभिमानाने आपली भाकरी (उदरनिर्वाह) मिळवावी.

समाधानी वृत्ती (प्रामाणिक कमाई): चुकीच्या मार्गाने किंवा लाळ घोटून मिळणाऱ्या पक्वान्नांपेक्षा, कष्टाने आणि प्रामाणिकपणे मिळालेली सुकी भाकरी लाख पटीने श्रेष्ठ असते.

मर्यादा राखणे: कामाच्या ठिकाणी आपले कर्तव्य चोख बजावावे, परंतु स्वतःचे अस्तित्व किंवा स्वाभिमान गहाण ठेवू नये.

नोकरी किंवा कोणाचेही काम प्रामाणिकपणे आणि निष्ठेने जरूर करावे, परंतु ते करताना आपली आत्मप्रतिष्ठा आणि स्वाभिमान कधीही विकू नये. कष्टाच्या आणि हक्काच्या कमाईतच खरे सुख असते.

चोराने चोर ओळखला

एकाच प्रवृत्तीची किंवा एकाच क्षेत्रातील माणसे एकमेकांचे स्वभाव आणि डावपेच लगेच ओळखतात.

"चोराने चोर ओळखला" ही मानवी स्वभाव आणि समान प्रवृत्तीच्या लोकांच्या मानसिकतेवर भाष्य करणारी एक अतिशय चपखल मराठी म्हण आहे.

एका चोराला दुसऱ्या चोराची चोरी करण्याची पद्धत, त्याची चालढकल आणि त्याची लपण्याची जागा चांगल्या प्रकारे ठाऊक असते. त्यामुळे सामान्य माणसाला जी गोष्ट चटकन समजत नाही, ती एक चोर दुसऱ्या चोराच्या बाबतीत लगेच ओळखतो.

व्यवहारात ही म्हण केवळ गुन्हेगारीपुरती मर्यादित नसून ती समान गुण, दोष किंवा स्वभाव असणाऱ्या व्यक्तींच्या बाबतीत वापरली जाते.

समान प्रवृत्तीच्या लोकांचे आकलन: ज्या दोन व्यक्तींचा स्वभाव, विचार किंवा चलाखी सारखीच असते, त्यांना एकमेकांचे डावपेच किंवा मनातले विचार खूप सहज समजतात.
लबाडी पकडणे: एखादा लबाड किंवा कपटी माणूस दुसऱ्या लबाड माणसाची युक्ती किंवा खोटेपणा चटकन ओळखू शकतो; कारण त्याने स्वतःही कधीतरी तसेच मार्ग अवलंबलेले असतात. सामान्य माणूस

कदाचित त्या चलाखीला बळी पडेल, पण तशाच प्रवृत्तीचा दुसरा माणूस तिथे फसणार नाही.

समान आवडी-निवडी: केवळ नकारात्मक अर्थानेच नाही, तर कधीकधी समान कौशल्य किंवा ज्ञान असणारे लोकही एकमेकांचे मर्म चटकन ओळखतात, हे दर्शवण्यासाठीही ही म्हण वापरली जाते.

सारखाच स्वभाव, दोष किंवा चलाखी असणाऱ्या माणसांना एकमेकांचे डावपेच आणि गुपिते ओळखायला वेळ लागत नाही. एकाच माळेचे मणी एकमेकांना अचूक ओळखतात.

चोर सोडून चावडीवर पहारा

मुख्य समस्येकडे किंवा गुन्हेगाराकडे दुर्लक्ष करून, भलत्याच ठिकाणी निरर्थक सुरक्षा किंवा काळजी घेत बसणे.

"चोर सोडून चावडीवर पहारा" ही मराठीतील अत्यंत चपखल आणि वारंवार वापरली जाणारी एक लोकप्रिय म्हण आहे. जेव्हा मुख्य समस्येकडे किंवा दोषी व्यक्तीकडे दुर्लक्ष करून भलत्याच ठिकाणी वेळ आणि शक्ती वाया घालवली जाते, तेव्हा ही म्हण वापरतात.

चावडी म्हणजे गावातील मुख्य सरकारी ठिकाण किंवा ग्रामपंचायत कार्यालय, जिथे गावचे प्रमुख एकत्र येतात.

जर गावात चोरी झाली असेल, तर न्याय मिळवण्यासाठी किंवा सुरक्षा करण्यासाठी खऱ्या चोराला पकडणे किंवा त्याच्यावर पाळत ठेवणे गरजेचे असते. परंतु, चोराला मोकळे सोडून जर कोणी रिकाम्या चावडीचे रक्षण करत तिथेच पहारा देत बसले, तर तो मूर्खपणा ठरतो.

लाक्षणिक आणि व्यावहारिक अर्थ (भावार्थ):

मूळ समस्येकडे दुर्लक्ष करणे: संकटाच्या वेळी जे मुख्य कारण किंवा मूळ मुद्दा असतो, तो बाजूला सारून भलत्याच निरुपयोगी गोष्टींवर लक्ष केंद्रित करणे.

दोषी व्यक्तीला सोडून निरपराध किंवा चुकीच्या ठिकाणी कारवाई करणे: ज्या माणसाने चूक किंवा गुन्हा केला आहे, त्याला सोडून देऊन इतर निरपराध लोकांवर संशय घेणे किंवा चौकशीचे नाटक करणे.

नियोजनाचा अभाव: एखाद्या कामात प्राधान्यक्रम (Priority) न ठरवता आल्यामुळे चुकीच्या ठिकाणी ऊर्जा वाया घालवणे.

समजा, एखाद्या कार्यालयात मोठी आर्थिक गडबड झाली आहे आणि मुख्य अधिकारी किंवा व्यवस्थापक त्या घोटाळ्याची चौकशी करण्याऐवजी, शिपाई वेळेवर येतो की नाही यावर कडक शिस्त लावत असेल, तर त्याला "चोर सोडून चावडीवर पहारा" देणे असे म्हणतात.

मुख्य दोषी किंवा मूळ मुद्याला बाजूला ठेवून, इतर बिनमहत्त्वाच्या किंवा चुकीच्या गोष्टींवर आपली शक्ती आणि वेळ वाया घालवणे.

चण्याची डाळ आणि वड्याला आळ

मूळ घटक उपलब्ध असूनही केवळ नियोजनाअभावी किंवा आळसामुळे काम पूर्ण न होणे.

"चण्याची डाळ आणि वड्याला आळ" ही मराठीतील एका अतिशय स्वाभाविक, अटळ आणि अतूट नाते असणाऱ्या गोष्टींवर भाष्य करणारी सुंदर म्हण आहे.

वड्याला आळ: इथे 'आळ' या शब्दाचे दोन अर्थ निघतात.

१. आळ (आवड/ओढ): वडा तयार करण्यासाठी चण्याच्या डाळीचीच अत्यंत आवश्यकता किंवा ओढ असते.

२. आळ (आरोप/नातं): वडा म्हटला की त्याचा आळ (संबंध) हा चण्याच्या डाळीशीच जोडला जातो.

चण्याच्या डाळीशिवाय बेसनाचे वडे (उदा. बटाटावडा, भजी किंवा डाळवडा) बनूच शकत नाहीत. वड्याचे अस्तित्व हे पूर्णपणे चण्याच्या डाळीवरच अवलंबून असते.

अतूट किंवा नैसर्गिक संबंध: काही गोष्टी किंवा व्यक्ती एकमेकांशी इतक्या घट्ट जोडलेल्या असतात की, एकाचा उल्लेख केल्यावर दुसऱ्याची आठवण येणे स्वाभाविकच असते. त्यांच्यातील नाते निसर्गदत्त किंवा अटळ असते.

मूळ कारणाकडे रोख असणे: एखादी घटना घडली की तिचा संबंध तिच्या मूळ कारणाशी किंवा मूळ व्यक्तीशी लगेच जोडला जातो.
एका घटकाशिवाय दुसऱ्याचे अस्तित्व अपूर्ण असणे: ज्याप्रमाणे चण्याच्या डाळीशिवाय वडा बनू शकत नाही, तसेच काही कामे विशिष्ट व्यक्ती किंवा साधनांशिवाय पूर्ण होऊ शकत नाहीत, हे दाखवण्यासाठी ही म्हण वापरली जाते.

ज्या गोष्टींचा परस्परांशी अत्यंत जवळचा, नैसर्गिक आणि अविभाज्य संबंध असतो, तिथे "चण्याची डाळ आणि वड्याला आळ" ही म्हण चपखल बसते. एका गोष्टीच्या अस्तित्वासाठी दुसऱ्या गोष्टीची पार्श्वभूमी असणे अनिवार्य असते.

चिरंजीव व्हा पण गरिबांचे पोट नका मारू

स्वतःचा उत्कर्ष किंवा दीर्घायुष्य मिळवताना दुसऱ्याच्या हक्काचे किंवा गरिबांचे नुकसान करू नये.

"चिरंजीव व्हा पण गरिबांचे पोट नका मारू" ही मानवी संवादातील, विशेषतः आशीर्वाद आणि सामाजिक जाणीव यांचा सुरेख संगम असणारी एक अतिशय संवेदनशील आणि सार्थ भावना आहे. ही केवळ एक म्हण नसून श्रीमंत, सत्ताधारी किंवा अधिकारावर असलेल्या व्यक्तींना दिलेला एक नैतिक सल्ला किंवा विनवणी आहे.
या विधानाचे दोन मुख्य पैलू खालीलप्रमाणे स्पष्ट करता येतील:

१. चिरंजीव व्हा (आशीर्वाद):

'चिरंजीव व्हा' म्हणजे तुम्हाला दीर्घायुष्य लाभो, तुमचे कल्याण होवो, तुमचे नाव आणि कीर्ती दीर्घकाळ टिकून राहो.

यात समोरील व्यक्तीबद्दल आदर आणि तिच्या प्रगतीची, संपन्नतेची सदिच्छा व्यक्त केली आहे.

२. पण गरिबांचे पोट नका मारू (सामाजिक जाणीव व मर्यादा):

'पोट मारणे' म्हणजे उपजीविकेचे साधन हिरावून घेणे, हक्काच्या मजुरीपासून किंवा अन्नापासून वंचित ठेवणे.

तुम्ही मोठे व्हा, श्रीमंत व्हा, प्रगती करा; पण ही प्रगती करताना समाजातील सर्वात दुर्बल, गरीब किंवा कष्टकरी घटकाचे नुकसान करू नका. त्यांच्या हक्कावर गदा आणून किंवा त्यांचे शोषण करून स्वतःचे साम्राज्य उभे करू नका.

शोषणाविरुद्ध आवाज: इतिहासापासून आजपर्यंत अनेकदा असे पाहायला मिळते की, मोठे व्यावसायिक, जमीनदार किंवा सत्ताधारी स्वतःच्या फायद्यासाठी गरिबांच्या श्रमाचा गैरफायदा घेतात. अशा वेळी त्यांना टोमणा मारताना किंवा भानावर आणताना ही भावना व्यक्त केली जाते.

सदाचाराची आठवण: माणसाने कितीही मोठे पद किंवा वैभव मिळवले, तरी त्याचा पाया गरिबांच्या अश्रूंवर रचलेला नसावा. जी संपत्ती गरिबांचे

पोट मारून कमावली जाते, ती कधीही सुख किंवा समाधान देऊ शकत नाही, हाच संस्कार यात आहे.

"तुम्हाला दीर्घायुष्य आणि वैभव मिळो हीच सदिच्छा, पण हे वैभव मिळवताना ज्यांच्या जिवावर तुम्ही मोठे होत आहात, त्या गरिबांच्या पोटावर पाय देऊ नका." हा एकाच वेळी आदर आणि कडक इशारा देणारा हा एक अत्यंत प्रामाणिक विचार आहे.

चाळणीने पाणी उपसणे

ज्या कामातून काहीच निष्पन्न होणार नाही, असे अत्यंत निरर्थक आणि मूर्खपणाचे कष्ट करणे.

"चाळणीने पाणी उपसणे" (किंवा काही भागांत "चाळणीने पाणी भरणे") ही मराठीतील एक अत्यंत अर्थपूर्ण आणि मानवी प्रयत्नांवर भाष्य करणारी वाक्प्रचारवजा म्हण आहे.

चाळणी हे असे साधन आहे ज्याला असंख्य लहान-लहान छिद्रे असतात. चाळणीचा मुख्य उपयोग वस्तू गाळण्यासाठी किंवा चाळण्यासाठी होतो. जर कोणी व्यक्ती विहिरीतून किंवा नदीतून चाळणीच्या साहाय्याने पाणी काढण्याचा (उपसण्याचा) किंवा भरण्याचा प्रयत्न करत असेल, तर त्या चाळणीच्या छिद्रांमधून सर्व पाणी लगेच वाहून जाईल. चाळणीत कधीही पाणी साठणार नाही.

लाक्षणिक आणि व्यावहारिक अर्थ (भावार्थ):

व्यर्थ श्रम किंवा निष्फळ प्रयत्न (Fruitless Efforts): ज्या कामाचा परिणाम शून्य असणार आहे, हे माहीत असूनही त्यात आपली शक्ती, वेळ आणि पैसा वाया घालवणे. कितीही कष्ट केले तरी शेवटी हाती काहीच न लागणे.

अयोग्य साधनांचा वापर करणे: एखादे काम पूर्ण करण्यासाठी जे योग्य साधन किंवा पद्धत हवी, ती न वापरता चुकीच्या मार्गाने काम करण्याचा मूर्खपणा करणे.

अतिशय उधळपट्टी करणे: कमावलेला पैसा किंवा मिळालेली साधनसामग्री चुकीच्या पद्धतीमुळे किंवा नियोजनाअभावी हातात न टिकता वाहून जाणे.

एखाद्या कर्जबाजारी आणि व्यसनी माणसाला पैशांचे नियोजन न शिकवता, त्याला पुन्हा पुन्हा नवीन कर्ज देणे म्हणजे "चाळणीने पाणी उपसण्यासारखे" आहे. कारण तो पैसा योग्य ठिकाणी न वापरला गेल्यामुळे पुन्हा नष्टच होणार असतो.

चुकीचे साधन वापरून किंवा नियोजनाशिवाय केलेले कष्ट कधीही फळाला येत नाहीत; ते केवळ आणि केवळ वेळेचा आणि ऊर्जेचा अपव्यय ठरतात.

चोरावर जरब तर गावाला सुख

समाजात हुकूमशाही किंवा गुन्हेगारी वृत्तीच्या लोकांवर जर योग्य वचक असेल, तरच सर्वसामान्य जनता शांततेत जगू शकते.

"चोरावर जरब तर गावाला सुख" ही न्यायव्यवस्था, सुव्यवस्था आणि प्रशासकीय कडकपणाचे महत्त्व सांगणारी एक अतिशय समर्पक मराठी म्हण आहे. समाजातील शांतता आणि सुरक्षितता ही गुन्हेगारी प्रवृत्तीवर असणाऱ्या धाकावर कशी अवलंबून असते, हे या म्हणीतून स्पष्ट होते.

जरब म्हणजे धाक, वचक, भीती किंवा कडक नियंत्रण.

जर गावात चोरांना किंवा वाईट प्रवृत्तीच्या लोकांना कायद्याचा, राजाचा किंवा रक्षक यंत्रणेचा कडक धाक असेल, तर ते चोरी किंवा गैरकृत्य करण्याचे धाडस करत नाहीत. परिणामी, संपूर्ण गावातील लोक कोणतीही भीती न बाळगता शांततेत आणि सुखात राहू शकतात.

कायद्याच्या धाकाचे महत्त्व (Rule of Law): समाजात शांतता टिकवून ठेवण्यासाठी केवळ चांगल्या गोष्टींचे कौतुक करून चालत नाही, तर वाईट प्रवृत्तींना आळा घालणारा कडक कायदा आणि त्याचा वचक असणे गरजेचे असते. गुन्हेगारांमध्ये कायद्याची भीती असेल तरच सामान्य जनता सुरक्षित राहते.

सक्षम नेतृत्व आणि प्रशासन: एखाद्या कुटुंबात, कार्यालयात किंवा देशात जर प्रमुखाची (नेतृत्वाची) शिस्त कडक असेल आणि चुकीचे काम

करणाऱ्यांना कडक शिक्षेची खात्री असेल, तर तिथे गैरव्यवहार होत नाहीत आणि सर्व व्यवस्था सुरळीत चालते.

प्रतिबंधात्मक उपाय (Prevention): गुन्हा घडल्यानंतर उपाययोजना करण्यापेक्षा, गुन्हेगारांवर आधीच असा वचक निर्माण करणे की ज्यामुळे गुन्हा घडणारच नाही, हाच सुखी समाजाचा पाया आहे.

जेव्हा एखाद्या भागात पोलीस प्रशासन अत्यंत सतर्क आणि कडक असते, तेव्हा तिथले गुंड आणि चोर पळून जातात किंवा शांत बसतात. त्यामुळे तिथल्या सर्वसामान्य नागरिकांना सुरक्षित वाटते आणि ते सुखाने व्यापार व जीवन जगू शकतात. अशा वेळी म्हणतात, "चोरावर जरब तर गावाला सुख."

दुष्टांवर, समाजकंटकांवर आणि चुकीचे काम करणाऱ्यांवर जोपर्यंत कायद्याचा आणि सत्तेचा कडक वचक असतो, तोपर्यंतच प्रामाणिक आणि सज्जन लोकांना सुखाचे, समाधानाचे दिवस लाभतात.

चोरीचे धन मोरीचे पाणी

चुकीच्या किंवा अन्यायाच्या मार्गाने मिळवलेला पैसा कधीही टिकत नाही, तो तशाच मार्गाने वाया जातो.

"चोरीचे धन मोरीचे पाणी" ही मराठीतील एक अत्यंत सार्थ, नैतिक आणि व्यावहारिक मूल्य सांगणारी लोकप्रिय म्हण आहे. चुकीच्या मार्गाने

मिळवलेल्या संपत्तीचा शेवट कसा होतो, यावर ही म्हण अचूक भाष्य करते.

चोरीचे धन: अन्यायाने, लबाडीने, लाचखोरीने किंवा कोणालातरी फसवून मिळवलेला पैसा.

मोरीचे पाणी: मोरी म्हणजे न्हाणीघर किंवा गटार. गटारातून वाहणारे पाणी ज्याप्रमाणे निरुपयोगी असते आणि ते जसे वेगाने वाहून जाते, तसेच हे धनही असते.

अनैतिक कमाई टिकत नाही: चुकीच्या मार्गाने किंवा कष्टाशिवाय मिळालेला पैसा माणसाच्या हातात फार काळ टिकत नाही. जसा तो येतो, तसाच तो वाममार्गाने किंवा अनपेक्षित संकटांमुळे झटकन निघून जातो.

पैशाचा अपव्यय होणे: कष्टाशिवाय मिळालेल्या पैशाचे माणसाला मूल्य नसते. त्यामुळे असा पैसा सत्कारणी न लागता जुगार, व्यसने, आजारपण, कोर्टकचेऱ्या किंवा इतर निरुपयोगी आणि चुकीच्या गोष्टींवरच खर्च होतो (म्हणजेच मोरीच्या पाण्यासारखा वाया जातो).

मानसिक शांतता लाभत नाही: अन्यायाने कमावलेले धन कितीही मोठे असले, तरी ते माणसाला कधीही खरे सुख, समाधान किंवा मानसिक शांतता देऊ शकत नाही.

एखाद्या लाचखोर अधिकाऱ्याने किंवा चोराने लोकांची फसवणूक करून करोडो रुपये कमवले, पण नंतर त्याच्या घरात मोठी चोरी झाली, पैशाचा

गैरवापर झाला किंवा आजारपणात व कोर्टाच्या फेऱ्यात त्याचे सर्व पैसे पाण्यात गेले, तर अशा प्रसंगी म्हणतात— "चोरीचे धन मोरीचे पाणी."

अधर्माने आणि अन्यायाने कमावलेली संपत्ती कधीही फळाला येत नाही; ती गटाराच्या पाण्यासारखी वाहून नष्ट होते. याउलट, घामाची आणि प्रामाणिक कष्टाची कमाईच माणसाला दीर्घकाळ सुख आणि समृद्धी देते.

चतकोर भाकरी आणि सुखाची झोप

संपत्ती कमी असली तरी चालेल, पण स्वाभिमानाने आणि समाधानाने जगण्यात खरे सुख असते.

"चतकोर भाकरी आणि सुखाची झोप" हा मानवी जीवनातील सर्वात मोठा आनंद आणि खऱ्या समाधानाचा मंत्र सांगणारा एक अतिशय सुंदर आणि प्रगल्भ विचार आहे. ही म्हण किंवा सुविचार पैशापेक्षा मानसिक शांततेला आणि स्वाभिमानाला सर्वोच्च स्थान देतो.

चतकोर भाकरी (मर्यादित पण हक्काची कमाई):

'चतकोर' म्हणजे भाकरीचा चौथा भाग, म्हणजेच अगदी थोडे किंवा अपुरे अन्न.

माणसाकडे खूप मोठी संपत्ती, आलिशान बंगला किंवा ५६ भोग नसले तरी चालेल; पण कष्टाने आणि प्रामाणिक मार्गाने मिळालेली चतकोर

भाकरीही लाख मोलाची असते. यात समाधानी वृत्ती (Contentment) आणि प्रामाणिकपणा दिसून येतो.

सुखाची झोप (मानसिक शांतता):

रात्री पडल्या पडल्या लागणारी गाढ आणि चिंतामुक्त झोप.

झोप ही बाजारात विकत मिळत नाही. ती फक्त त्याच माणसाला लाभते, ज्याचे मन शुद्ध आहे, ज्याने कोणावरही अन्याय केलेला नाही आणि ज्याच्या डोक्यावर पापाचे किंवा फसवणुकीचे कोणतेही ओझे नाही. चिंतेशिवाय आणि भीतीशिवाय झोपणे हेच खरे सुख आहे.

श्रीमंती विरुद्ध समाधान: जगात असे अनेक लोक आहेत ज्यांच्याकडे करोडो रुपये आहेत, पण रात्री शांत झोप लागण्यासाठी त्यांना गोळ्या घ्याव्या लागतात. याउलट, दिवसभर शेतात किंवा मजुरी करून घामाची चतकोर भाकरी खाणारा कष्टकरी रात्री दगडावरही सुखाची झोप घेतो.

अनैतिकतेचा नकार: चुकीच्या, अन्यायाच्या मार्गाने किंवा लाचारी पत्करून मिळालेल्या पक्वान्नांपेक्षा, स्वतःच्या स्वाभिमानाने आणि कष्टाने मिळवलेले साधे अन्न माणसाला आंतरिक शांतता देते.

खऱ्या सुखाची व्याख्या: खरे सुख हे भौतिक वस्तूंच्या सुखात नसून ते मानसिक शांततेत (Peace of Mind) असते, हाच या म्हणीचा गाभा आहे.

लबाडीने मिळवलेल्या ऐशोआरामापेक्षा, प्रामाणिक कष्टाने मिळालेली 'चतकोर भाकरी' आणि त्यामुळे मनाला मिळणारी 'सुखाची झोप' हेच माणसाच्या आयुष्यातील सर्वात मोठे वैभव आहे. चिंतेशिवाय जगणे आणि शांतपणे झोपणे यापेक्षा मोठी श्रीमंती दुसरी कोणतीही नाही.

चमचाभर पाण्यात बुडून मरणे

अतिशय किरकोळ गोष्टीवरून किंवा साध्या अपयशामुळे अत्यंत मानहानी किंवा शरम वाटणे.

"चमचाभर पाण्यात बुडून मरणे" (किंवा "चुळभर पाण्यात बुडून मरणे") हा मराठीतील एक अत्यंत तीक्ष्ण आणि टोमणा मारण्यासाठी वापरला जाणारा प्रसिद्ध वाक्प्रचार आहे. जेव्हा एखाद्या व्यक्तीला तिच्या अतिशय लज्जास्पद कृत्याची किंवा अकार्यक्षमतेची जाणीव करून द्यायची असते, तेव्हा हा वाक्प्रचार वापरतात.

चमचाभर किंवा चुळभर पाण्यात कोणतीही व्यक्ती कधीही बुडू शकत नाही. हे अशक्य आहे. परंतु, जर परिस्थिती एवढी नामुष्कीची असेल की त्या अगदी लहानशा गोष्टीतही अपयश आले, तर ती अत्यंत लाजीरवाणी गोष्ट ठरते.

अत्यंत शरमेची किंवा लज्जास्पद परिस्थिती (Extreme Shame): एखाद्या व्यक्तीने असे काही कृत्य केले असेल, ज्यामुळे तिची समाजात

किंवा कुटुंबात प्रचंड नाचक्की झाली असेल, तर तिने 'चमचाभर पाण्यात बुडून मरावे' (म्हणजेच अत्यंत शरम बाळगावी) असे म्हटले जाते.

अतिशय सोपे कामही करता न येणे: एखादे काम अत्यंत साधे, सोपे किंवा अगदी मुलाबाळांनाही जमण्यासारखे असते. परंतु, मोठ्या आणि प्रौढ व्यक्तीला जर ते काम करता आले नाही किंवा ती त्यात अपयशी ठरली, तर तिच्या अकार्यक्षमतेवर टीका करण्यासाठी हा वाक्प्रचार वापरतात.

स्वतःच्या शब्दाला जागू न शकणे: जेव्हा एखादी व्यक्ती खूप मोठ्या-मोठ्या बाता मारते, स्वतःला शहाणे समजते, पण ऐन वेळी साधी जबाबदारीही पार पाडू शकत नाही, तेव्हा तिला तिची लायकी दाखवण्यासाठी हा टोमणा मारला जातो.

एखादा वर्षभर वर्गात पहिला येणारा हुशार विद्यार्थी जर अंतिम परीक्षेत साध्या सोप्या विषयात नापास झाला, तर त्याचे मित्र किंवा घरचे म्हणतात, "तुला एवढा सोपा पेपर सोडवता आला नाही? तुझ्यापेक्षा तर चमचाभर पाण्यात बुडून मरण्याची वेळ आली आहे."

स्वतःच्या पराभवामुळे, लबाडी उघडी पडल्यामुळे किंवा साध्या कामातील अपयशामुळे जेव्हा माणसाची प्रचंड नामुष्की आणि बेअब्रू होते, तेव्हा त्या मानहानीची आणि तीव्र लज्जेची पराकाष्ठा दाखवण्यासाठी हा वाक्प्रचार वापरला जातो.

चुकला गोपाळ तो म्हणे विठ्ठल विठ्ठल

संकट ओढवल्यावर किंवा स्वतःची चूक लक्षात आल्यावर देवाचा धावा करणे किंवा पश्चात्तापाचे सोंग घेणे.

"चुकला गोपाळ तो म्हणे विठ्ठल विठ्ठल" ही मराठीतील एका विशिष्ट मानवी प्रवृत्तीवर भाष्य करणारी अतिशय मार्मिक आणि सुंदर म्हण आहे. जेव्हा एखादा माणूस संकट आल्यावर किंवा स्वतःची चूक झाल्यावर देवाचा धावा करायला लागतो, तेव्हा हा दृष्टांत दिला जातो.

गोपाळ म्हणजे गाई राखणारा गोवळी किंवा सामान्य माणूस आणि विठ्ठल म्हणजे आराध्य दैवत.

जेव्हा गोपाळ जंगलात गाई राखताना रस्ता चुकतो, भोवताली संकट निर्माण होते किंवा तो संभ्रमात पडतो, तेव्हा त्याला स्वतःच्या मर्यादांची जाणीव होते. अशा अगतिकतेच्या क्षणी तो देवाचा धावा करत "विठ्ठल विठ्ठल" म्हणून देवाला हाक मारू लागतो.

संकट आल्यावर देवाची आठवण येणे: सुखाच्या दिवसांत किंवा जेव्हा सर्व काही सुरळीत चाललेले असते, तेव्हा माणूस देवाचे किंवा मूल्यांचे विस्मरण करतो. परंतु, जेव्हा तो स्वतःच्याच चुकीमुळे किंवा अज्ञानामुळे संकटात सापडतो, तेव्हा त्याला देवाचा किंवा मोठ्यांचा आधार घ्यावासा वाटतो.

चूक उघडी पडल्यावर बचावात्मक पवित्र घ्यावा लागणे: एखादे काम करताना जेव्हा माणसाची चूक होते किंवा त्याची लबाडी पकडली जाते,

तेव्हा तो स्वतःचा बचाव करण्यासाठी अचानक सदाचारी बनण्याचा आव आणतो किंवा देवाशप्पथ घेऊ लागतो.

अगतिकतेतून आलेली शरणागती: स्वतःचे सर्व प्रयत्न थकल्यावर आणि बुद्धी चालेनाशी झाल्यावर माणसाला शेवटी सर्वोच्च शक्तीला शरण जावेच लागते.

एखादा माणूस आयुष्यभर नास्तिक सारखा वागतो किंवा कोणालाही मानत नाही; परंतु जेव्हा त्याच्यावर एखादे मोठे संकट येते किंवा व्यवसायात मोठे नुकसान होते, तेव्हा तो ज्योतिषांकडे फेऱ्या मारू लागतो किंवा देवधर्म करू लागतो. अशा वेळी "चुकला गोपाळ तो म्हणे विठ्ठल विठ्ठल" ही म्हण चपखल बसते.

स्वतःची चूक झाल्यावर किंवा संकटात सापडल्यावर माणसाला आपल्या मर्यादा कळतात आणि मग तो निमूटपणे देवाचा धावा करू लागतो किंवा सरळ मार्गावर येण्याचा प्रयत्न करतो.

चिरगुट पांघरून सोन्याचा व्यापार

वरून अत्यंत साधे किंवा गरिबीचे राहणीमान दाखवायचे, पण आतून मोठा आणि फायद्याचा व्यवसाय करायचा.

"चिरगुट पांघरून सोन्याचा व्यापार" (किंवा काही भागांत "चिंध्या पांघरून सोन्याचा व्यापार") ही मराठीतील अत्यंत उद्बोधक आणि व्यावहारिक शहाणपण सांगणारी म्हण आहे. वरवरचे रूप आणि

माणसाची खरी लायकी किंवा कर्तृत्व यांतील विरोधाभास दाखवण्यासाठी ही म्हण वापरली जाते.

चिरगुट पांघरून: अंगावर फाटके-तुटके, जुने किंवा अतिशय साधे कपडे परिधान करणे.

सोन्याचा व्यापार: अत्यंत मूल्यवान, मोठा आणि कोट्यवधींचा व्यवसाय करणे.

म्हणजेच, एखादी व्यक्ती दिसायला अत्यंत साधी, गरीब किंवा सामान्य वाटते; पण प्रत्यक्षात ती अत्यंत श्रीमंत असते किंवा खूप मोठा आणि महत्त्वाचा व्यवसाय करत असते.

साधी राहणी आणि उच्च विचारसरणी (Simple Living, High Profile): काही लोक प्रचंड श्रीमंत किंवा ज्ञानी असूनही कोणत्याही प्रकारचा बडेजाव, देखावा किंवा डामडौल करत नाहीत. त्यांचे राहणीमान अत्यंत साधे असते, परंतु त्यांचे कर्तृत्व आणि संपत्ती अफाट असते.

वरवरच्या रूपावरून माणसाला न जोखणे: माणसाचे बाह्य रूप किंवा त्याचे कपडे पाहून त्याच्या क्षमतेचा किंवा श्रीमंतीचा अंदाज लावणे चुकीचे ठरते. बाहेरून सामान्य दिसणारा माणूस आतून खूप मोठा असू शकतो.

गुप्तता किंवा सावधगिरी बाळगणे: काही व्यापारी किंवा श्रीमंत व्यक्ती जाणूनबुजून स्वतःभोवती मोठेपणाचे वलय निर्माण करत नाहीत,

जेणेकरून ते लोकांच्या किंवा चोरांच्या नजरेत येणार नाहीत आणि त्यांचा व्यापार सुरक्षित राहील.

आपल्या आजूबाजूला असे अनेक जुने व्यावसायिक किंवा शेतकरी असतात, जे अगदी साधे धोतर-कुर्ता किंवा साधे कपडे घालून फिरतात. त्यांना पाहून ते करोडो रुपयांचे मालक असतील असा अंदाजही बांधता येत नाही. त्यांच्या या स्वभावाला "चिरगुट पांघरून सोन्याचा व्यापार" करणे असे म्हणतात.

बाह्य देखावा अत्यंत गरिबांसारखा किंवा साधा ठेवून, प्रत्यक्षात मात्र अतिशय मोठा, श्रीमंतीचा किंवा मोलाचा कारभार करणे. माणसाचे मूल्य त्याच्या कपड्यांवरून नव्हे, तर त्याच्या कर्तृत्वावरून ठरते हाच या म्हणीचा मुख्य संदेश आहे.

चोरीची खांड आणि शेळीचे मांडे

चुकीच्या किंवा चोरीच्या मार्गाने मिळवलेल्या लहानशा वस्तूची किंमत मोजताना नंतर खूप मोठे नुकसान सोसावे लागणे.

"चोरीची खांड आणि शेळीचे मांडे" ही मराठी भाषेतील एक अत्यंत मार्मिक आणि जुनी म्हण आहे.

खांड: म्हणजे साखर, गूळ किंवा गोड खाण्याचा पदार्थ (काही ठिकाणी याचा अर्थ प्राण्याचे मटण असाही घेतला जातो).

मांडे: म्हणजे पुरणपोळीसारखा किंवा पिठाचा एक उत्कृष्ट, श्रमपूर्वक बनवलेला गोड पक्वान्न.

चोरीची साखर (किंवा वस्तू) आणायची आणि ती लपवण्यासाठी किंवा तिचा आस्वाद घेण्यासाठी स्वतःच्या घरची शेळी कापून तिचे मांडे (पक्वान्न) बनवायचे. म्हणजेच, थोड्याशा फायद्यासाठी किंवा फुकट मिळालेल्या छोट्याशा वस्तूसाठी स्वतःचे खूप मोठे नुकसान करून घेणे. जेव्हा एखादी व्यक्ती क्षुल्लक गोष्टीच्या मोहापायी किंवा स्वार्थासाठी आपले मोठे नुकसान करून घेते, तेव्हा ही म्हण वापरली जाते.

एखाद्याने रस्त्यावर पडलेला १०० रुपयांचा मोबाईल चार्जर उचलला, पण तो घरी आणून मोबाईलला लावल्यावर शॉर्ट सर्किट होऊन त्याचा २०,००्यांचा मोबाईलच जळून खाक झाला. अशा वेळी म्हणतात—

"झाली ना तीच गत, चोरीची खांड आणि शेळीचे मांडे!"

समानार्थी म्हण:

याच अर्थाची मराठीतील दुसरी प्रसिद्ध म्हण म्हणजे:

"घोड्याला खुराकाची गाजरं आणि घोडं खाऊन फस्त" किंवा "हत्ती गेला आणि शेपूट राहिले" (काही संदर्भांत).

चांदण्या रात्री कुत्र्या भुंकतात

थोर किंवा सज्जन माणसे आपले काम करत राहतात, त्यांच्यावर क्षुद्र किंवा दुष्ट लोकांनी केलेल्या टिकेने त्यांच्या मोठेपणात काही फरक पडत नाही.

"चांदण्या रात्री कुत्रे भुंकतात" (किंवा 'चांदणे पडले तरी कुत्रे भुंकतातच') ही मराठीतील एक अतिशय प्रसिद्ध आणि अर्थपूर्ण म्हण आहे.

मूळ अर्थ: निसर्गात जेव्हा स्वच्छ, सुंदर चांदणे पडलेले असते, तेव्हा त्या शांत आणि प्रकाशमय वातावरणाचा आनंद घेण्याऐवजी कुत्रे आपल्या स्वभावाप्रमाणे विनाकारण भुंकत राहतात. चांदण्याच्या सौंदर्यावर किंवा चंद्राच्या प्रकाशावर त्यांच्या भुंकण्याचा काहीही परिणाम होत नाही.

समाजात जेव्हा एखादी सत्प्रवृत्त, विद्वान किंवा कर्तृत्ववान व्यक्ती आपले चांगले काम करत असते, तेव्हा काही क्षुद्र किंवा हेवेखोर बुद्धीचे लोक विनाकारण त्यांच्यावर टीका करतात, निंदा करतात किंवा त्यांच्या कामात अडथळे आणण्याचा प्रयत्न करतात.

सत्पुरुषांचे किंवा चांगल्या कामाचे श्रेष्ठत्व अशा निरर्थक टीकेमुळे कधीही कमी होत नाही. चंद्राचे चांदणे जसे अविरत पडत राहते, तसेच कर्तृत्ववान माणसानेही अशा विनाकारण होणाऱ्या टीकेकडे पूर्णपणे दुर्लक्ष करून आपले सत्कर्म चालू ठेवावे.

"टीकाकारांचे काम टीका करणे हेच असते, पण त्यामुळे चांगल्या माणसाचे किंवा चांगल्या कामाचे महत्त्व कधीही कमी होत नाही."

चोराच्या हातातील काठी

विश्वास ठेवता येणार नाही अशा व्यक्तीकडून मिळालेली तात्पुरती किंवा धोक्याची मदत.

"चोराच्या हातातील काठी" ही मराठी भाषेतील एक अतिशय समर्पक आणि सूचक म्हण आहे.

मूळ अर्थ: एखादा चोर जेव्हा चोरी करायला निघतो, तेव्हा स्वतःच्या संरक्षणासाठी किंवा लोकांना घाबरवण्यासाठी तो हातात काठी बाळगतो. पण मुळात तो चोर असल्याने, ती काठी कायदेशीर रक्षणासाठी नसून अन्यायाचे किंवा गुन्ह्याचे साधन असते.

जेव्हा एखादी वाईट, कपटी किंवा चुकीची प्रवृत्ती असणारी व्यक्ती स्वतःचा गुन्हा, लबाडी किंवा स्वार्थ लपवण्यासाठी एखाद्या चांगल्या साधनांचा, तत्त्वांचा किंवा अधिकारांचा वापर करते, तेव्हा या स्थितीला 'चोराच्या हातातील काठी' म्हणतात.

या म्हणीचे विविध संदर्भ

सत्तेचा किंवा अधिकाराचा गैरवापर: दुष्ट किंवा भ्रष्ट माणसाच्या हाती जेव्हा सत्ता, संपत्ती किंवा कायदा येतो, तेव्हा तो त्याचा उपयोग

लोकांच्या कल्याणासाठी करण्याऐवजी स्वतःचे उखळ पांढरे करण्यासाठी आणि इतरांना त्रास देण्यासाठी करतो.

ढोंगीपणा: स्वतःचे चुकीचे कृत्य लपवण्यासाठी एखादा माणूस जेव्हा नीतिमत्तेच्या किंवा धर्माच्या मोठ्या गप्पा मारतो, तेव्हा त्याचे ते बोलणे म्हणजे चोराच्या हातातील काठीसारखेच असते.

चुकीच्या माणसाला मदत मिळणे: कधीकधी एखाद्या दुर्जन व्यक्तीला परिस्थितीमुळे किंवा योगायोगाने अनुकूल साधन मिळते, ज्याचा वापर ती व्यक्ती केवळ विनाश किंवा त्रासासाठीच करते.

साधन कितीही चांगले असले, तरी ते वापरणारी व्यक्ती जर वाईट बुद्धीची असेल, तर त्या साधनाचा उपयोग केवळ अनर्थ घडवण्यासाठीच होतो.

चाकर तसा भाकर

नोकर जितकी आणि जशी मेहनत करेल, तितकाच त्याला मोबदला किंवा फळ मिळते.

"चाकर तसा भाकर" (किंवा 'जसा चाकर तशी भाकर') ही मराठीतील अत्यंत व्यावहारिक आणि चपखल म्हण आहे. कर्मचाऱ्याची कामाची पद्धत आणि त्याला मिळणारा मोबदला यांमधील संबंध या म्हणीतून स्पष्ट होतो.

या म्हणीचे दोन मुख्य अर्थ आणि पैलू आहेत:

१. कामाच्या दर्जावरून मिळणारा मोबदला (मालकाचा दृष्टिकोन)

नोकर किंवा कर्मचारी जितक्या प्रामाणिकपणे आणि चांगल्या दर्जाचे काम करेल, तितकाच चांगला मोबदला किंवा पगार मालक त्याला देतो.

जर काम सुमार दर्जाचे असेल, तर मोबदलाही तसाच कमी मिळतो.

जशी सेवा, तसेच त्याचे फळ मिळते.

२. मोबदल्यानुसार मिळणारे काम (नोकराचा दृष्टिकोन):

मालक जितका पगार किंवा सोयी-सुविधा देईल, नोकरही तितकेच आणि त्याच दर्जाचे काम करतो. जर मालक कमी पैसे देत असेल, तर नोकरही कामात फारसा जीव घालत नाही आणि जुजबी काम करून मोकळा होतो.

"जितके पैसे, तितकेच काम" ही वृत्ती यातून दिसून येते.

ही म्हण मानवी स्वभावाचे आणि व्यवहाराचे उत्तम दर्शन घडवते. कोणत्याही क्षेत्रात 'देणे आणि घेणे' (Give and Take) याचे संतुलन असावे लागते.

जर चांगल्या कामाची अपेक्षा असेल, तर योग्य मोबदला देणे गरजेचे आहे.

उलटपक्षी, जर चांगला मोबदला हवा असेल, तर कामातही तितकाच प्रामाणिकपणा आणि कष्ट असणे आवश्यक आहे.

थोडक्यात सांगायचे तर, "जशी तुमची कामाची किंवा मोबदल्याची पत असते, तसेच समोरील बाजूकडून प्रत्युत्तर मिळते."

चार समजूतदार आणि एक वेडसर

एखाद्या शहाण्यांच्या घोळक्यात एखाद्या मूर्ख माणसाने येऊन विनाकारण आपले शहाणपण शिकवणे.

"चार समजूतदार आणि एक वेडसर" (किंवा 'चार शहाणे आणि एक वेडसर') ही मराठीतील लोकव्यवहारातून आलेली एक अत्यंत मार्मिक आणि व्यावहारिक म्हण आहे.

जेव्हा एखाद्या समूहामध्ये किंवा कुटुंबात बहुसंख्य लोक समजूतदार, सुशिक्षित किंवा सुसंस्कृत असतात, पण त्यातच एखादी व्यक्ती अगदी उलट स्वभावाची, हेकाखोर किंवा मूर्खासारखे वागणारी असते, तेव्हा ही म्हण वापरली जाते.

एकाच ठिकाणी किंवा कामात चार माणसे अतिशय शहाणपणाने आणि समजुतीने वागणारी आहेत, पण त्यांच्या सोबतीला असलेला पाचवा माणूस मात्र पूर्णपणे विचारहीन, विक्षिप्त किंवा वेड्यासारखा वागतो.

बहुसंख्यांच्या चांगल्या आणि योग्य विचारांवर एखाद्या एकाच व्यक्तीच्या चुकीच्या किंवा आडमुठ्या स्वभावामुळे पाणी फेरले जाणे किंवा संपूर्ण समूहाला त्याच्यामुळे त्रास सहन करावा लागणे.

या म्हणीचे विविध व्यवहारिक संदर्भ:

निर्णय प्रक्रियेतील अडथळा: एखाद्या कुटुंबात किंवा संस्थेत चार लोक एखाद्या विषयावर समजुतीने आणि हुशारीने योग्य निर्णय घेत असतात. पण त्यातलीच एखादी व्यक्ती विनाकारण आडमुठेपणा करून, कसलाही विचार न करता त्या चांगल्या निर्णयात खोडा घालते.

कुटुंबातील विषमता: आई-वडील आणि घरातील इतर भावंडे अत्यंत गुणी, कष्टाळू आणि समजूतदार असतात, पण एखादेच अपत्य मात्र पूर्णपणे व्यसनी, बेजबाबदार किंवा विक्षिप्त निघते. अशा वेळी कुटुंबाच्या या विदारक स्थितीचे वर्णन करताना ही म्हण वापरतात.

कामाचा बट्ट्याबोळ: एखादा गट (Team) मिळून खूप चांगले नियोजन करतो, पण समूहातील एकाच व्यक्तीच्या मूर्खपणामुळे किंवा अविचाराने संपूर्ण कामाचे नुकसान होते.

"बहुतांश लोक कितीही समजूतदार असले, तरी समूहातील एकाच व्यक्तीचा मूर्खपणा किंवा विक्षिप्तपणा संपूर्ण वातावरणाचा किंवा कामाचा बेरंग करू शकतो."

चोराने चोरून खाल्ले तरी पोट भरतेच

वाईट मार्गाने मिळवलेली गोष्ट तात्पुरती गरज भागवू शकते, पण ती कायमची अब्रू घालवते.

"चोराने चोरून खाल्ले तरी पोट भरतेच" ही मराठी लोकजीवनातील अत्यंत वास्तववादी आणि मानवी स्वभावाच्या एका वेगळ्या पैलूवर प्रकाश टाकणारी म्हण आहे.

वरवर पाहता ही म्हण चुकीच्या कृत्याशी संबंधित वाटत असली, तरी त्यामागील व्यावहारिक आणि मानसशास्त्रीय अर्थ खूप खोल आहे. या म्हणीचे विश्लेषण खालीलप्रमाणे करता येईल:

एखाद्या चोराने अन्न किंवा कोणतीही वस्तू चोरी करून मिळवली आणि ती गुपचूप, लपून-छपून खाल्ली; तरीही त्यामुळे त्याच्या शरीराची भूक भागतेच आणि त्याचे पोट भरते. अन्न कसे मिळवले याने पोटाच्या भुकेचा भौतिक नियम बदलत नाही.

एखादी गोष्ट, यश, संपत्ती किंवा आनंद हा कायदेशीर आणि नैतिक मार्गाने मिळवलेला असो वा अनैतिक आणि चुकीच्या मार्गाने मिळवलेला असो—तात्पुरता का होईना, त्याचा लाभ किंवा उपभोग घेणाऱ्याला त्याचा आनंद आणि समाधान मिळतेच.

१. यशाचा मार्ग कोणताही असो, परिणाम दिसतो: समाजात अनेकदा असे दिसते की, काही लोक कठोर परिश्रम न करता किंवा चुकीच्या, भ्रष्ट मार्गांचा अवलंब करून संपत्ती किंवा पद मिळवतात. जरी त्यांचा मार्ग चुकीचा असला, तरी त्यांना मिळणारे भौतिक सुख आणि ऐश्वर्य हे प्रामाणिक माणसासारखेच (किंवा त्याहून अधिक) दिसते.

२. गोडव्याची अनुभूती: लपून-छपून किंवा चुकीच्या पद्धतीने केलेल्या गोष्टींमध्येही एक वेगळीच मजा किंवा आसक्ती असते (ज्याला इंग्रजीत 'Forbidden fruit is sweet' म्हणतात). चोराने चोरलेले अन्नही त्याला तृप्ती देऊन जाते, कारण शेवटी तो त्याचा उपभोग घेत असतो.

३. तत्वांपेक्षा प्रत्यक्ष लाभाला महत्त्व देणारी वृत्ती: काही लोक केवळ परिणामाचा विचार करतात, मार्गाचा नाही. "काम फत्ते झाले ना, मग ते चांगल्या मार्गाने झाले की वाईट, याने काय फरक पडतो?" ही व्यावहारिक (पण अनैतिक) विचारसरणी या म्हणीतून व्यक्त होते.

ही म्हण केवळ एका वास्तवाचे चित्रण करते; ती चोरीचे किंवा चुकीच्या मार्गाचे समर्थन करत नाही. चोराने चोरून खाल्ल्यावर त्याचे पोट तात्पुरते भरत असले, तरी त्याच्या मनाला कधीही शांतता लाभत नाही आणि विनाशाची टांगती तलवार कायम राहते. त्यामुळे भौतिक भूक भागली, तरी समाधानाची खरी भूक प्रामाणिकपणातूनच भागते, हाच निसर्गाचा नियम आहे.

चमच्याने विहीर उपसत नाही

मोठ्या आणि कठीण कामासाठी अत्यंत लहान आणि अपुऱ्या साधनांचा वापर करणे निरर्थक ठरते.

"चमच्याने विहीर उपसत नाही" ही मराठी भाषेतील अत्यंत सार्थ, व्यावहारिक आणि बुद्धीला चालना देणारी म्हण आहे.

जेव्हा एखादे काम अथांग किंवा प्रचंड मोठ्या स्वरूपाचे असते आणि ते पूर्ण करण्यासाठी अत्यंत अपुरी, क्षुद्र किंवा चुकीची साधने वापरली जातात, तेव्हा त्या स्थितीचे वर्णन करण्यासाठी ही म्हण वापरतात.

विहीर ही पाण्याने तुडुंब भरलेली आणि अथांग असते. जर एखाद्याने चमचा हातात घेऊन त्या विहिरीचे पाणी उपसून ती रिकामी करायचे ठरवले, तर ते कधीही शक्य होणार नाही. कारण विहिरीच्या अथांगतेच्या तुलनेत चमचा हे साधन अत्यंत नगण्य आहे. विहीर उपसण्यासाठी मोठे रहाट, मोठे पंप किंवा इंजिनची गरज असते.

एखादे मोठे ध्येय साध्य करण्यासाठी किंवा मोठे संकट निवारण्यासाठी अत्यंत अपुरे प्रयत्न किंवा अपुरी साधने वापरणे पूर्णपणे निरर्थक ठरते. मोठ्या कामासाठी तितक्याच मोठ्या तयारीची, ताकदीची आणि साधनांची आवश्यकता असते.

या म्हणीचे विविध व्यावहारिक संदर्भ:

१. अपुऱ्या आर्थिक नियोजनाच्या संदर्भात: एखाद्या मोठ्या व्यवसायाची उभारणी करायची असेल किंवा मोठे घर बांधायचे असेल, तर त्यासाठी लाखो-करोडो रुपयांच्या भांडवलाची गरज असते. अशा वेळी फक्त काही शेकडो किंवा हजारो रुपये हातात घेऊन "मी काम सुरू करतो" म्हणणे म्हणजे चमच्याने विहीर उपसण्यासारखे आहे.

२. ज्ञानाचा आणि अभ्यासाचा आवाका: स्पर्धा परीक्षांसारख्या किंवा एखाद्या मोठ्या संशोधन कार्यात अथांग अभ्यासाची गरज असते. तिथे वरवर वाचन करून किंवा एखादे छोटेसे पुस्तक वाचून यश मिळवण्याची अपेक्षा ठेवणे चुकीचे ठरते.

३. मोठ्या समस्यांवरील जुजबी उपाय: देशातील गरिबी, बेरोजगारी किंवा पाणीटंचाई यांसारख्या अथांग समस्या सोडवण्यासाठी जेव्हा शासन किंवा एखादी संस्था अगदीच वरवरचे आणि तात्पुरते उपाय करते, तेव्हा त्यांच्या त्या अपुऱ्या प्रयत्नांची मर्यादा दाखवून देण्यासाठी ही म्हण चपखल बसते.

ध्येय जितके मोठे असेल, तितकीच आपली साधने, परिश्रम आणि नियोजनही भव्य असायला हवे. अपुऱ्या ताकदीने आणि लहान साधनांनी मोठ्या आव्हानांवर मात करता येत नाही.

चुकली गाय, खाटीकाच्या दारी

जेव्हा एखादी व्यक्ती वाट चुकते किंवा चुकीचा निर्णय घेते, तेव्हा ती नकळत स्वतःचे नुकसान करणाऱ्या संकटात सापडते.

"चुकली गाय, खाटीकाच्या दारी" ही मराठी भाषेतील अत्यंत करुण, पण तितकीच व्यावहारिक आणि धोक्याची जाणीव करून देणारी म्हण आहे.

एखाद्या सरळमार्गी, निष्पाप किंवा असहाय्य व्यक्तीने नकळत किंवा चुकीच्या निर्णयामुळे थेट स्वतःचे नुकसान करणाऱ्या क्रूर माणसाकडे आश्रय घेणे, किंवा स्वतःहून संकटाच्या खाईत जाणे, या स्थितीचे वर्णन करण्यासाठी ही म्हण वापरली जाते.

गाय हा अत्यंत गरीब, निष्पाप आणि माणसाळलेला प्राणी आहे. संध्याकाळी जंगलातून चरून परतताना किंवा रस्ता चुकल्यामुळे ती जर चुकून खाटीकाच्या (कसाई) घरापाशी जाऊन उभी राहिली, तर खाटीक

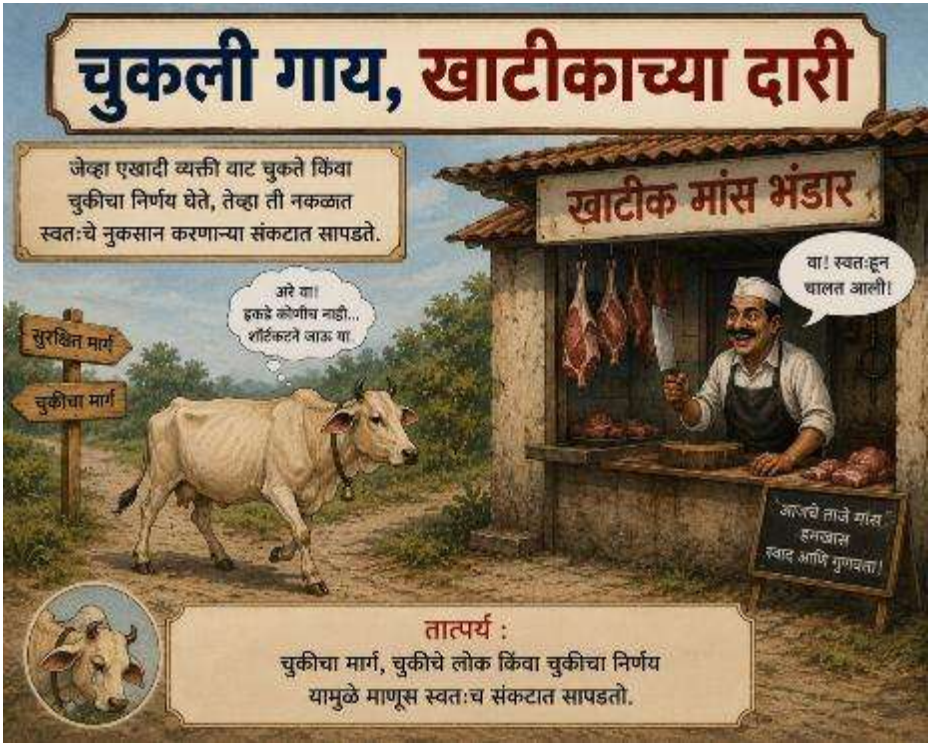

तिच्यावर दया माया दाखवणार नाही, तर तो तिचा जीवच घेईल. रस्ता चुकल्यामुळे निष्पाप गाईचा अंत ठरलेला असतो.

जेव्हा एखादा चांगला, भोळा किंवा संकटात सापडलेला माणूस चुकीच्या मार्गदर्शनामुळे किंवा स्वतःच्या चुकीमुळे अशा व्यक्तीकडे मदतीसाठी जातो, जी व्यक्ती त्याचा गैरफायदा घेऊन त्याचा सर्वनाश करायला टपलेली असते, तेव्हा ही म्हण वापरतात.

या म्हणीचे विविध व्यावहारिक संदर्भ:

१. फसवणूक करणाऱ्यांच्या जाळ्यात अडकणे: एखादा माणूस आर्थिक अडचणीत असताना बँकेकडे किंवा कायदेशीर मार्गांचा अवलंब करण्याऐवजी, चुकून एखाद्या क्रूर, बेकायदेशीर सावकाराच्या जाळ्यात अडकतो. तो सावकार त्या माणसाची अडचण समजून घेण्याऐवजी त्याचे घरदार लिहून घेतो आणि त्याला देशोधडीला लावतो.

२. चुकीची संगत किंवा आश्रय: एखादी गरजू किंवा रस्ता चुकलेली तरुण व्यक्ती आश्रयासाठी किंवा मदतीसाठी चुकून गुन्हेगारी प्रवृत्तीच्या किंवा दुष्ट लोकांच्या संपर्कात येते. ते लोक तिला मदत करण्याचे नाटक करून स्वतःच्या स्वार्थासाठी गुन्हेगारीच्या दरीत ढकलून देतात.

३. राजकीय किंवा व्यावसायिक क्षेत्रातील चूक: एखाद्या सरळ आणि प्रामाणिक व्यापाऱ्याने किंवा कार्यकर्त्याने आपल्या हितचिंतकांना सोडून, व्यावसायिक स्पर्धेत किंवा राजकारणात आपल्या कट्टर शत्रूवर विश्वास ठेवणे म्हणजे स्वतःहून खाटीकाच्या दारात जाण्यासारखेच आहे.

माणसाने संकटकाळात किंवा कोणताही निर्णय घेताना अत्यंत सावध राहिले पाहिजे. आपली दिशा चुकणार नाही याची काळजी घ्यावी, कारण चुकीच्या जागी किंवा चुकीच्या माणसाकडे मागितलेली मदत ही कधीकधी विनाशाचे कारण ठरू शकते.

चोर सोडून लाठ्या काठ्या

मुख्य गुन्हेगाराला किंवा मूळ समस्येला बाजूला ठेवून, नको त्या निरपराध गोष्टींवर किंवा माणसांवर राग काढणे.

"चोर सोडून लाठ्या काठ्या" ही मराठी भाषेतील अत्यंत मार्मिक आणि मानवी स्वभावातील विसंगतीवर बोट ठेवणारी म्हण आहे.

जेव्हा मुख्य गुन्हेगार किंवा मूळ समस्या बाजूला राहते आणि लोक विनाकारण निरपराध व्यक्तींना किंवा निष्पाप गोष्टींना दोष देऊ लागतात, तेव्हा या स्थितीचे वर्णन करण्यासाठी ही म्हण वापरली जाते.

घरात चोरी झाली असता, खरेतर चोराला पकडणे आणि त्याला शिक्षा करणे गरजेचे असते. पण चोराला पकडण्याचे सोडून, जर लोक एकमेकांवरच संशय घेऊन लाठ्या-काठ्या उगारून आपापसात भांडू लागले, तर मूळ हेतू बाजूला पडतो आणि चोर सहज पसार होतो.

मूळ समस्येच्या मुख्य कारणावर (किंवा खऱ्या दोषी माणसावर) कारवाई करण्याचे सोडून, इतर निरपराध लोकांवर राग काढणे किंवा दुय्यम गोष्टींवर शक्ती वाया घालवणे.

या म्हणीचे विविध व्यावहारिक संदर्भ:

१. प्रशासकीय किंवा राजकीय क्षेत्रातील ढिसाळपणा: जेव्हा एखादा मोठा घोटाळा किंवा चूक होते, तेव्हा त्यामागील मुख्य सुत्रधाराला किंवा मोठ्या अधिकाऱ्यांना पकडण्याऐवजी, प्रशासन केवळ खालच्या पातळीवरील छोट्या कर्मचाऱ्यांवर निलंबनाची कारवाई करून मोकळे होते. अशा वेळी ही म्हण चपखल बसते.

२. कौटुंबिक वाद: घरात किंवा व्यवसायात कोणा एकाच्या मोठ्या चुकीमुळे नुकसान होते. पण त्या व्यक्तीला समज देण्याऐवजी, घरातील इतर सदस्य विनाकारण एकमेकांवर दोषारोप करत बसतात आणि मूळ प्रश्न सुटण्याऐवजी वाद आणखी वाढतो.

३. न्यायव्यवस्थेतील त्रुटी: कधीकधी मुख्य गुन्हेगार आपल्या पैशाच्या किंवा सत्तेच्या जोरावर कायद्याच्या कचाट्यातून सुटतो आणि एखादा गरीब किंवा संशयाच्या भोवऱ्यात अडकलेला निरपराध माणूस विनाकारण पोलिसांचा मार खातो किंवा तुरुंगात सडतो.

कोणतीही समस्या सोडवताना किंवा न्याय करताना माणसाने नेहमी 'मूळ कारणावर' (Root Cause) लक्ष केंद्रित केले पाहिजे.

अवतीभवतीच्या दुय्यम गोष्टींवर किंवा निरपराध माणसांवर राग काढल्याने मूळ प्रश्न कधीच सुटत नाही, उलट परिस्थिती अधिक बिघडते.

चिमणीने घेतला गरुडाचा वसा

स्वतःची पात्रता किंवा क्षमता कमी असताना, क्षमतेपलीकडचे एखादे अत्यंत मोठे काम करण्याचा विनाकारण प्रयत्न करणे.

"चिमणीने घेतला गरुडाचा वसा" ही मराठीतील अत्यंत उद्बोधक, मानवी मर्यादांची आणि महत्त्वाकांक्षेची जाणीव करून देणारी म्हण आहे.

जेव्हा एखादी लहान, सामान्य किंवा अपुरी क्षमता असलेली व्यक्ती स्वतःच्या ताकदीचा विचार न करता एखादे अत्यंत कठीण, अवाढव्य किंवा स्वतःच्या आवाक्याबाहेरचे काम करण्याचा विडा उचलते, तेव्हा या स्थितीचे वर्णन करण्यासाठी ही म्हण वापरली जाते.

चिमणी हा आकाराने अत्यंत लहान, नाजूक आणि मर्यादित उड्डाण असणारा पक्षी आहे; तर गरुड हा विशाल पंखांचा, उंच आकाशात झेप घेणारा आणि वादळांशी झुंज देणारा शक्तिशाली पक्षी आहे. चिमणीने जर गरुडासारखे उंच उडण्याचा किंवा त्याच्यासारखे कठीण व्रत (वसा) पाळण्याचा हट्ट धरला, तर तिच्या नाजूक पंखांमध्ये ते पेलण्याची ताकद नसते. परिणामी, तिची दमछाक होते किंवा तिचे नुकसान होते.

स्वतःची पात्रता, कौशल्य, आर्थिक परिस्थिती किंवा शारीरिक क्षमता यांचा योग्य अंदाज न घेता, केवळ दुसऱ्याचे अनुकरण करून एखादे मोठे आणि धाडसी पाऊल उचलणे; ज्यामुळे शेवटी अपयश किंवा संकटाचा सामना करावा लागतो.

या म्हणीचे विविध व्यावहारिक संदर्भ:

१. क्षमतेपलीकडील व्यवसायाचे धाडस: एखाद्या व्यक्तीला लहान कौटुंबिक व्यवसाय चालवण्याचा अनुभव असतो. पण बाजाराचा कोणताही अभ्यास न करता किंवा पुरेसे भांडवल नसताना, केवळ दुसऱ्या मोठ्या उद्योजकाची बरोबरी करण्यासाठी जर तिने करोडो रुपयांचा आंतरराष्ट्रीय प्रकल्प हाती घेतला, तर तिथे ही म्हण तंतोतंत लागू होते.

२. अनुकरणातून होणारे नुकसान: समाजात अनेकदा आर्थिक ओढाताण असतानाही केवळ प्रतिष्ठा दाखवण्यासाठी किंवा श्रीमंतांचे अनुकरण करण्यासाठी लोक कर्ज काढून महागड्या वस्तू खरेदी करतात किंवा अवाजवी खर्च करतात. हा प्रकार म्हणजे चिमणीने गरुडाचा वसा घेण्यासारखाच आहे.

३. कौशल्याचा अभाव आणि मोठी जबाबदारी: राजकारणात किंवा प्रशासनात एखाद्या अननुभवी आणि सामान्य नेत्याकडे किंवा अधिकाऱ्याकडे अचानक खूप मोठे आणि गुंतागुंतीचे पद सोपवले, जे

सांभाळण्याची त्याची बौद्धिक किंवा मानसिक तयारी नसते, तेव्हा त्याच्या अपयशाचे वर्णन करताना ही म्हण वापरतात.

ही म्हण माणसाला महत्त्वाकांक्षा बाळगण्यापासून रोखत नाही, तर 'आत्मपरीक्षण' करण्याचा सल्ला देते. कोणतेही मोठे काम हाती घेण्यापूर्वी माणसाने स्वतःची क्षमता, साधने आणि बलस्थाने ओळखणे गरजेचे आहे. क्षमता न वाढवता केवळ दुसऱ्याची बरोबरी करायला गेल्यास पदरी निराशाच येते.

चवीने खाय, तो देवघरात जाय

जो माणूस प्रत्येक गोष्ट नीट समजून-उमजून आणि रसास्वाद घेत करतो, तो योग्य ठिकाणी मानास पात्र ठरतो.

"चवीने खाय, तो देवघरात जाय" ही मराठी लोकसंस्कृती आणि स्वयंपाकघराशी जोडलेली एक अतिशय रंजक आणि मिश्कील म्हण आहे.

वरवर पाहता ही म्हण खाण्यापिण्याच्या आवडीशी संबंधित वाटत असली, तरी त्यामागे एक सुंदर व्यावहारिक आणि उपरोधिक अर्थ दडलेला आहे. या म्हणीचे विश्लेषण खालीलप्रमाणे करता येईल:

जो माणूस प्रत्येक अन्नपदार्थ मनापासून, चवीने आणि तृप्त होऊन खातो, तो देवाच्या घरच्या अन्नाचा (प्रसादाचा) किंवा देवघरातील सात्त्विक

वातावरणाचा मानकरी ठरतो. चांगल्या अन्नाची चव कळणे आणि त्याचा आदर करणे हे एका अर्थी भाग्यच मानले जाते.

या म्हणीचा दुसरा आणि अधिक प्रचलित अर्थ असा आहे की, ज्या माणसाला खाण्याची प्रचंड हौस असते किंवा जो जिभेचे चोचले पुरवणारा (खादाड) असतो, तो घरात कुठेही असला तरी शेवटी अन्नाचा वास घेत घेत किंवा चवीच्या शोधात थेट देवघरापर्यंत (जिथे नैवेद्य, पेढे किंवा गोड पदार्थ ठेवलेले असतात तिथे) पोहोचतोच!

या म्हणीचे व्यावहारिक संदर्भ आणि स्वभाववैशिष्ट्ये:

१. अन्नाचा आदर आणि रसिकता: काही लोकांना जेवणाची खूप आवड असते. ते अन्नाचा कधीही विटंबना करत नाहीत, तर प्रत्येक घास चवीने खातात. अशा चोखंदळ आणि रसिकांचे कौतुक करताना "चवीने खाय, तो देवघरात जाय" असे म्हटले जाते.

२. लबाडी किंवा गोड खाण्याची ओढ: घरात जेव्हा एखादा गोड पदार्थ बनवला जातो (उदा. सणासुदीला पुरणपोळी, मोदक किंवा खीर), तेव्हा तो आधी देवाच्या नैवेद्यासाठी देवघरात ठेवला जातो. घरातील ज्या व्यक्तीला गोड खाण्याची तीव्र इच्छा असते, ती देवाच्या पाया पडण्याच्या बहाण्याने किंवा नैवेद्यावर डल्ला मारण्यासाठी थेट देवघरात हजर होते. या मिश्कील वर्तनावर बोट ठेवण्यासाठी ही म्हण वापरतात.

३. सात्त्विक अन्नाचे महत्त्व: आपल्या संस्कृतीत देवघरातील अन्न (नैवेद्य/प्रसाद) हे अत्यंत शुद्ध, सात्त्विक आणि चविष्ट मानले जाते.

त्यामुळे चांगल्या आणि पवित्र अन्नाची गोडी असणारा माणूस नेहमी सन्मार्गाला किंवा सात्त्विकतेकडे (देवघराकडे) वळतो, असाही एक अर्थ यातून निघतो.

अन्नाची खरी चव ओळखणारा माणूस भाग्यवान असतो, पण त्याचसोबत जिभेचे चोचले पुरवणारा माणूस खाण्याच्या ओढीने कशाही प्रकारे आपले इप्सित साध्य करतोच, अशी ही दुहेरी अर्थ असणारी खुसखुशीत म्हण आहे.

चावडीवर न्याय आणि घरात अन्याय

समाजात किंवा लोकांसमोर मोठ्या गप्पा मारून स्वतःला न्यायप्रिय दाखवायचे, पण प्रत्यक्षात आपल्याच माणसांवर घरात अन्याय करायचा.

"चावडीवर न्याय आणि घरात अन्याय" ही समाजातील ढोंगीपणा, दुटप्पी व्यवहार आणि मानवी स्वभावातील विसंगतीवर अचूक बोट ठेवणारी एक अत्यंत प्रसिद्ध मराठी म्हण आहे.

पूर्वीच्या काळी गावातील वाद मिटवण्यासाठी, न्यायनिवाडा करण्यासाठी किंवा सरकारी कामांसाठी गावाच्या मध्यभागी असलेली 'चावडी' (ग्रामपंचायत किंवा बैठकीची जागा) वापरली जात असे. या पार्श्वभूमीवर आधारित या म्हणीचा सविस्तर अर्थ खालीलप्रमाणे आहे:

एखादी व्यक्ती गावाच्या चावडीवर बसून अत्यंत शहाणपणाच्या, न्यायाच्या आणि नीतिमत्तेच्या मोठ्या गप्पा मारते; लोकांना न्याय कसा मिळावा याचे सल्ले देते. परंतु, तीच व्यक्ती जेव्हा स्वतःच्या घरात जाते, तेव्हा आपल्याच घरातील माणसांवर (पत्नी, मुले किंवा आश्रित) अन्याय करते, त्यांच्याशी क्रूरपणे किंवा विषमतेने वागते.

समाजात किंवा बाहेर स्वतःची प्रतिष्ठा वाढवण्यासाठी 'आदर्श आणि न्यायप्रिय' असल्याचा आव आणणे, पण प्रत्यक्ष खाजगी आयुष्यात किंवा स्वतःच्या कार्यक्षेत्रात मात्र अत्यंत स्वार्थी, जुलमी आणि अन्यायकारक वर्तन करणे, याला 'चावडीवर न्याय आणि घरात अन्याय' म्हणतात.

कौटुंबिक विसंगती: अनेक पुरुष समाजात महिलांच्या हक्कांबद्दल, स्त्री-पुरुष समानतेबद्दल मोठी व्याख्याने देतात किंवा पुरोगामी विचार मांडतात. पण स्वतःच्या घरात मात्र ते पत्नीला दुय्यम वागणूक देतात किंवा घरगुती हिंसाचार करतात.

राजकीय किंवा सामाजिक ढोंगीपणा: काही नेते किंवा सामाजिक कार्यकर्ते व्यासपीठावरून भ्रष्टाचार निर्मूलन, समता आणि लोकशाहीच्या बाता मारतात. मात्र, स्वतःच्या संस्थेत किंवा पक्षात कर्मचाऱ्यांचे शोषण करतात आणि घराणेशाही चालवून इतरांवर अन्याय करतात.

दुहेरी व्यक्तिमत्त्व (Double Standard): "लोका सांगे ब्रह्मज्ञान, आपण कोरडे पाषाण" या उक्तीप्रमाणे, दुसऱ्यांना उपदेश करणे सोपे असते, पण स्वतःच्या आचरणात ते आणणे कठीण असते. ही म्हण अशा लोकांच्या दुटप्पीपणावर कडाडून टीका करते.

माणसाची खरी परीक्षा तो समाजात काय बोलतो यावरून होत नाही, तर तो आपल्या खाजगी आयुष्यात आणि जवळच्या माणसांशी कसा वागतो यावरून होते. न्यायाची आणि आदराची सुरुवात नेहमी स्वतःच्या घरापासून झाली पाहिजे, तरच समाजातील अवांतर बोलण्याला काही अर्थ उरतो.

चोरावर पाळत गावाला आनंद

वाईट प्रवृत्तीच्या लोकांवर जेव्हा वचक किंवा नियंत्रण ठेवले जाते, तेव्हा सर्वसामान्य जनतेला दिलासा मिळतो.

"चोरावर पाळत गावाला आनंद" ही मराठी लोकजीवनातील अत्यंत चपखल आणि लोकभावनेचे अचूक दर्शन घडवणारी म्हण आहे.

जेव्हा समाजाला त्रास देणाऱ्या, लबाडी करणाऱ्या किंवा चुकीच्या मार्गाने वागणाऱ्या एखाद्या दुष्ट व्यक्तीवर कडक लक्ष ठेवले जाते किंवा तिच्यावर कायदेशीर कारवाई सुरू होते, तेव्हा त्रस्त झालेल्या सर्वसामान्य लोकांना

जो मानसिक दिलासा आणि आनंद मिळतो, तो व्यक्त करण्यासाठी ही म्हण वापरली जाते.

एखाद्या गावात जेव्हा चोर धुमाकूळ घालत असतो, तेव्हा संपूर्ण गाव भीतीच्या छायेत वावरत असते. गावकऱ्यांची झोप उडालेली असते. अशा वेळी जेव्हा गावातील काही जागरूक लोक किंवा पोलीस त्या चोरावर पाळत (नजर) ठेवतात आणि त्याला पकडण्याची तयारी करतात, तेव्हा चोराचा बंदोबस्त होणार या विचाराने संपूर्ण गावाला प्रचंड आनंद आणि हायसे वाटते.

समाजातील वाईट प्रवृत्तींचा, भ्रष्ट अधिकाऱ्यांचा किंवा गुंडांचा उपद्रव जेव्हा वाढतो, तेव्हा लोक हतबल झालेले असतात. पण जेव्हा अशा समाजकंटकांवर कायदा आपले हात आवळू लागतो, त्यांच्यावर गुप्तहेर किंवा तपास यंत्रणा पाळत ठेवतात, तेव्हा सामान्य जनतेमध्ये समाधानाचे आणि आनंदाचे वातावरण निर्माण होते.

एखादा मोठा भ्रष्ट अधिकारी किंवा नेता जनतेचा पैसा लुटत असतो. जेव्हा अचानक लाचलुचपत प्रतिबंधक विभाग (ACB) किंवा सीबीआय (CBI) सारख्या यंत्रणा त्याच्यावर पाळत ठेवून त्याला रंगेहात पकडतात, तेव्हा त्रस्त झालेल्या सामान्य नागरिकांना "चोरावर पाळत गावाला आनंद" या अनुभवाची प्रचिती येते.

एखाद्या ऑफिसमध्ये एखादा कर्मचारी अत्यंत कामचोर असतो आणि इतरांच्या कामाचे श्रेय लाटून सर्वांना त्रास देत असतो. जेव्हा वरिष्ठ

अधिकारी गुप्तपणे त्याच्या कामावर नजर ठेवू लागतात आणि त्याची लबाडी पकडली जाते, तेव्हा संपूर्ण विभागातील इतर कर्मचाऱ्यांना आनंद होतो.

परिसरात दहशत माजवणारे गुंड जेव्हा पोलिसांच्या रडारवर येतात किंवा त्यांच्या हालचालींवर पोलीस पाळत ठेवतात, तेव्हा स्थानिक रहिवाशांना सुरक्षित वाटू लागते.

अन्याय आणि लबाडी करणारा माणूस सुरुवातीला कितीही शक्तिशाली वाटला, तरी त्याच्यावर कधी ना कधी कायद्याची किंवा न्यायाची पाळत बसतेच. वाईट प्रवृत्तींचा पाडाव सुरू होणे, हे नेहमीच निरपराध आणि सज्जन माणसांच्या आनंदाचे कारण ठरते.

चिमूटभर पीठ आणि अठरा जण जेवणारे

साधनसामग्री अत्यंत कमी असणे आणि त्यावर अवलंबून असणाऱ्या लोकांची संख्या मात्र खूप जास्त असणे.

"चिमूटभर पीठ आणि अठरा जण जेवणारे" ही मराठीतील एक प्रसिद्ध आणि अत्यंत मार्मिक म्हण आहे.

या म्हणीचा सरळ अर्थ असा की, साधनसामग्री अत्यंत कमी किंवा मर्यादित असणे आणि त्यावर अवलंबून असणाऱ्यांची (किंवा ती मिळवू इच्छिणाऱ्यांची) संख्या खूप जास्त असणे. म्हणजेच गरजेच्या तुलनेत पुरवठा अतिशय नगण्य असणे.

कमतरता दर्शवण्यासाठी: जेव्हा घरात किंवा एखाद्या कार्यक्रमात खाण्यापिण्याची वस्तू किंवा इतर साधने फार कमी असतात आणि उपभोग घेणारे मात्र जास्त असतात, तेव्हा ही म्हण वापरली जाते.

आर्थिक चणचण: एखाद्या कुटुंबाचे उत्पन्न अत्यंत कमी असणे आणि खाणारी तोंडे जास्त असणे, अशा परिस्थितीचे वर्णन करण्यासाठीही हा वाक्प्रचार चपखल बसतो.

समानार्थी म्हण:

'एक सांधावा आणि बारा फाटावे' (थोड्याफार प्रमाणात सारखाच अर्थ व्यक्त करणारी).

'हत्तीच्या तोंडात जिरे' (खूप मोठ्या गरजेसाठी अतिशय अल्प पुरवठा असणे).

चुकलेली सून सासूला घाबरते

ज्याच्याकडून नकळत एखादी चूक झाली आहे, तो माणूस वरिष्ठांसमोर किंवा अधिकार पदावरील व्यक्तीसमोर नेहमीच दबून राहतो.

"चुकलेली सून सासूला घाबरते" हे अगदी स्वाभाविक आणि मानवी स्वभावाला धरून आहे. यामागे काही साधी आणि व्यावहारिक कारणे असतात:

चुकीची जाणीव: जेव्हा आपल्याकडून काही चूक होते, तेव्हा मनात एक प्रकारचा अपराधीपणा (guilt) असतो. त्यामुळे समोरच्या व्यक्तीला तोंड कसं द्यायचं, अशी भीती वाटते.

आदर आणि धाक: सासू ही घरातील मोठी आणि अनुभवी व्यक्ती असते. त्यांच्याबद्दल वाटणारा आदर आणि त्यांचा असलेला धाक यांमुळे सून अधिक सावध किंवा घाबरलेली असते.

नकारात्मक प्रतिक्रियेची भीती: "आता सासूबाई काय म्हणतील?", "त्यांना राग येईल का?", किंवा "यावरून घरात काही वाद निर्माण होईल का?" अशी चिंता मनात सतत फिरत असते.

यावर सकारात्मक मार्ग काय असू शकतो?

१. चूक प्रामाणिकपणे कबूल करणे: चूक लपवण्यापेक्षा ती वेळेवर आणि प्रामाणिकपणे मान्य केली, तर सासूचा राग शांत होऊ शकतो आणि त्यांचा सुनेवरील विश्वास अधिक वाढतो.

२. संवाद साधणे: "माझ्याकडून हे चुकून झाले, पुढच्या वेळी मी काळजी घेईन," असं शांतपणे सांगून संवाद साधल्यास भीती दूर होते आणि नात्यात पारदर्शकता येते.

३. सासूचा समजूतदारपणा: सासूनेही सुनेला केवळ ओरडण्याऐवजी, "चूक माणसाकडूनच होते" या भावनेने तिला समजून सांगून मार्ग दाखवला, तर सुनेच्या मनातील भीती कायमची निघून जाते.

शेवटी, कुटुंब चालवताना चुका तर होतच राहतात; पण त्यातून शिकून एकमेकांना समजून घेणे हेच सुखी संसाराचे गमक आहे.

चोरून केलेला व्यवहार, कधी ना कधी चव्हाट्यावर

गुप्तपणे केलेले गैरव्यवहार किंवा चुकीची कामे फार काळ लपून राहत नाहीत, ती कधीतरी सर्वांसमोर उघड होतातच.

"चोरून केलेला व्यवहार, कधी ना कधी चव्हाट्यावर येतोच"—हा निसर्गाचा आणि मानवी व्यवहाराचा एक शाश्वत नियम आहे. मराठीत यासाठी "चोराच्या मनात चांदणे" किंवा "पापाचा घडा कधी ना कधी भरतोच" अशा अनेक म्हणी प्रसिद्ध आहेत.

कोणतीही गोष्ट लपवून किंवा चुकीच्या मार्गाने केली, तर ती कायमची गुप्त राहू शकत नाही. यामागे काही महत्त्वाची कारणे आणि मानवी स्वभाव कारणीभूत असतो:

सत्याचा मार्ग स्वयंभू असतो: खोटेपणाचा किंवा छुप्या व्यवहाराचा डोलारा हा तात्पुरता असतो. सत्य कधी ना कधी कोणत्या ना कोणत्या मार्गाने, पुराव्याने किंवा अनपेक्षितपणे लोकांसमोर उघड होतेच.

मनाची भीती आणि अस्वस्थता: चोरून व्यवहार करणारी व्यक्ती मनात कधीही शांत नसते. पकडले जाण्याची सतत वाटणारी भीती त्यांच्या बोलण्यातून, वागण्यातून किंवा देहबोलीतून (Body language) नकळत व्यक्त होते आणि तिथेच संशयाची ठिणगी पडते.

विश्वासू लोकांकडून होणारा खुलासा: छुप्या व्यवहारात सहसा एकापेक्षा जास्त व्यक्ती सामील असतात. पुढे जाऊन जेव्हा हितसंबंध बदलतात किंवा मतभेद होतात, तेव्हा भागीदारांपैकीच कोणीतरी तो व्यवहार चव्हाट्यावर आणतो.

१. पारदर्शकता (Transparency): कौटुंबिक, सामाजिक किंवा आर्थिक—कोणत्याही स्तरावर व्यवहार करताना तो उघड आणि प्रामाणिकपणे करावा. सुरुवातीला काही अडचणी आल्या तरी भविष्यातील मोठ्या संकटांपासून आणि बदनामीपासून सुटका होते.

२. नैतिकतेचे पालन: जो व्यवहार चार चौघांत सांगता येत नाही, तो मूळात करूच नये. विवेकबुद्धीला स्मरून केलेले काम माणसाला नेहमी निर्भय बनवते.

३. चुकांचे वेळीच निवारण: जर नकळत किंवा दबावाखाली एखादा चुकीचा व्यवहार झाला असेल, तर तो आणखी लपवण्याऐगदी वेळीच योग्य व्यक्तींसमोर मान्य करून सुधारणे शहाणपणाचे ठरते.

छुप्या मार्गाने मिळालेला तात्पुरता नफा किंवा आनंद हा भविष्यातील मोठ्या मानसिक त्रासाचे आणि अपयशाचे कारण बनू शकतो. म्हणूनच,

"हातचे राखून किंवा लपवून" जगण्यापेक्षा, उघड माथ्याने आणि प्रामाणिकपणे केलेले व्यवहार माणसाला समाजात प्रतिष्ठा आणि दीर्घकालीन शांतता मिळवून देतात.

चाकराची नजर नेहमी मालकाच्या पाठीवर

आपल्या कामावर देखरेख ठेवणारा माणूस कधी बाजूला होतोय आणि आपल्याला कधी विश्रांती मिळतेय, याकडेच कामचुकार व्यक्तीचे लक्ष असते.

"चाकराची नजर नेहमी मालकाच्या पाठीवर"—ही म्हण किंवा हा विचार मानवी स्वभाव आणि कामाच्या ठिकाणच्या मानसिकतेचे अगदी अचूक वर्णन करतो. याचे दोन मुख्य अर्थ निघतात, एक व्यावहारिक (नकारात्मक) आणि दुसरा संरक्षणात्मक (सकारात्मक).

व्यावहारिक आणि मानसशास्त्रीय अर्थ (कामाची चोरी किंवा धाक)

सर्वसामान्यपणे या विधानाचा अर्थ असा घेतला जातो की, जोपर्यंत मालक समोर असतो, तोपर्यंत चाकर (कर्मचारी किंवा नोकर) अगदी प्रामाणिकपणे आणि तत्परतेने काम करत असल्याचा आव आणतो. मालक दूर जाताच: मालकाने पाठ फिरवली किंवा तो कामाच्या ठिकाणाहून बाजूला झाला, की चाकराचे लक्ष कामावरून विचलित होते. तो शिथिल होतो किंवा कामात कुचराई करू लागतो.

फक्त धाकापोटी काम: हे दर्शवते की कर्मचाऱ्याचे आपल्या कामावर मनापासून प्रेम नसते, तर तो केवळ मालकाच्या धाकापोटी किंवा पगारासाठी काम करत असतो.

सकारात्मक आणि स्वामीभक्तीचा अर्थ (रक्षण आणि काळजी)

काही जुन्या आणि विश्वासू संदर्भांमध्ये याचा एक अत्यंत उदात्त अर्थही निघतो, जो जुन्या काळातील एकनिष्ठ सेवकांमध्ये पाहायला मिळायचा.

पाठीशी उभे राहणे: संकटसमयी किंवा शत्रू समोर असताना, मालकाचे रक्षण करण्यासाठी विश्वासू चाकर नेहमी त्याच्या पाठीशी (मागे) ढाल बनून उभा असतो. मालकाच्या पाठीमागून येणाऱ्या संकटांवर किंवा धोक्यांवर त्याची बारीक नजर असते.

अडचणीत साभाळणे: मालक जेव्हा गाफील असतो, तेव्हा त्याची प्रतिष्ठा आणि त्याचे हित जपण्याची जबाबदारी हा चाकर स्वतःच्या खांद्यावर घेतो.

आधुनिक व्यवस्थापनाच्या (Management) दृष्टीने याचा अर्थ काय?

आजच्या कॉर्पोरेट जगात किंवा कोणत्याही कार्यक्षेत्रात जर "कर्मचाऱ्याची नजर मालकाच्या पाठीवर" असेल (म्हणजे तो फक्त मालक पाहत असतानाच काम करत असेल), तर तेथील व्यवस्थापनात काहीतरी त्रुटी आहे असे समजले जाते:

सूक्ष्म-व्यवस्थापनाची (Micro-management) मर्यादा: मालक किंवा मॅनेजर प्रत्येक वेळेस कर्मचाऱ्याच्या डोक्यावर उभा राहू शकत नाही.

स्वयंप्रेरणेची गरज (Self-motivation): उत्तम संस्था किंवा घर तेच असते, जिथे मालक समोर असो वा नसो, कर्मचारी आपले काम त्याच प्रामाणिकतेने करतो. जेव्हा कर्मचाऱ्याला कामात आपुलकी वाटते, तेव्हा त्याला पाठीवर नजर ठेवण्याची गरज उरत नाही.
हे विधान मालक आणि सेवक यांच्यातील विश्वासाच्या पातळीवर अवलंबून आहे. जिथे केवळ भीती असते, तिथे चाकर मालक जाण्याची वाट पाहतो; आणि जिथे आदर व निष्ठा असते, तिथे मालकाच्या पाठीमागेही कामाचा दर्जा आणि सुरक्षितता तितकीच उत्तम राहते.

चोर सोडून विहिरीचा पहारा

मूळ संकटाचा किंवा गुन्हेगाराचा शोध घेण्याऐवजी भलत्याच ठिकाणी निरर्थक वेळ आणि श्रम वाया घालवणे.

"चोर सोडून विहिरीचा पहारा" ही मराठीतील अत्यंत मार्मिक आणि उपरोधिक म्हण आहे. जेव्हा एखादी व्यक्ती मुख्य समस्येकडे किंवा खऱ्या गुन्हेगाराकडे दुर्लक्ष करून, अगदीच बिनमहत्त्वाच्या किंवा

निरुपयोगी गोष्टीवर आपली पूर्ण शक्ती आणि वेळ वाया घालवते, तेव्हा या म्हणीचा वापर केला जातो.

या म्हणीमागे एक मजेशीर व्यावहारिक आणि मानसशास्त्रीय दृष्टिकोन दडलेला आहे:

समजा, घरात चोरी झाली आहे आणि चोर सगळी संपत्ती घेऊन पळून जात आहे. अशा वेळी चोराचा पाठलाग करून त्याला पकडण्याऐवजी, एखादा माणूस विहिरीपाशी जाऊन तिथे पहारा देऊ लागला (या भीतीने की चोर विहिरीत पाणी प्यायला येईल किंवा विहीर चोरून नेईल), तर त्याला निव्वळ मूर्खपणा म्हटले जाईल.

आपल्या दैनंदिन किंवा सामाजिक जीवनात अशी परिस्थिती अनेकदा पाहायला मिळते:

आरोग्य: मुख्य आजारावर (उदा. मधुमेह किंवा हृदयविकार) योग्य उपचार न करता, केवळ वरवरच्या किरकोळ लक्षणांसाठी महागड्या औषधांची खरेदी करत बसणे.

कार्यालयीन काम (Management): एखाद्या प्रकल्पातील (Project) मुख्य तांत्रिक चूक सुधारण्याऐवजी, कर्मचारी फक्त फाईल्सचे कव्हर्स किंवा सादरीकरणाचे रंग डिझाईन करण्यात वेळ घालवत असतील, तर तो 'विहिरीचा पहारा' ठरतो.

कौटुंबिक वाद: घरात मोठी समस्या किंवा आर्थिक अडचण निर्माण झाली असताना, मूळ कारणावर तोडगा न काढता घरातील व्यक्ती एकमेकांच्या जुन्या चुकांवरून भांडत बसतात.

प्राधान्यक्रम ठरवणे (Prioritization): आयुष्यात कोणती गोष्ट आधी करणे गरजेचे आहे (Urgent & Important) हे समजणे फार महत्त्वाचे असते.

मूळ कारणावर लक्ष केंद्रित करणे (Root Cause Analysis): संकटाच्या वेळी फांद्या छाटत बसण्यापेक्षा समस्येचे मूळ शोधून त्यावर घाव घातला पाहिजे.

ही म्हण आपल्याला आपले लक्ष नेहमी 'खऱ्या लक्ष्यावर' केंद्रित करायला शिकवते. संकट किंवा आव्हान समोर असताना बुद्धी विचलित होऊ न देणे आणि मूळ समस्येला थेट भिडणे हेच शहाणपणाचे लक्षण आहे.

चुकला फकीर मशीदीत, चुकला ब्राह्मण नदीत

ज्या माणसाची जी मूळ जागा किंवा आवड असते, तो कितीही भटकला तरी शेवटी स्वतःच्या हक्काच्या ठिकाणीच परत येतो.

"चुकला फकीर मशिदीत, चुकला ब्राह्मण नदीत" ही मानवी स्वभाव, सवयी आणि जीवनशैलीवर प्रकाश टाकणारी एक अत्यंत जुनी आणि अर्थपूर्ण मराठी म्हण आहे.

या म्हणीचा सरळ अर्थ असा आहे की, जेव्हा एखादा माणूस चुकतो किंवा गोंधळात पडतो, तेव्हा तो सरतेशेवटी अशाच ठिकाणी जाऊन

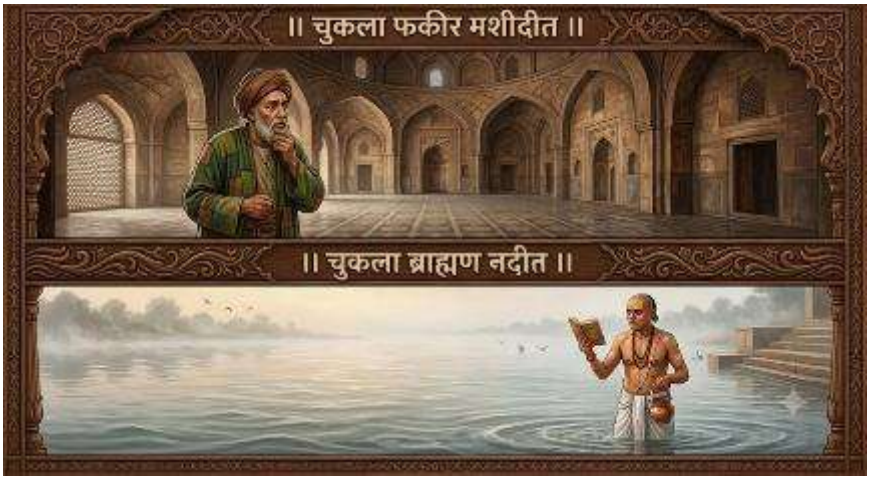

पोहोचतो जी जागा त्याच्या आयुष्याशी, व्यवसायाशी किंवा दैनंदिन सवयींशी सर्वात जास्त जोडलेली असते.

फकीर आणि मशीद: फकिराचे अवघे आयुष्य अल्लाची बंदगी, प्रार्थना आणि मशिदीच्या अवतीभवती फिरत असते. त्यामुळे तो रस्ता चुकला किंवा विचलित झाला, तरी त्याचे पावले नकळत मशिदीकडेच वळतात.

ब्राह्मण आणि नदी: पूर्वीच्या काळी ब्राह्मणांचे नित्यनेम, संध्यावंदन, स्नान आणि धार्मिक विधी प्रामुख्याने नदीकाठावर (घाटावर) होत असत. त्यामुळे गोंधळाच्या किंवा विस्मरणाच्या स्थितीत ब्राह्मण चुकून का होईना, नदीवरच जाऊन पोहोचायचा.

माणूस जगात कुठेही फिरला, तरी संकटाच्या किंवा गोंधळाच्या वेळी त्याला त्याच ठिकाणी सुरक्षित वाटते, जिथे त्याचा उगम आहे किंवा जिथे त्याने सर्वाधिक वेळ घालवला आहे. म्हणजेच, माणूस कितीही बदलण्याचा प्रयत्न केला, तरी शेवटी तो आपल्या मूळ संस्कारांकडे आणि सवयींकडेच खेचला जातो.

दैनंदिन जीवनातील उदाहरणे

व्यावसायिक व्यक्ती: एखादा व्यावसायिक कितीही मोठ्या आर्थिक संकटात सापडला किंवा चक्रव्यूहात अडकला, तर तो शेवटी आपल्या जुन्या, हक्काच्या व्यवसायात किंवा परिचयाच्या बाजारातच तोडगा शोधायला जातो.

लेखक किंवा संशोधक: जेव्हा एखादा अभ्यासू माणूस विचारांच्या आवर्तात अडकतो किंवा गोंधळतो, तेव्हा तो शांततेसाठी आणि उत्तरासाठी पुन्हा आपल्या पुस्तकांच्या दुनियेत किंवा ग्रंथालयातच (Library) जाऊन स्थिरावतो.

कौटुंबिक जीवन: माणूस कितीही मोठा झाला, शहरात राहिला, तरी मनाला खरी शांतता हवी असेल तर तो शेवटी आपल्या मूळ गावी किंवा घराकडेच वळतो.

ही म्हण आपल्याला हे शिकवते की माणसाच्या सवयी आणि त्याचे संस्कार इतके पक्के असतात की, बुद्धीने किंवा परिस्थितीने हुलकावणी

दिली तरी माणसाची पावले त्याच्या हक्काच्या आणि आवडीच्या ठिकाणीच पडतात. चुकीच्या प्रवासातही माणसाची ओळख त्याला त्याच्या मूळ स्थानावर घेऊन येते.

चोरीची माती आणि राजरोस धंदा

गैरमार्गाने किंवा चुकीच्या पद्धतीने मिळवलेल्या वस्तूंचा वापर करून उघडपणे व्यवसाय करण्याचे धाडस करणे.

"चोरीची माती आणि राजरोस धंदा" ही मराठीतील अत्यंत चपखल आणि उपरोधिक म्हण आहे. जेव्हा बेकायदेशीर, अनैतिक किंवा चुकीच्या मार्गाने मिळवलेल्या गोष्टींचा वापर करून समाजमान्य किंवा उघड उघड व्यवसाय (धंदा) केला जातो, तेव्हा या म्हणीचा वापर केला जातो.

या म्हणीचा सखोल अर्थ आणि त्याचे सामाजिक पैलू खालीलप्रमाणे स्पष्ट करता येतील:

म्हणीचा मूळ अर्थ (छुप्या कृत्यांवर उजळ माथा)

चोरीची माती: माती किंवा कच्चा माल हा चोरीचा, फुकटचा किंवा लाच देऊन मिळवलेला असतो. म्हणजेच, व्यवसायाचा पाया किंवा त्यातील भांडवल हे चुकीच्या मार्गाने गोळा केलेले असते.

राजरोस धंदा: तो कच्चा माल वापरून बनवलेली उत्पादनं किंवा चालवला जाणारा व्यवसाय मात्र अगदी कायदेशीर असल्याचा आव

आणून, मोठ्या थाटामाटात आणि उघडपणे (राजरोस) बाजारात विकला जातो.

थोडक्यात, पाठीमागे गैरव्यवहार करायचा आणि समोर मात्र

प्रामाणिकपणाचा बुरखा पांघरून जग जाहीर व्यवसाय करायचा, या दुटप्पी प्रवृत्तीवर ही म्हण बोट ठेवते.

आजच्या काळात ही म्हण विविध क्षेत्रांत तंतोतंत लागू पडताना दिसते:

बांधकाम आणि नैसर्गिक संसाधने: नदीपात्रातून रात्रीच्या वेळी बेकायदेशीर वाळू उपसा (चोरी) करायची आणि दिवसा तीच वाळू मोठ्या बांधकाम प्रकल्पांमध्ये चढ्या दराने राजरोसपणे विकायची.

काळा बाजार आणि व्यापार: कर चुकवून (Tax evasion) किंवा तस्करी करून आणलेला माल स्वतःच्या मोठ्या आणि चकचकीत दुकानातून अधिकृत बिल न देता किंवा खोटे बिल देऊन ग्राहकांना विकणे.

बौद्धिक चोरी (Plagiarism): दुसऱ्या कोणाचे तरी साहित्य, गाणे, संशोधन किंवा कल्पना (Idea) चोरून, त्यावर स्वतःचे नाव चिकटवून ते बाजारात हक्काने विकणे आणि गडगंज नफा कमावणे.

ही म्हण अशा लोकांवर टीका करते जे कायद्याच्या डोळ्यात धूळ फेकून स्वतःचा फायदा करून घेतात. वरवर पाहता हा 'राजरोस धंदा' खूप

यशस्वी आणि फायदेशीर वाटत असला, तरी त्याचा पाया 'चोरीच्या मातीवर' म्हणजेच अनैतिकतेवर रचलेला असतो.

निसर्गाच्या नियमानुसार, अशा व्यवहारांचा उगम कितीही छुपा असला, तरी आधीच्या म्हणीप्रमाणे तो कधी ना कधी चव्हाट्यावर येतोच आणि असा राजरोस चालणारा धंदा पत्त्याच्या बंगल्यासारखा कोलमडून पडतो.

चावडीवरची अब्रू वेशीवर टांगणे

स्वतःच्याच घरातील किंवा जवळच्या माणसांची गुप्त आणि लज्जास्पद गोष्ट सर्वांसमक्ष उघड करून त्यांची नाचक्की करणे.

"चावडीवरची अब्रू वेशीवर टांगणे" ही मराठी भाषेतील अत्यंत तीव्र आणि गंभीर अर्थ व्यक्त करणारी एक प्रसिद्ध म्हण आहे. जेव्हा घरातील, गावातील किंवा एखाद्या संस्थेतील अंतर्गत आणि गोपनीय वाद उघड करून, त्या व्यक्तीची किंवा कुटुंबाची जाहीरपणे नाचक्की (बदनामी) केली जाते, तेव्हा या म्हणीचा वापर केला जातो.

या म्हणीचा सखोल अर्थ समजून घेण्यासाठी त्यातील जुन्या काळातील सामाजिक संदर्भांचे विश्लेषण खालीलप्रमाणे करता येईल:

चावडी (Chavdi): जुन्या काळात गावची चावडी हे न्यायनिवाड्याचे आणि प्रशासनाचे मुख्य ठिकाण असायचे. गावातील छोटे-मोठे तंटे किंवा

चर्चा तिथे व्हायच्या. चावडीवर जे बोलले जाते, ते सहसा गावापुरते मर्यादित किंवा नियंत्रणात राहणे अपेक्षित असते.

वेश (Vesh): वेश म्हणजे गावचे मुख्य प्रवेशद्वार (Gate). गावाची वेश ही गावाबाहेरील जगाशी जोडलेली असते.

वेशीवर टांगणे: एखाद्या गोष्टीला वेशीवर टांगणे म्हणजे ती गोष्ट संपूर्ण जगाला दाखवणे, जेणेकरून गावातून येणारा-जाणारा प्रत्येक जण ती पाहेल आणि त्याची थट्टा उडवेल.

त्यामुळे, जी गोष्ट चावडीवर किंवा चार भिंतींच्या आत सामोपचाराने सोडवायची होती, ती थेट वेशीवर आणून तिचे भांडवल करणे म्हणजेच "अब्रू वेशीवर टांगणे" होय.

कौटुंबिक पातळीवर: घरातील किंवा पती-पत्नीमधील वैयक्तिक वाद घरातच न मिटवता, ते सोशल मीडियावर (Social Media) उघडपणे मांडणे किंवा नातेवाइकांमधे एकमेकांची उणीदुणी काढणे.

राजकीय क्षेत्रात: एखाद्या पक्षांतर्गत किंवा बैठकीतील गुप्त रणनीती आणि मतभेद उघडपणे पत्रकार परिषद घेऊन चव्हाट्यावर आणणे.

कार्यालयीन काम (Corporate): कंपनीतील किंवा सहकाऱ्यांमधील अंतर्गत वाद वैयक्तिक पातळीवर न सोडवता, संपूर्ण कार्यालयाला ई-मेल (Email) करून एकमेकांना बदनाम करणे.

ही म्हण आपल्याला 'संयमाचे आणि गोपनीयतेचे' महत्त्व शिकवते.

प्रत्येक घरात, संस्थेत किंवा नात्यात मतभेद आणि चुका होतच असतात. पण ते सोडवण्याची एक पद्धत आणि जागा असते.

जर आपण आपल्याच माणसांचे दोष किंवा गुपिते वैयक्तिक स्वार्थासाठी किंवा रागाच्या भरात जाहीर केले, तर त्यातून कोणाचाही फायदा होत नाही; उलट स्वतःची आणि आपल्याच माणसांची समाजात केवळ टिंगल-टवाळी होते. म्हणूनच, "अब्रू वेशीवर टांगण्यापेक्षा" सामंजस्याने आणि पडद्याआड प्रश्न सोडवणे हेच सुजाणपणाचे लक्षण मानले जाते.

चालत्या चाकाला ब्रेक लावणे

अत्यंत वेगाने आणि सुरळीत सुरू असलेल्या एखाद्या कार्यात किंवा प्रगतीत विनाकारण अडथळा आणणे.

"चालत्या चाकाला ब्रेक लावणे" ही मराठीतील एक अत्यंत प्रवाही आणि व्यवहारातील अचूक स्थिती दर्शवणारी म्हण आहे. जेव्हा एखादे काम अगदी उत्तम, वेगात आणि सुरळीत सुरू असताना, त्यात अचानक नको असलेला अडथळा निर्माण करून ते काम थांबवले जाते, तेव्हा या म्हणीचा वापर केला जातो.

गाडीचे चाक जेव्हा गतीमध्ये असते, तेव्हा गाडी वेगाने पुढे जात असते. अशा वेगात जर अचानक आणि अवाजवी ब्रेक लावला, तर गाडी केवळ

थांबत नाही, तर ती घसरते किंवा तिचा अपघात होण्याचा धोका असतो. माणसाच्या प्रगतीचे किंवा कामाचेही तसेच असते. एखादी व्यक्ती किंवा संस्था जेव्हा पूर्ण क्षमतेने आणि ऊर्जेने काम करत असते, तेव्हा त्यात जाणीवपूर्वक खोडा घालणे म्हणजे चालत्या चाकाला ब्रेक लावणे होय.

कार्यालयीन किंवा व्यावसायिक क्षेत्रात (Corporate & Business): एखादा प्रकल्प (Project) अगदी वेळेत आणि यशस्वीरीत्या पूर्ण होत आलेला असताना, अचानक वरिष्ठ अधिकाऱ्यांनी किंवा व्यवस्थापनाने नको त्या तांत्रिक त्रुटी काढून किंवा अंतर्गत राजकारणामुळे तो प्रकल्प स्थगित करणे.

कौटुंबिक आणि वैयक्तिक पातळीवर: एखादा तरुण स्वतःच्या कष्टाने किंवा कल्पकतेने एखादा नवीन उद्योग सुरू करत असेल आणि तो चांगला चालू लागला असतानाच, घरातील मोठ्या व्यक्तींनी जुनाट विचारांपोटी किंवा भीतीने त्याला तो व्यवसाय बंद करायला लावणे.

शासकीय किंवा राजकीय निर्णय: एखादी जनहितार्थ योजना किंवा विकासकाम वेगात सुरू असताना, सत्ता बदलल्यामुळे किंवा प्रशासकीय दबावामुळे त्या कामाला स्थगिती देणे.

या म्हणीमागील नकारात्मक आणि सकारात्मक पैलू

सहसा ही म्हण नकारात्मक संदर्भानेच वापरली जाते, कारण यात कोणाच्या तरी चांगल्या चाललेल्या कामात विघ्न आणण्याची (खोडा

घालण्याची) प्रवृत्ती दिसते. यालाच मराठीत "सापाच्या पायावर पाय देणे" किंवा "घोडे मारणे" असेही म्हणतात.

तथापि, काही दुर्मिळ प्रसंगी याचे सकारात्मक रूपही पाहायला मिळते:

चुकीच्या दिशेने जाणारी प्रगती: जर एखादी व्यक्ती किंवा संस्था चुकीच्या, बेकायदेशीर किंवा विनाशाच्या मार्गाने अतिशय वेगाने पुढे जात असेल, तर वेळीच कायदा किंवा विवेकाचा 'ब्रेक' लावून तिचा अनर्थ रोखणे हे समाजाच्या दृष्टीने फायद्याचे ठरते.
ही म्हण आपल्याला प्रगतीला आणि उत्साहाला खिळ न घालण्याचा संदेश देते. कोणाच्याही चांगल्या कष्टाला आणि वेगाला विनाकारण रोखण्यापेक्षा, त्याला अधिक गती देणे हेच सुजाणपणाचे आणि सहकार्याचे लक्षण आहे.

चिमणीची ताकद आणि गरुडाची झेप

स्वतःची मूळ क्षमता लहान असताना, अत्यंत मोठ्या आणि आवाक्याबाहेरच्या गोष्टी साध्य करण्याची महत्त्वाकांक्षा धरणे.

"चिमणीची ताकद आणि गरुडाची झेप" हा विचार मानवी क्षमता, महत्त्वाकांक्षा, मर्यादा आणि ध्येय यांच्यातील फरकावर प्रकाश टाकणारा एक अत्यंत सुंदर आणि वास्तववादी दृष्टिकोन आहे. हे दोन परस्परविरोधी

पक्षी आपल्या नैसर्गिक वैशिष्ट्यांमुळे माणसाच्या वेगवेगळ्या प्रवृत्तींचे प्रतिनिधित्व करतात.

चिमणीची ताकद (मर्यादित क्षमता पण सातत्य)

चिमणी हा अत्यंत छोटा, नाजूक आणि घरगुती पक्षी आहे. तिचे उडणे हे घराच्या छतापुरते, अंगणापुरते किंवा झाडाच्या फांदीपुरते मर्यादित असते.

मर्यादा आणि वास्तव: चिमणीकडे गरुडासारखे अथांग आकाश कवेत घेण्याचे पंख नसतात. ती वादळाचा सामना करू शकत नाही.

सकारात्मक पैलू: परंतु, चिमणीची खरी ताकद तिच्या 'सातत्यात' आणि 'चिकाटीत' असते. ती एक-एक कण गोळा करून आपले घरटे बांधते. ती स्वतःच्या मर्यादा ओळखून आपल्या परिघात आनंदाने आणि सुरक्षितपणे जगते.

गरुडाची झेप (अथांग महत्त्वाकांक्षा आणि असीम क्षमता)

गरुड हा पक्ष्यांचा राजा मानला जातो. त्याचे साम्राज्य अथांग आभाळात असते.

निर्भयता आणि ध्येय: गरुड कधीही छोट्या फांद्यांवर विसंबून राहत नाही. तो वादळाला घाबरत नाही, उलट वादळाच्या वाऱ्याचा वापर करून आणखी उंचावर झेप घेतो. त्याचे लक्ष्य अत्यंत तीक्ष्ण आणि मोठे असते.

क्षमतेचे प्रतीक: गरुडाची झेप ही माणसाच्या 'मोठ्या महत्त्वाकांक्षा', 'जोखीम घेण्याची वृत्ती' (Risk-taking) आणि 'असाधारण कर्तृत्वाचे' प्रतीक आहे.

माणसाच्या समाजात आणि कार्यक्षेत्रात हे दोन्ही प्रकार आपल्याला पाहायला मिळतात:

क्षमतेचा आदर करणे: प्रत्येकाची उपजत बुद्धिमत्ता, शारीरिक किंवा आर्थिक क्षमता सारखी नसते. एखाद्या सामान्य माणसाने (चिमणीसारख्या क्षमतेच्या) आपल्या परीने केलेले छोटेसे कामही तितकेच महत्त्वाचे असते, जेवढे एखाद्या मोठ्या उद्योगपतीची किंवा नेत्याची (गरुडासारखी) मोठी कामगिरी असते.

स्वतःची तुलना न करणे: चिमणीने जर गरुडाशी स्पर्धा करून अथांग समुद्रावर झेप घेण्याचा प्रयत्न केला, तर तिचा अंत निश्चित आहे. म्हणजेच, माणसाने दुसऱ्याचे अनुकरण करताना स्वतःची 'पात्रता आणि ताकद' ओळखणे गरजेचे आहे.

मर्यादा ओलांडण्याची प्रेरणा: याचा दुसरा अर्थ असाही निघतो की, जर आपल्याला आयुष्यात गरुडासारखी उत्तुंग झेप घ्यायची असेल, तर चिमणीसारखा संकुचित विचार सोडून पंखांमध्ये (विचारांमध्ये आणि कष्टांमध्ये) गरुडासारखी ताकद निर्माण करावी लागेल.

हा विचार आपल्याला दोन महत्त्वाच्या गोष्टी शिकवतो—पहिली म्हणजे, स्वतःच्या मर्यादा ओळखून त्यात सर्वोत्तम काम करणे (चिमणीची वृत्ती); आणि दुसरी, जर मोठी स्वप्ने असतील, तर सर्व संकटांवर मात करून आभाळ कवेत घेण्याची तयारी ठेवणे (गरुडाची झेप). समाजात जगायला आणि प्रगती करायला या दोन्ही घटकांची आपापल्या जागी गरज असते.

चोराच्या पावलांची चाहूल चोरालाच

एकाच क्षेत्रातील किंवा सारख्याच प्रवृत्तीचे लोक एकमेकांचे गुप्त डावपेच आणि हालचाली इतरांपेक्षा लवकर ओळखतात.

"चोराच्या पावलांची चाहूल चोरालाच" ही मराठीतील मानवी मानसशास्त्र आणि गुन्हेगारी प्रवृत्तीवर भाष्य करणारी एक अत्यंत सूक्ष्म आणि अर्थपूर्ण म्हण आहे. याचा सरळ अर्थ असा की, एकाच क्षेत्रातील किंवा एकाच प्रवृत्तीच्या (विशेषतः चुकीच्या किंवा छुप्या मार्गाने जाणाऱ्या) व्यक्तींना एकमेकांच्या हालचाली, डावपेच आणि विचार पद्धती अचूक कळतात.

एक प्रामाणिक किंवा सरळ मार्गाने जाणारा माणूस दुसऱ्याच्या मनात काय छक्के-पंजे सुरू आहेत, याचा लवकर अंदाज लावू शकत नाही; कारण त्याच्या स्वतःच्या विचारात तो कपट नसतो. परंतु, ज्याने स्वतः

कधीतरी चोरी, लपवाछपवी किंवा गैरव्यवहार केला आहे, त्याला समोरच्याच्या मनात काय शिजत आहे हे लगेच उमजते.

चोर ज्या गुप्त मार्गांचा, क्लृप्त्यांचा किंवा वेळेचा वापर करतो, नेमका तसाच विचार दुसरा चोरही करत असतो. त्यामुळे पहिल्या चोराच्या पावलांचा आवाज किंवा त्याची चालण्याची पद्धत दुसरा चोर दुरूनच ओळखतो.

गुन्हेगारी आणि तपास (Law Enforcement): पोलीस किंवा तपास यंत्रणा गुन्हेगारांना पकडण्यासाठी अनेकदा त्यांच्याच सारखा विचार करतात. गुन्हेगाराच्या मानसिकतेचा अभ्यास करून, "तो आता पुढे काय पाऊल टाकेल?" याचा अंदाज लावणे म्हणजेच चोराच्या पावलांची चाहूल घेणे होय.

राजकारण (Politics): राजकीय क्षेत्रात अंतर्गत डावपेच खेळणारे नेते एकमेकांच्या चाली अचूक ओळखतात. समोरचा नेता अचानक शांत का झाला आहे किंवा तो कोणाला गुप्तपणे भेटत आहे, याचा खरा अर्थ सामान्य जनतेला कळत नाही, पण त्याच्या विरोधी नेत्याला लगेच समजतो.

व्यापार आणि स्पर्धा (Business Competitors): दोन प्रतिस्पर्धी व्यावसायिक बाजारातील गुप्त हालचाली किंवा नवीन योजना एकमेकांपासून लपवण्याचा प्रयत्न करत असतात. पण एकाच क्षेत्रातील

अनुभवी असल्यामुळे, समोरचा काय नवीन उत्पादन किंवा चाल आणणार आहे, याचा अंदाज त्यांना आधीच येतो.

मराठीत या म्हणीच्या जोडीने "कुत्र्याचे पाय कुत्र्यालाच ठाऊक" किंवा "शहाण्याला शहाण्याचा पत्ता माहीत असतो" अशाही म्हणी वापरल्या जातात.

ही म्हण आपल्याला हे शिकवते की, प्रत्येक क्षेत्राचे एक स्वतंत्र 'गुपित' किंवा 'शास्त्र' असते. माणसाची स्वतःची जशी प्रवृत्ती असते, तशीच प्रवृत्ती असलेल्या दुसऱ्या माणसाला ओळखणे त्याला सर्वात सोपे जाते. चांगल्या माणसाला चांगुलपणाची भाषा कळते, तर कपटी माणसाला कपटाची पावले सर्वात आधी उमजतात.

चोवीस तास आणि अठ्ठ्याण्णव नखरे

वेळ कमी असणे आणि त्यातच नको त्या फालतू गोष्टी किंवा थाटमाट करण्यात जास्त वेळ दवडणे.

"चोवीस तास आणि अठ्ठ्याण्णव नखरे" (किंवा व्यावहारिक भाषेत 'बावीस नखरे') ही मराठीतील एक अतिशय खुसखुशीत, विनोदी आणि मानवी स्वभावावर चपखल बोट ठेवणारी वाक्प्रचारवजा म्हण आहे.

जेव्हा एखादी व्यक्ती दिवसभरात (चोवीस तासांत) सतत नवनवीन मागण्या करते, तिचे मन एका गोष्टीवर टिकत नाही, किंवा ती सतत नखरे, मिजास आणि तोरा दाखवून समोरच्याला सळो की पळो करून सोडते, तेव्हा या म्हणीचा वापर केला जातो.

चोवीस तास: याचा अर्थ संपूर्ण दिवसभर, सतत, न थांबता.

अठ्ठ्याण्णव नखरे: 'अठ्ठ्याण्णव' हा आकडा इथे फक्त नखऱ्यांची, अवाजवी मागण्यांची किंवा लहरीपणाची अतिशयोक्ती (अतिप्रमाण) दर्शवण्यासाठी वापरला आहे.

म्हणजेच, दिवस उजाडल्यापासून रात्री झोपेपर्यंत ज्या व्यक्तीचे समाधान कधीच होत नाही आणि जी प्रत्येक गोष्टीत काही ना काही त्रुटी काढून स्वतःचे लाड पुरवून घेण्याचा प्रयत्न करते, अशा व्यक्तीचे वर्णन यात आहे.

ही म्हण आपल्या अवतीभवती अनेक ठिकाणी तंतोतंत लागू पडते:

लहान मुलांचे हट्ट: काही मुलं दिवसभर सतत काही ना काही नवीन मागण्या करत राहतात—"मला हे खेळणं नको, तेच हवं", "मला हे खायचं नाही, तेच करून द्या". आई-वडील अशा वेळी वैतागून म्हणतात, "याचे चोवीस तास आणि अठ्ठ्याण्णव नखरे चालू असतात!"

अवाजवी तोरा दाखवणारी माणसे: काही व्यक्तींना स्वतःला खूप मोठे किंवा व्ही.आय.पी. (VIP) समजण्याची सवय असते. त्यांना कुठेही गेले

तरी विशेष वागणूक हवी असते. त्यांच्या या लहरी स्वभावामुळे सोबतच्या लोकांना मोठा मानसिक त्रास होतो.

फॅशन आणि आधुनिक जीवनशैली: सतत बदलणाऱ्या आवडीनिवडी, कपड्यांची किंवा राहणीमानाची अति-पसंती (Over-fastidiousness) या संदर्भातही हा उपरोधिक टोमणा मारला जातो.

या म्हणीमागील मानसशास्त्रीय दृष्टिकोन

ही म्हण वरवर पाहता विनोदी वाटली, तरी ती माणसाच्या 'अतृप्त आणि लहरी' (Fickle-minded) स्वभावावर भाष्य करते. जेव्हा एखाद्या व्यक्तीला गरजेपेक्षा जास्त महत्त्व किंवा लाड मिळतात, तेव्हा तिचे नखरे वाढतात.

ही म्हण आपल्याला अति-लाड आणि अवाजवी लहरीपणा टाळण्याचा अप्रत्यक्ष संदेश देते. आयुष्यात प्रत्येक वेळी आपल्या मनासारखे किंवा नखऱ्यांनुसार गोष्टी घडत नाहीत, त्यामुळे वेळेचे (चोवीस तासांचे) आणि परिस्थितीचे भान ठेवून वागणे हेच सुजाणपणाचे लक्षण ठरते.

छत्तीसाचा आकडा असणे

जुन्या काळातील शिक्षण पद्धतीवर आधारित ही म्हण आहे. शिस्त आणि कडक शासनामुळे (शिक्षेच्या भीतीमुळे) मुले नीट अभ्यास करतात आणि त्यांना ज्ञान प्राप्त होते. "छत्तीसाचा आकडा असणे" (किंवा ३६ चा आकडा असणे) ही मराठी भाषेतील अत्यंत लोकप्रिय आणि दैनंदिन व्यवहारात वारंवार वापरली जाणारी म्हण आहे. जेव्हा दोन व्यक्ती, गट किंवा पक्षांमध्ये तीव्र मतभेद, वैर, शत्रुत्व किंवा कडाक्याचे भांडण असते आणि त्यांचे एकमेकांशी अजिबात पटत नाही, तेव्हा या म्हणीचा वापर केला जातो.

म्हणीचा उगम आणि गणितीय गंमत (३६ चे गुपित)

या म्हणीचा अर्थ मराठी देवनागरी लिपीतील '३' (तीन) आणि '६' (सहा) या अंकांच्या रचनेवरून पडला आहे.

परस्परांकडे फिरवलेली पाठ: जर आपण देवनागरी लिपीत ३६ हा आकडा लिहायला गेलो, तर '३' चे तोंड डाव्या बाजूला असते आणि '६' चे तोंड उजव्या बाजूला असते.

विरुद्ध दिशा: हे दोन्ही अंक एकाच ठिकाणी शेजारी असूनही त्यांची तोंडे एकमेकांकडे नसून एकमेकांच्या पूर्णपणे विरुद्ध दिशेला असतात. जणू काही ते एकमेकांशी अबोला धरून, पाठ फिरवून उभे आहेत!

६३ चा आकडा (याच्या उलट): याच्या उलट जर ६३ (तेसष्ट) हा आकडा पाहिला, तर दोघेही एकमेकांकडे तोंड करून उभे असलेले दिसतात, ज्याला 'प्रेमाचा किंवा सलोख्याचा' आकडा मानले जाते.

त्यामुळे, ज्या दोन व्यक्तींचे विचार किंवा मने एकमेकांच्या पूर्णपणे विरुद्ध असतात, त्यांच्या नात्याला "३६ चा आकडा" म्हटले जाते.

कौटुंबिक पातळीवर: "त्या दोन भावांमध्ये मालमत्तेच्या वादामुळे आता छत्तीसचा आकडा निर्माण झाला आहे." किंवा जुन्या काळातील सासू-सुनेच्या वादालाही उपरोधाने छत्तीसचा आकडा म्हटले जायचे.

राजकीय क्षेत्रात (Politics): "निवडणुका जवळ आल्या की एकमेकांचे कौतुक करणाऱ्या पक्षांमध्ये एरवी मात्र छत्तीसचा आकडा असतो."

वैचारिक मतभेद: दोन भिन्न विचारसरणीचे मित्र जेव्हा एखाद्या विषयावर एकत्र येतात, तेव्हा त्यांच्यात विचारांचा छत्तीसचा आकडा पाहायला मिळतो.

या म्हणीमागील सामाजिक संदेश

ही म्हण आपल्याला मानवी स्वभावातील 'अहंकार' आणि 'हट्टीपणा' दर्शवते. छत्तीसच्या आकड्याप्रमाणे जेव्हा दोन लोक स्वतःची दिशा बदलण्यास किंवा एकमेकांकडे वळून पाहायला तयार नसतात, तेव्हा संवाद थांबतो आणि नाते तुटते.

जर नात्यांमधील किंवा कामातील हा '३६ चा आकडा' मिटवायचा असेल, तर दोघांपैकी एकाला किंवा दोघांनाही थोडे नमते घेऊन, स्वतःची दिशा बदलून सामंजस्याचा मार्ग स्वीकारावा लागतो, तरच विचारांचे आणि मनांचे मीलन होऊ शकते.

छप्पन्न कारस्थाने आणि अठ्ठावन्न नखरे

एखाद्या व्यक्तीकडे कामाचे कसब किंवा प्रामाणिकपणा कमी असणे, पण लोकांना फसवण्यासाठी अनेक प्रकारच्या क्लृप्त्या, कारस्थाने आणि नखरे करणे.

"छप्पन्न कारस्थाने आणि अठ्ठावन्न नखरे" ही मराठी भाषेतील अत्यंत चपखल, वक्रोक्तीपूर्ण आणि मानवी स्वभावाच्या गुंतागुंतीवर भाष्य करणारी एक जुनी म्हण आहे. यापूर्वी आपण 'अठ्ठ्याण्णव नखरे' किंवा 'बावीस नखरे' हा भाग पाहिला, पण जेव्हा त्याला 'छप्पन्न

कारस्थानांची' जोड मिळते, तेव्हा त्या व्यक्तीच्या चातुर्याची आणि लहरीपणाची तीव्रता अधिक स्पष्ट होते.

छप्पन्न कारस्थाने (56 Conspiracies/Tricks): 'छप्पन्न' (५६) हा आकडा मराठीत अनेक क्लृप्त्या, डावपेच, युक्त्या किंवा कारस्थाने दर्शवण्यासाठी वापरला जातो (उदा. छप्पन्न कोटी बोलावणे, छप्पन्न विद्या इत्यादी). याचा अर्थ अशी व्यक्ती जी अत्यंत चलाख, कावेबाज आणि स्वतःचे काम उपसून घेण्यासाठी एकामागून एक अनेक युक्त्या (Idas/Tricks) रचण्यात पटाईत असते.

अठ्ठावन्न नखरे (58 Whims/Flamboyance): अठ्ठावन्न (५८) हा आकडा कारस्थानांपेक्षा दोन अंकांनी जास्त आहे. याचा अर्थ, केवळ कारस्थाने करून ती व्यक्ती थांबत नाही, तर त्यासोबत तिचे अवाजवी लाड, तोरा, मिजास आणि लहरीपणा (Mood swings) इतका जास्त असतो की समोरच्या व्यक्तीला तिच्याशी जुळवून घेणे अशक्य होते.

थोडक्यात, अतिशय चलाख बुद्धीने डावपेच रचणे आणि त्याच वेळी कमालीचा लहरीपणा दाखवणे, या दोन्ही गोष्टी जेव्हा एकाच व्यक्तीमध्ये ठासून भरलेल्या असतात, तेव्हा तिचे वर्णन करण्यासाठी हा वाक्प्रचार वापरतात.

कौटुंबिक राजकारण: जुन्या काळातील कौटुंबिक कादंबऱ्या किंवा नाटकांमध्ये घरातील वातावरण कलुषित करणाऱ्या किंवा स्वतःचे वर्चस्व टिकवण्यासाठी नवनवीन डावपेच रचणाऱ्या आणि सतत रुसून बसणाऱ्या पात्रांचे वर्णन करताना ही म्हण आवर्जून वापरली जायची.

राजकीय डावपेच (Politics): राजकीय क्षेत्रात काही नेते किंवा मुत्सद्दी स्वतःचे स्थान टिकवण्यासाठी किंवा सत्ता मिळवण्यासाठी पडद्यामागे 'छप्पन्न कारस्थाने' रचतात आणि जाहीर मंचावर मात्र 'अठ्ठावन्न नखरे' (वेगवेगळे बहाणे किंवा अटी) दाखवून मित्रपक्षांना अडचणीत आणतात.

कार्यक्षेत्रातील अंतर्गत स्पर्धा (Office Politics): कार्यालयात एखादा कर्मचारी स्वतः काम न करता, केवळ वरिष्ठांच्या जवळ जाण्यासाठी वेगवेगळ्या क्लृप्त्या शोधतो आणि कामाची वेळ आली की नखरे किंवा तब्येतीची बहाणे करतो, अशा प्रवृत्तीला हा टोमणा लागू होतो.

या म्हणीमागील मुख्य संदेश

ही म्हण मानवी स्वभावातील 'अविश्वासार्हता' (Unreliability) आणि 'कृत्रिमता' दर्शवते. अशी माणसे वरवर कितीही साधी किंवा देखणी वाटली, तरी त्यांच्या मनात सतत काहीतरी शिजत असते.

"छप्पन्न कारस्थाने आणि अठ्ठावन्न नखरे" असलेल्या व्यक्तींपासून लोक सहसा चार हात लांब राहणेच पसंत करतात, कारण अशा स्वभावाच्या

माणसांसोबत राहिल्याने मानसिक शांतता ढळू शकते. पारदर्शकता आणि सरळ संवादाचा अभाव हेच अशा व्यक्तींचे मुख्य वैशिष्ट्य असते.

छत्रपतींचे नाव घेणे सोपे, पण मावळा होणे कठीण

मोठ्या आदर्शांच्या गप्पा मारणे किंवा थोर व्यक्तींचे नाव सांगणे सोपे असते, परंतु त्यांच्यासारखा त्याग, निष्ठा आणि कठोर परिश्रम प्रत्यक्ष कृतीत आणणे खूप कठीण असते.

"छत्रपतींचे नाव घेणे सोपे, पण मावळा होणे कठीण" हा केवळ एक विचार नाही, तर ते एक अत्यंत मर्मभेदी आणि जळजळीत वास्तव आहे. शिवजयंतीला किंवा भाषणांमध्ये छत्रपती शिवाजी महाराजांचा जयजयकार करणे, त्यांच्या नावाच्या घोषणा देणे फार सोपे असते; परंतु त्यांनी निर्माण केलेल्या 'मावळा' या संकल्पनेला स्वतःच्या आचरणात आणणे कमालीचे कठीण असते.

या विधानाचा सखोल अर्थ आणि त्यामागील सामाजिक, नैतिक पैलू खालील मुद्द्यांच्या आधारे समजून घेता येतील:

'मावळा' म्हणजे केवळ सैनिक नव्हे, तर एक 'वृत्ती'

इतिहासात 'मावळा' म्हणजे फक्त सह्याद्रीच्या कुशीत राहणारा किंवा हातात तलवार घेऊन लढणारा माणूस नव्हता. मावळा म्हणजे:

निःस्वार्थ निष्ठा: छत्रपतींनी उभ्या केलेल्या 'स्वराज्य' या ध्येयासाठी स्वतःचे घरदार, कुटुंब आणि अगदी प्राणांची आहुती देण्याची ज्याची तयारी होती, तो मावळा.

चारित्र्यसंपन्नता: शत्रूची स्त्री असली तरी तिला 'माता' मानणारे आणि रयतेच्या भाजीच्या देठालाही हात न लावणारे नैतिक चारित्र्य म्हणजे मावळा.

आजच्या काळात छत्रपतींचे नाव घेणे, त्यांचे फोटो सोशल मीडियावर स्टेटस म्हणून ठेवणे किंवा त्यांच्या नावाचा वापर करून स्वतःची प्रतिष्ठा वाढवणे अतिशय सोपे झाले आहे.

यासाठी कोणत्याही त्यागाची, कष्टाची किंवा नैतिकतेची गरज भासत नाही. हा निव्वळ ऊतू जाणारा उत्साह असतो, ज्याचा आचरणाशी काहीही संबंध नसतो.

मावळा होणे कठीण का आहे? (आचरणातील कसोटी)

शिवरायांचा 'मावळा' व्हायचे असेल, तर आजच्या काळात खालील गोष्टी कराव्या लागतात, ज्या अत्यंत कठीण आहेत:

अन्यायाविरुद्ध लढणे: स्वतःचा स्वार्थ बाजूला ठेवून समाजात कुठेही अन्याय होत असल्यास त्याविरुद्ध उभे राहणे.

जातीभेद विसरणे: शिवरायांच्या स्वराज्यात जीवाभावाचे सवंगडी अठरापगड जातींचे होते. आज जाती-पातीच्या भिंती तोडून 'माणूस' म्हणून एकत्र येणे कठीण झाले आहे.
स्त्रियांचा आदर करणे: महाराजांनी महिलांचा सर्वोच्च सन्मान राखण्याची शिकवण दिली. आज समाजात महिला सुरक्षित राहतील असे वातावरण निर्माण करणे, हीच खरी मावळ्याची वृत्ती आहे.

कर्तव्यदक्षता: लाच न घेणे, भ्रष्टाचार न करणे आणि स्वतःचे काम प्रामाणिकपणे करणे—हाच आजच्या काळातील सर्वात मोठा 'मावळा धर्म' आहे.

तान्हाजी मालुसरे, बाजीप्रभू देशपांडे, शिवा काशिद, मुरारबाजी या महापुरुषांनी शिवरायांचे केवळ 'नाव' घेतले नाही, तर शिवरायांचे 'विचार' जगले. म्हणूनच ते मावळे ठरले.
छत्रपती शिवाजी महाराज हे केवळ पूजनीय नसून अनुकरणीय आहेत. त्यांच्या नावाने केवळ कंठ शोषण्यापेक्षा, त्यांच्या विचारांचा एक टक्का जरी आपण आपल्या दैनंदिन जीवनात, वर्तनात आणि समाजात उतरवू शकलो, तरच आपण खऱ्या अर्थाने त्यांचे 'मावळे' म्हणवून घेण्यास पात्र ठरू.

छोटीसी सुई, पण भोकातून दोरा जाई

वस्तू आकाराने कितीही लहान असली, तरी तिचे कार्य अत्यंत महत्त्वाचे आणि अचूक असते. माणसाच्या बाह्य रूपावरून त्याच्या बुद्धिमत्तेचा अंदाज लावू नये.

"छोटीसी सुई, पण भोकातून दोरा जाई" (किंवा व्यावहारिक भाषेत 'सुई केवढी, पण भोकातून दोरा ओवून नेई') ही मानवी चातुर्य, सुज्ञपणा आणि सूक्ष्म कौशल्याचे कौतुक करणारी एक अत्यंत मार्मिक आणि व्यावहारिक म्हण आहे.

वरवर पाहता अत्यंत साधी आणि लहान वाटणारी गोष्ट किंवा व्यक्ती जेव्हा एखादे अत्यंत अवघड, गुंतागुंतीचे आणि महत्त्वाचे काम सहजतेने पार पाडते, तेव्हा या म्हणीचा वापर केला जातो.

आकार लहान, पण कार्य महान (Small size, Great utility)

सुईचे रूप: सुई आकाराने अतिशय छोटी, नाजूक आणि बारीक असते. तलवार किंवा कुऱ्हाडीसारखा तिचा मोठा दरारा नसतो.

कौशल्याचे काम: परंतु, दोन वेगवेगळ्या कपड्यांना एकत्र शिवून त्यांचे सुंदर वस्त्र बनवण्याचे किंवा फाटलेले सांधण्याचे काम फक्त ती सुईच करू शकते. एवढेच नव्हे, तर स्वतःच्या लहानशा छिद्रातून (भोकातून) ती स्वतःपेक्षा आकाराने मोठ्या किंवा लांब दोऱ्याला अचूकपणे मार्ग दाखवते आणि सोबत ओढून नेते.

हाच नियम माणसालाही लागू होतो. माणसाची पात्रता त्याच्या शारीरिक आकारावरून किंवा पैशांवरून ठरत नाही, तर त्याच्या अंगी असलेल्या कौशल्यावरून आणि बुद्धीवरून ठरते.

चातुर्य आणि मुत्सद्दीपणा (Diplomacy): काही वेळा समाजात किंवा कुटुंबात खूप मोठे वाद निर्माण होतात, जिथे बळाचा किंवा पैशाचा काहीही उपयोग होत नाही. अशा वेळी एखादी सामान्य किंवा शांत व्यक्ती आपल्या शब्दांच्या चातुर्याने आणि समजूतदारपणाने तो वाद अत्यंत खुबीने मिटवते. हे म्हणजे सुईने अचूक दोरा ओवण्यासारखेच आहे.

सूक्ष्म कौशल्ये (Micro skills): तंत्रज्ञानाच्या (Technology) जगात आज 'मायक्रोचिप्स' किंवा अगदी लहान उपकरणे अवघ्या जगाचे नियंत्रण करत आहेत. आकाराने प्रचंड असलेल्या यंत्रांपेक्षा ही छोटीशी सॉफ्टवेअर्स आणि चिप्स जास्त महत्त्वाचे काम करतात.

लहान मुलांची बुद्धिमत्ता: कधीकधी घरातील लहान मुले अशी काही बुद्धीची किंवा समाधानाची गोष्ट सांगून जातात, जी घरातील मोठ्या विद्वानांनाही सुचत नाही. अशा वेळी "सुई लहान पण भोक मोठे" किंवा ही म्हण आठवते.

या म्हणीतून मिळणारा संदेश (Moral)

कामाचे महत्त्व ओळखणे: माणसाने कधीही कोणाला त्याच्या बाह्य रूपावरून किंवा गरिबीवरून कमी लेखू नये. मराठीत यासाठी "सुईचे

काम सुईच करणार, तिथे तलवारीचा काय उपयोग?" असाही एक विचार आहे.

अचूकता आणि एकाग्रता (Focus): सुईच्या भोकातून दोरा ओवणे हे एकाग्रतेचे काम आहे. आयुष्य जगताना किंवा एखादे अवघड ध्येय गाठताना जर आपल्याकडे सुईसारखी तीक्ष्ण एकाग्रता आणि लवचिकता असेल, तर आपण कितीही अवघड परिस्थितीतून मार्ग (दोरा) काढू शकतो.

ही म्हण आपल्याला बाह्य स्वरूपापेक्षा अंतर्गत गुणांचा आणि कौशल्याचा आदर करायला शिकवते. ताकदीपेक्षा युक्ती आणि आकारापेक्षा उपयोगाचे मूल्य नेहमीच श्रेष्ठ असते.

छळ सोसल्याशिवाय फळ मिळत नाही

आयुष्यात जोपर्यंत माणूस कष्ट, त्रास आणि संघर्षाला सामोरे जात नाही, तोपर्यंत त्याला यशाचे गोड फळ चाखायला मिळत नाही.

"छळ सोसल्याशिवाय फळ मिळत नाही" हा मानवी जीवनाचा, यशाचा आणि निसर्गाचा एक अत्यंत शाश्वत आणि कठोर नियम आहे. इंग्रजीत यासाठी "No pains, no gains" (कष्टाशिवाय फळ नाही) हा सुप्रसिद्ध विचार वापरला जातो.

या म्हणीचा सरळ अर्थ असा आहे की, आयुष्यात कोणतेही मोठे ध्येय गाठायचे असेल, यश संपादन करायचे असेल किंवा स्वतःचे अस्तित्व सिद्ध करायचे असेल, तर सुरुवातीला येणाऱ्या अडचणी, दुःख, अपयश आणि संघर्ष (अर्थात 'छळ') सहन करावाच लागतो. त्याशिवाय यशाचे गोड 'फळ' चाखायला मिळत नाही.

निसर्गाचा नियम (माती आणि सोन्याची साक्ष)

निसर्गात कोणतीही मौल्यवान किंवा सुंदर गोष्ट सहजासहजी निर्माण होत नाही:

सोन्याची शुद्धता: सोन्याला जोपर्यंत आगीच्या भट्टीत तापवले जात नाही आणि घणाचे घाव घातले जात नाहीत, तोपर्यंत त्याचे सुंदर दागिने बनत नाहीत. तो आगीचा 'छळ' सोसणे सोन्यासाठी गरजेचे असते.

हिऱ्याचे तेज: कोळशाच्या खाणीत प्रचंड दाब आणि उष्णता सहन केल्याशिवाय साधा दगड 'हिरा' बनू शकत नाही.

मूर्तीचे सौंदर्य: दगडाने छिन्या-हातोड्याचे सोसलेले घाव म्हणजेच त्याचे देखणे मूर्ती रूप असते. जो दगड घाव सोसायला नकार देतो, तो पायरीचा दगड बनतो.

विद्यार्थी जीवन: एखादा विद्यार्थी जेव्हा खेळणे, फिरणे आणि झोपणे या सुखांचा त्याग करून, रात्रीचा दिवस करून अभ्यास करतो (तो

अभ्यासाचा शारीरिक व मानसिक छळ सहन करतो), तेव्हाच त्याला परीक्षेत उज्वल यशाचे 'फळ' मिळते.

खेळाडू किंवा सैनिक: कडक ऊन-पावसात, पहाटे उठून शरीराला प्रचंड यातना देणारा सराव (Training) केल्याशिवाय कोणताही खेळाडू ऑलिम्पिकचे पदक जिंकू शकत नाही किंवा सैनिक देशाचे रक्षण करू शकत नाही.

ज्यांनी समाजात मोठे बदल घडवून आणले, त्यांना तत्कालीन समाजाचा प्रचंड 'छळ' सोसावा लागला:

क्रांतिसूर्य महात्मा जोतीराव फुले आणि क्रांतीज्योती सावित्रीबाई फुले: त्यांनी जेव्हा मुलींची पहिली शाळा सुरू केली, तेव्हा समाजाने त्यांच्यावर शेण-दगड फेकले, अनेक क्लेश दिले. पण त्यांनी तो छळ सोसला, म्हणूनच आज भारतातील स्त्री शिक्षणाचे आणि प्रगतीचे गोड फळ समाज चाखत आहे.

छत्रपती शिवाजी महाराज: स्वराज्य स्थापनेच्या सुरुवातीच्या काळात त्यांनी आणि त्यांच्या मावळ्यांनी अतोनात हालअपेष्टा, आक्रमणे आणि संकटांचा छळ सोसला, म्हणूनच पुढे 'रयतेचे सुखी स्वराज्य' उभे राहू शकले.

या म्हणीतून मिळणारा जीवन संदेश (Moral)

धैर्य आणि चिकाटी (Patience & Perseverance): संकटाच्या वेळी खचून न जाता "हे दिवसही निघून जातील आणि या कष्टाचे चीज होईल" हा सकारात्मक दृष्टिकोन ठेवणे गरजेचे आहे.

कष्टाची किंमत: बाजारात विकत घेतलेल्या फळापेक्षा, स्वतः घाम गाळून, झाडाला पाणी घालून मिळवलेल्या फळाची गोडी नेहमीच जास्त असते. छळ सोसून मिळालेल्या यशाची किंमत माणसाला कळते, त्यामुळे त्याचा अहंकार होत नाही.

आज सोसत असलेला संघर्ष ही उद्या मिळणाऱ्या यशाची किंमत आहे. जो या संघर्षाला घाबरून पळून जातो, तो आयुष्यभर सामान्यच राहतो; आणि जो धीराने या 'छळाचा' सामना करतो, तोच शेवटी इतिहास घडवून यशाचे सर्वोच्च 'फळ' प्राप्त करतो.

छप्पर फाडून देणे

नशिबाने किंवा ईश्वराने एखाद्यावर प्रसन्न होऊन, अत्यंत अनपेक्षितपणे आणि भरभरून संपत्ती किंवा यश देणे.

"छप्पर फाडून देणे" (किंवा 'देव जेव्हा देतो, तेव्हा छप्पर फाडून देतो') ही मराठी भाषेतील अत्यंत लोकप्रिय, सकारात्मक आणि आनंद व्यक्त करणारी म्हण आहे. जेव्हा एखाद्या व्यक्तीला अपेक्षेपेक्षा खूप जास्त,

अचानक आणि भरघोस लाभ, संपत्ती किंवा यश मिळते, तेव्हा या म्हणीचा वापर केला जातो.

या म्हणीचा सखोल अर्थ आणि त्याचे मानवी जीवनातील पैलू खालीलप्रमाणे स्पष्ट करता येतील:

म्हणीचा उगम आणि संकल्पना (अकल्पित लाभ)

छप्पर आणि मर्यादा: जुन्या काळातील घरे कौलारू किंवा गवताच्या छपराची असायची. घरात येण्याचा मार्ग दरवाजा हा असतो. पण जेव्हा एखादी गोष्ट दारातून मावणार नाही एवढी प्रचंड असते, तेव्हा ती थेट छप्पर फाडूनच आत येऊ शकते, अशी एक काल्पनिक आणि प्रतिकात्मक मांडणी या म्हणीमागे आहे.

दैवी कृपा किंवा नशीब: माणूस आपल्या कष्टाने दरवाजातून कमावू

शकतो, पण जेव्हा त्याचे नशीब अचानक पूर्णपणे बदलते आणि त्याला कल्पनेपलीकडे काहीतरी मिळते, तेव्हा त्याला 'दैवी चमत्कार' किंवा 'छप्पड फाडके मिळणे' म्हणतात.

आर्थिक लाभ (Financial Windfall): एखाद्या सामान्य माणसाला अचानक लॉटरी लागणे, जुन्या जमिनीत सोन्याचा हंडा सापडणे किंवा शेअर मार्केटमध्ये लावलेल्या छोट्याशा रकमेचे अचानक करोडोंमध्ये रूपांतर होणे.

अकाट्य यश (Unprecedented Success): एखाद्या कलाकाराने किंवा लेखकाने वर्षानुवर्षे संघर्ष केलेला असतो, पण अचानक त्याची एखादी कलाकृती, गाणे किंवा पुस्तक जगभर इतके प्रसिद्ध होते की त्याला रातोरात अमाप कीर्ती आणि पैसा मिळतो.

नोकरी आणि प्रगती: एखाद्या कर्मचाऱ्याला त्याच्या कष्टाचे फळ म्हणून अचानक अपेक्षेपेक्षा मोठे प्रमोशन (पदोन्नती) आणि दुप्पट-तिप्पट पगारवाढ मिळणे.

या म्हणीमागील एक महत्त्वाचा जीवन संदेश (Moral)

वरवर पाहता ही म्हण 'नशिबावर' आधारित वाटत असली, तरी व्यावहारिक जगात **"छळ** सोसल्याशिवाय फळ मिळत नाही" या नियमाशी ती जोडलेली आहे.

कष्टाची पूर्वतयारी: देवाने छप्पर फाडून द्यावे असे आपल्याला वाटत असले, तरी ते झेलण्यासाठी माणसाचे 'घर' (म्हणजेच त्याचे कष्ट, पात्रता आणि तयारी) मजबूत असावे लागते. जो माणूस सातत्याने

प्रामाणिक प्रयत्न करतो, त्याच्याच आयुष्यात असा 'छप्पर फाडून' मिळण्याचा सुवर्णक्षण येतो.

संयमाचे महत्त्व: जेव्हा वाईट परिस्थिती असते, तेव्हा खचून न जाता प्रयत्न सुरू ठेवावेत, कारण नशीब कधी आणि कसे बदलेल हे सांगता येत नाही.

ही म्हण आपल्याला आशावादी राहायला शिकवते. जेव्हा नशिबाची आणि कष्टाची योग्य सांगड घालली जाते, तेव्हा निसर्गाकडून मिळणारे दान हे माणसाच्या झोळीपेक्षा कितीतरी पतीने मोठे असते, हेच या म्हणीचे मर्म आहे.

छोट्या तोंडी मोठा घास

आपल्या योग्यतेपेक्षा किंवा वयापेक्षा मोठ्या असलेल्या विषयात शहाणपण दाखवणे किंवा अधिकाराबाहेरची गोष्ट बोलणे.

"छोट्या तोंडी मोठा घास" (किंवा 'छोट्या तोंडी मोठा घास घेणे') ही मराठी भाषेतील अत्यंत विनयशील, नम्र आणि सामाजिक भान दर्शवणारी एक प्रसिद्ध म्हण आहे. जेव्हा वयाने, अनुभवाने किंवा पदाने लहान असलेली व्यक्ती एखाद्या अत्यंत गंभीर, मोठ्या किंवा ज्येष्ठ व्यक्तींच्या विषयावर आपले मत मांडते किवा सल्ला देते, तेव्हा स्वतःच्या मर्यादांचे भान ठेवून या म्हणीचा वापर केला जातो.

शारीरिक रूपक: लहान मुलाचे तोंड लहान असते, त्यात जर त्याने मोठा घास कोंबण्याचा प्रयत्न केला, तर तो घास गिळणे कठीण होते आणि गुदमरण्याचा धोका असतो.
वैचारिक अर्थ: हाच नियम विचारांना आणि संवादाला लागू होतो. जेव्हा एखादी गंभीर समस्या किंवा चर्चा सुरू असते, जिथे तज्ज्ञ आणि अनुभवी लोकांचे मत अपेक्षित असते, तिथे जर एखादी अननुभवी किंवा कमी वयाची व्यक्ती अवाजवी शहाणपण दाखवू लागली, तर ते समाजमान्य होत नाही.

त्यामुळे, मोठ्यांच्या चर्चेत तोंड घालताना किंवा एखादा मोठा विचार मांडताना "माझं वय आणि अनुभव लहान आहे, तरीही मी बोलतोय, कृपया क्षमा असावी" हा आदरयुक्त भाव व्यक्त करण्यासाठी "छोट्या तोंडी मोठा घास घेतोय" असे म्हटले जाते.

कौटुंबिक निर्णय: घरातील ज्येष्ठ मंडळी जसे की आई-वडील, आजोबा मिळून जमिनीचा किंवा पैशांचा एखादा मोठा निर्णय घेत असताना, घरातील कॉलेजमध्ये शिकणाऱ्या मुलाने त्यांना सल्ला देणे. अशा वेळी तो बोलताना म्हणू शकतो, *"छोट्या तोंडी मोठा घास घेतोय, पण आपण असा विचार केला तर..."*

कार्यालयीन बैठक (Office Meeting): कंपनीतील वरिष्ठ अधिकारी आणि मॅनेजर्स एखाद्या गंभीर समस्येवर चर्चा करत असताना,

नुकत्याच रुजू झालेल्या (Fresher) कनिष्ठ कर्मचाऱ्याने एखादी मोठी कल्पना किंवा तोडगा सुचवणे.

सामाजिक किंवा राजकीय चर्चा: एखाद्या अनुभवी विद्वानाच्या किंवा नेत्याच्या भूमिकेवर एखाद्या सामान्य कार्यकर्त्याने किंवा नवख्या लेखकाने टीका किंवा टिप्पणी करणे.

या म्हणीमागील सकारात्मक आणि नकारात्मक बाजू

विनम्रतेचे प्रतीक (सकारात्मक): ही म्हण वापरून जेव्हा एखादी व्यक्ती बोलते, तेव्हा तिचा 'विनयशील' (Humble) स्वभाव दिसून येतो. यामुळे ऐकणाऱ्या मोठ्या व्यक्तींचा अहंकार दुखावला जात नाही आणि ते त्या लहान व्यक्तीचे म्हणणे कौतुकाने व शांतपणे ऐकून घेतात.

अभिव्यक्तीवर मर्यादा (नकारात्मक): जुन्या काळात या म्हणीचा वापर अनेकदा लहानांचा आवाज दाबण्यासाठी किंवा "तू अजून लहान आहेस, मोठ्यांच्या मध्ये बोलू नकोस" असे सांगून त्यांचे स्वातंत्र्य रोखण्यासाठीही केला जायचा.

आजच्या आधुनिक काळात ही म्हण लहानांना गप्प बसवण्यासाठी नाही, तर 'योग्य आदरासह स्वतःचे मत मांडण्यासाठी' एक सुंदर माध्यम बनली आहे. ज्ञान किंवा चांगली कल्पना कोणाकडूनही येऊ शकते—मग ती चिमणी असो वा गरुड; फक्त ती मांडताना मनात विनम्रता आणि भाषेमध्ये नम्रता असावी, हेच ही म्हण आपल्याला शिकवते.

छत्रपतींचे राज्य आणि गरिबांचे भाग्य

जेव्हा राज्यकर्ते प्रजाहितदक्ष आणि न्यायप्रिय असतात, तेव्हा सर्वसामान्य आणि गरीब जनतेचे दिवस सुखाचे व भाग्याचे येतात.

"छत्रपतींचे राज्य आणि गरिबांचे भाग्य" हा विचार महाराष्ट्राच्या मातीतील सर्वात पवित्र, कृतज्ञ आणि ऐतिहासिक सत्यावर आधारलेला विचार आहे. छत्रपती शिवाजी महाराजांनी निर्माण केलेले स्वराज्य हे केवळ एका राजाचे राज्य नव्हते, तर ते खऱ्या अर्थाने 'रयतेचे' म्हणजेच 'गरिबांचे' राज्य होते. म्हणूनच, शिवरायांचे राजे असणे हे या भूमीवरील दीन-दुबळ्यांचे, शेतकऱ्यांचे आणि कष्टकऱ्यांचे सर्वात मोठे 'भाग्य' ठरले.

शिवपूर्व काळात देवगिरीचे यादव असोत वा विजापूर-गोवळकोंड्याच्या सुलतानाशाही, सत्ता ही केवळ राजे, जहागीरदार, वतनदार आणि सरंजामदारांच्या विलासाचे साधन होती. गरिबांना केवळ पिळवणूक, जुलूम आणि दारिद्र्यच वाट्याला आले होते.

हक्काचे राज्य: छत्रपती शिवाजी महाराजांनी वतनदारांची जुलमी राजवट मोडून काढली आणि रयतेला स्वतःचे हक्काचे राज्य दिले, जिथे जात, पात, गरिबी-श्रीमंती असा कोणताही भेद नव्हता.

गरीब आणि उपेक्षितांना सन्मान: महाराजांच्या सैन्यात आणि प्रशासनात अठरापगड जातींच्या, गरीब घरातून आलेल्या मावळ्यांना कर्तृत्वाच्या

जोरावर मोठी पदे मिळाली. अठरापगड जातींचे हे गरीब मावळेच स्वराज्याचे मुख्य आधारस्तंभ बनले.

शिवरायांचे राज्य गरिबांसाठी भाग्य का होते, याचे उत्तम उदाहरण त्यांच्या लष्करी शिस्तीत पाहायला मिळते.

शेतकऱ्यांचे रक्षण: युद्ध चालू असताना किंवा लष्कराचा मुक्काम असताना सैनिकांनी शेतकऱ्यांच्या पिकांचे नुकसान करू नये, कोणाची जनावरे किंवा चारा जबरदस्तीने हिरावून घेऊ नये, असे कडक नियम होते.

ऐतिहासिक पत्र: महाराजांनी आपल्या अधिकाऱ्यांना लिहिलेल्या पत्रात म्हटले होते की, "रयतेला त्रास द्याल, तर गरीब लोक म्हणतील मुघल आले त्याहून हेच अधिक आले! लोक उपाशी मरतील, म्हणजे छत्रपतींचे नाव बदनाम होईल." भाजीच्या देठाचीही चोरी न करण्याची ही शिस्त गरिबांचे रक्षण करणारी ठरली.

सुलतानी राजवटीत गरिबांना न्याय मिळणे अशक्यप्राय होते. श्रीमंत आणि वतनदार पैशाच्या जोरावर न्याय विकत घेत.

पारदर्शक न्याय: शिवरायांच्या न्यायालयात गरिबांची बाजू तितक्याच आदराने ऐकली जायची. जर एखाद्या मोठ्या वतनदाराने किंवा नातेवाईकानेही गरिबावर अन्याय केला, तर महाराज त्याला कठोर शासन करत (उदा. रांझ्याच्या पाटलाचे हातपाय कलम करणे). यामुळे सामान्य माणसाला जगण्याचे बळ आणि सुरक्षितता मिळाली.

दुष्काळात मदत: जेव्हा स्वराज्यावर दुष्काळाचे सावट आले, तेव्हा महाराजांनी शेतकऱ्यांचा शेतसारा माफ केला, त्यांना पेरणीसाठी बियाणे आणि बैलजोड्या दिल्या.

महिलांचा सर्वोच्च सन्मान: गरिबांच्या घरातील लेकी-सुना सुरक्षित राहाव्यात, यासाठी शिवरायांनी कायद्याचा कडक धाक निर्माण केला होता. शत्रूच्या घरातील स्त्रीलाही 'माता' मानणारे त्यांचे संस्कार हे सामान्य कुटुंबातील महिलांचे सर्वात मोठे कवच होते.

आजच्या काळातील संदेश आणि महत्त्व

आज आपण लोकशाहीत जगत असलो, तरी "छत्रपतींचे राज्य आणि गरिबांचे भाग्य" हा विचार आजच्या राज्यकर्त्यांसाठी आणि समाजासाठी एक वस्तुपाठ आहे.

कल्याणकारी राज्याची संकल्पना (Welfare State): जोपर्यंत समाजातील शेवटच्या, सर्वात गरीब आणि दुर्बल घटकाला सुरक्षितता, अन्न, वस्त्र, निवारा आणि न्याय मिळत नाही, तोपर्यंत खरे 'स्वराज्य' अवतरत नाही.

शोषणाविरुद्ध लढा: शिवरायांचे नाव घेऊन राजकारण करण्यापेक्षा, गरिबांच्या आणि शेतकऱ्यांच्या डोळ्यांतील अश्रू पुसणे, त्यांना स्वाभिमानाने जगण्याची संधी देणे, हीच शिवरायांना खरी आदरांजली ठरेल.

, छत्रपती शिवराय हे इतिहासातील एकमेव असे राजे होते, ज्यांच्या राज्याभिषेकाने राजाला वैभव मिळाले नाही, तर या मातीतील तमाम गरिबांना, रयतेला स्वतःचे 'भाग्य' उजळल्याचा आनंद मिळाला. म्हणूनच आजही, "राजे छत्रपती शिवराय" हे प्रत्येकाच्या हृदयावर राज्य करत आहेत.

छत्र हरवणे आणि पोरके होणे

घरातील मुख्य आधारस्तंभ किंवा वडीलधारी व्यक्ती निघून गेल्यामुळे संपूर्ण कुटुंब निराधार आणि असहाय्य होणे.

"छत्र हरवणे आणि पोरके होणे" ही मराठी भाषेतील अत्यंत करुण, भावनिक आणि मानवी जीवनातील सर्वात मोठ्या दुःखावर प्रकाश टाकणारी एक दर्दभरी वाक्प्रचारवजा म्हण आहे. जेव्हा एखाद्या व्यक्तीच्या डोक्यावरील सुरक्षिततेचा, आधाराचा किंवा हक्काचा माणूस (प्रामुख्याने आई-वडील, पती किंवा घरातील ज्येष्ठ कर्ता पुरुष) कायमचा दूर जातो, तेव्हा निर्माण होणाऱ्या एकाकीपणाचे आणि हतबलतेचे वर्णन करण्यासाठी हा शब्दप्रयोग केला जातो.

या संकल्पनेचा सखोल अर्थ आणि त्याचे कौटुंबिक व सामाजिक पैलू खालील मुद्द्यांच्या आधारे समजून घेता येतील:

शब्दांचा मूळ अर्थ आणि रूपक

छत्र (Umbrella/Protective Shield): 'छत्र' म्हणजे छत्री किंवा छप्पर. ऊन, वारा, पाऊस यांपासून जसे छप्पर आपले रक्षण करते, तसेच आयुष्यातील संकटांपासून, अडीअडचणींपासून घरातील मोठी माणसे आपले रक्षण करत असतात. त्यांना 'आधारछत्र' म्हटले जाते.

छत्र हरवणे: डोक्यावरील हे मायेचे आणि संरक्षणाचे छत्र निकामी होणे किंवा निघून जाणे म्हणजे 'छत्र हरवणे' होय.

पोरके होणे (Becoming Orphan/Helpless): ज्या लहान मुलाचे आई-वडील नसतात, त्याला आपण 'पोरकं मूल' म्हणतो. पण व्यावहारिक जीवनात, वय कितीही असो, जेव्हा पाठीशी उभी राहणारी हक्काची व्यक्ती निघून जाते, तेव्हा माणूस मनातून पूर्णपणे एकटा, अगतिक आणि अनाथ होतो; त्यालाच 'पोरके होणे' म्हणतात.

आई-वडिलांचे जाणे: मुलांचे वय कितीही मोठे झाले, ते स्वतः कमावते झाले, तरी जोपर्यंत आई-वडील जिवंत असतात, तोपर्यंत डोक्यावर एक मानसिक कवच असते. आई-वडील गेल्यानंतर माणसाला खऱ्या अर्थाने जाणवते की, आता आपल्या सुखात मनापासून हसणारे आणि दुःखात पाठीवरून हात फिरवणारे 'छत्र' हरवले आहे.

पतीचे निधन: जुन्या काळापासून समाजात पतीला पत्नीचे आणि कुटुंबाचे 'आधारछत्र' मानले गेले आहे. पतीच्या अकाली जाण्याने संपूर्ण कुटुंबाची घडी विस्कटते, मुले आणि पत्नी एका रात्रीत 'पोरकी' होतात.

नेत्याचे किंवा मार्गदर्शकाचे जाणे: केवळ कौटुंबिक पातळीवरच नाही, तर सामाजिक किंवा राजकीय क्षेत्रातही हा वाक्प्रचार वापरला जातो. जेव्हा एखादा महान, लोकहितदक्ष नेता किंवा संस्थेचा मुख्य मार्गदर्शक अनंतात विलीन होतो, तेव्हा संपूर्ण समाज किंवा ती संस्था 'पोरकी' झाल्याची भावना व्यक्त केली जाते (उदा. छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या निधनानंतर संपूर्ण स्वराज्य आणि रयत पोरकी झाली होती).

या दुःखातून मिळणारे जीवन सत्य

"छत्र हरवणे" ही अत्यंत वेदनादायी गोष्ट असली, तरी निसर्गाच्या चक्रानुसार प्रत्येक माणसाला कधी ना कधी या प्रसंगाला सामोरे जावेच लागते.

स्वतः छत्र बनण्याची जबाबदारी: जेव्हा आपल्या डोक्यावरील छत्र हरवते, तेव्हा सुरुवातीला माणूस पोरका आणि हतबल होतो. पण काळाच्या ओघात, परिस्थिती त्याला खंबीर बनवते. जे छत्र हरवले आहे, त्याची जागा स्वतः घेऊन, आपल्यापेक्षा लहानांसाठी (मुलांसाठी किंवा कुटुंबासाठी) स्वतः 'छत्र' बनणे, हाच निसर्गाचा नियम आहे.

कृतज्ञतेची जाणीव: जोपर्यंत घरातील मोठी माणसे, आधारस्तंभ आपल्या सोबत आहेत, तोपर्यंत त्यांच्या अस्तित्वाची, प्रेमाची आणि सुरक्षिततेची किंमत राखणे गरजेचे आहे, कारण हे छत्र एकदा हरवले की माणूस जगाच्या बाजारात कायमचा पोरका होतो.
ही म्हण मानवी नात्यांमधील सर्वोच्च आधाराचे आणि तो आधार तुटल्यानंतर येणाऱ्या अथांग एकाकीपणाचे विदारक दर्शन घडवते. हे दुःख शब्दांत न मांडता येणारे असते.

छिद्र शोधणारा स्वतःच खड्ड्यात पडतो

जो माणूस नेहमी दुसऱ्यांच्या चुका, उणिवा किंवा दोष शोधण्यात मग्न असतो, त्याचे स्वतःचेच कुठेतरी मोठे नुकसान होते.

"छिद्र शोधणारा स्वतःच खड्ड्यात पडतो" ही मानवी स्वभाव आणि वृत्तीवर अत्यंत चपखल बोट ठेवणारी एक मार्मिक म्हण आहे. जेव्हा एखादी व्यक्ती नेहमी दुसऱ्यांच्या चुका, उणिवा किंवा दोष (छिद्र) शोधण्यातच आपला संपूर्ण वेळ आणि बुद्धी वाया घालवते, तेव्हा ती स्वतःच एखाद्या मोठ्या अडचणीत किंवा संकटात (खड्ड्यात) सापडते, हाच या म्हणीचा सरळ अर्थ आहे.

नकारात्मक दृष्टीकोनाचा परिणाम (The Law of Karma)

छिद्र शोधणे: 'छिद्र' म्हणजे दोष किंवा कमकुवत बाजू. काही लोकांना निसर्गतःच स्वतःमध्ये सुधारणा करण्याऐवजी दुसऱ्यांच्या कामात चुका काढण्याची, त्यांची गुपिते उकरून काढण्याची किंवा त्यांना कमी लेखण्याची वाईट सवय असते.

खड्ड्यात पडणे: जेव्हा माणूस दुसऱ्यासाठी खड्डा खणतो किंवा सतत दुसऱ्याच्या दोषांवर नजर ठेवतो, तेव्हा त्याचे स्वतःच्या पायाकडे (वागण्याकडे) अजिबात लक्ष राहत नाही. परिणामी, तो स्वतःच्याच अशा काही चुका करून बसतो, ज्यामुळे तो समाजात बदनाम होतो किंवा संकटात सापडतो.

कार्यालयीन राजकारण (Office Politics): कार्यालयात काही कर्मचारी स्वतः उत्तम काम करण्याऐवजी सहकाऱ्यांच्या कामात काय चुका आहेत, हे वरिष्ठांना सांगण्यात धन्यता मानतात. अशा वेळी सतत नकारात्मकता पसरवल्यामुळे व्यवस्थापन शेवटी अशाच लोकांवर शिस्तभंगाची कारवाई करते.

कौटुंबिक आणि नातेसंबंध: नात्यांमध्ये जर आपण समोरील व्यक्तीच्या चांगल्या गुणांकडे दुर्लक्ष करून केवळ त्याच्या उणिवाच शोधत राहिलो, तर संवाद संपतो, कटुता वाढते आणि अखेर आपण स्वतःच प्रेमाच्या आणि विश्वासाच्या नात्याला मुकतो (पोरके होतो).

सोशल मीडिया आणि टीकाकार: आजच्या काळात इंटरनेटवर दुसऱ्यांना ट्रोल करणे किंवा त्यांच्या चुका दाखवणे खूप सोपे झाले आहे. पण असे

करताना अनेकदा टीकाकार स्वतःच कायद्याच्या किंवा नैतिकतेच्या कचाट्यात सापडतात.

या म्हणीतून मिळणारा जीवन संदेश (Moral)

आत्मपरीक्षण करणे (Self-introspection): दुसऱ्याच्या वस्त्रावरील छिद्र पाहण्यापेक्षा, स्वतःचे चारित्र्य आणि वागणूक कशी सुधारेल याकडे लक्ष देणे जास्त गरजेचे आहे.

सकारात्मकता जपणे: "जशी दृष्टी, तशी सृष्टी." आपण जगाकडे ज्या नजरेने पाहतो, जग आपल्याला तसेच दिसते. आपण जर दुसऱ्यांच्या चांगल्या गोष्टी शोधू लागलो (गरुडाची झेप पाहू लागलो), तर आपली प्रगत होईल; पण जर फक्त 'छिद्र' शोधत राहिलो, तर अधोगती निश्चित आहे.

ही म्हण आपल्याला कारस्थाने आणि परनिंदा यांपासून दूर राहण्याचा इशारा देते. दुसऱ्याला पाडण्याच्या नादात माणूस स्वतःचा समतोल गमावून बसतो, म्हणूनच दुसऱ्याच्या दोषांकडे बोट दाखवण्याऐवजी स्वतःचा मार्ग निर्दोष आणि प्रामाणिक ठेवणे हेच सुजाणपणाचे लक्षण आहे.

छळणाऱ्याचे घर फार दिवस टिकत नाही

दुसऱ्यांना विनाकारण त्रास देणाऱ्या किंवा अन्यायाने वागणाऱ्या दुष्ट माणसाचे वैभव किंवा सत्ता फार काळ टिकत नाही, तिचा अंत लवकर होतो.

"छळणाऱ्याचे घर फार दिवस टिकत नाही" हा मानवी इतिहास, निसर्गनियम आणि कर्मसिद्धांताचा (Law of Karma) एक अत्यंत शाश्वत आणि दिलासादायक संदेश देणारा विचार आहे. जेव्हा एखादी व्यक्ती, सत्ता किंवा प्रवृत्ती आपल्या ताकदीच्या, सत्तेच्या किंवा पैशाच्या बळावर निष्पाप, गरीब आणि दुर्बळांना त्रास देते (छळ करते), तेव्हा तिचा अंत निश्चित आणि वाईट असतो, हाच या म्हणीचा सरळ अर्थ आहे.

निसर्गाचा न्याय आणि कर्माचा सिद्धांत

निसर्गात समतोल राखण्याचा एक अदृश्य नियम आहे. जेव्हा अन्याय आणि छळ एका ठराविक मर्यादेपलीकडे जातो, तेव्हा पापाचा घडा भरतो.

अहंकाराचा नाश: छळ करणाऱ्याला असे वाटते की आपली ताकद, संपत्ती किंवा सत्ता चिरंतन आहे आणि आपले कोणी काहीच बिघडू शकत नाही. परंतु, निसर्गाच्या चक्रात जेव्हा वाईट कर्मांची फळे मिळण्याची वेळ येते, तेव्हा छळ करणाऱ्याचे साम्राज्य (घर) पत्त्याच्या बंगल्यासारखे कोसळते.

अंतःकरणाचा शाप: सोसणाऱ्याच्या डोळ्यांतील अश्रू आणि अंतःकरणातून निघालेला सुस्कारा (शाप) हा छळ करणाऱ्याच्या वैभवाचा पाया पोखरून काढतो, असे मानले जाते.

ऐतिहासिक साक्ष (अन्यायी सत्तांचा अंत)

इतिहासाची पाने उलटून पाहिली तर या म्हणीची हजारो उदाहरणे सापडतात. जगातील सर्वात क्रूर आणि छळ करणाऱ्या राजवटी फार काळ टिकू शकल्या नाहीत:

पौराणिक संदर्भ: रावण आणि कंस हे अत्यंत बलाढ्य होते, त्यांचे वैभव सोन्याचे होते. परंतु, त्यांनी साधू-संत आणि प्रजेचा छळ केला. परिणामी, त्यांच्या संपूर्ण सोन्याच्या लंकेचा आणि सत्तेचा विनाश झाला.

शिवकालीन इतिहास: सुलतानी राजवटींनी, आदिलशाही आणि मुघलशाहीने महाराष्ट्रातील रयतेवर अतोनात अत्याचार केले, गरिबांचा छळ केला. पण "छत्रपतींचे राज्य आणि गरिबांचे भाग्य" जेव्हा उभे राहिले, तेव्हा या जुलमी सत्तांची घरे (किल्ले आणि साम्राज्ये) धुळीस मिळाली.

आधुनिक इतिहास: अगदी विसाव्या शतकातील हिटलरसारखा क्रूर हुकूमशहा असो किंवा भारतावर सव्वाशे वर्षे जुलमी राज्य करणारे ब्रिटिश साम्राज्य असो; छळाचा अतिरेक झाल्यावर या सर्व सत्तांचा सूर्य मावळला.

कौटुंबिक कौर्य: काही घरांमध्ये कौटुंबिक पातळीवर महिलांचा किंवा कमकुवत व्यक्तींचा मानसिक आणि शारीरिक छळ केला जातो. वरवर पाहता ती घरे खूप सुखी किंवा श्रीमंत वाटू शकतात, पण ज्या घरात सतत रडणे आणि छळ असतो, त्या घरात कधीही शांतता, समृद्धी आणि आनंद टिकत नाही. अंतिमतः ती कुटुंबे कोलमडतात किंवा उध्वस्त होतात.

व्यावसायिक शोषण: कर्मचाऱ्यांचा छळ करणारे, त्यांचे हक्क हिरावून घेणारे मालक किंवा कंपन्या बाजारात फार काळ टिकू शकत नाहीत. शेवटी प्रामाणिक आणि असंतोषाच्या लाटेमुळे अशा संस्था बुडतात.

या म्हणीतून मिळणारा जीवन संदेश (Moral)

पिढ्यानपिढ्यांचे नुकसान: 'घर फार दिवस टिकत नाही' याचा अर्थ असाही होतो की, छळ करून कमावलेले वैभव हे पुढच्या पिढीला सुख देऊ शकत नाही. पाप आडवे येते आणि सर्व नष्ट होते.

सोसणाऱ्याला दिलासा: ही म्हण समाजीत वावरणाऱ्या दीन-दुबळ्यांना आणि सोसणाऱ्यांना एक मानसिक बळ देते की, "आज माझी परिस्थिती जरी कमकुवत असली आणि मला छळ सोसावा लागत असला, तरी न्याय करणाऱ्याचा न्याय अंतिम आहे. हा छळ करणारा फार दिवस टिकणार नाही."

क्रूरता, अन्याय आणि छळ यांना एक्सपायरी डेट (मर्यादा) असते. विश्वाचा नियम आहे की, ज्याचा पाया दुसऱ्याच्या दुःखावर रचला गेला आहे, ते 'घर' कधीच उभे राहू शकत नाही. केवळ प्रामाणिकपणा, न्याय आणि माणुसकीच्या पायावर रचलेले आयुष्यच चिरंतन टिकते.

छत्र चामराची हाव, पण अंगावर चिरगुट

स्वतःची परिस्थिती अत्यंत गरिबीची किंवा बेताची असणे, मात्र मनात राजेशाही थाटाची किंवा मोठ्या वैभवाची खोटी हाव असणे.

"छत्र चामराची हाव, पण अंगावर चिरगुट" ही मराठी देवनागरी संस्कृती आणि लोकजीवनातील अत्यंत उपरोधिक, मार्मिक आणि मानवी स्वभावाच्या भपकेबाजपणावर बोट ठेवणारी एक उत्कृष्ट म्हण आहे. जेव्हा एखादी व्यक्ती स्वतःची आर्थिक किंवा सामाजिक परिस्थिती अत्यंत हलाखीची (गरीब) असताना, अवाजवी मोठेपणाच्या, वैभवाच्या किंवा राजेशाही थाटाच्या गप्पा मारते किंवा तशी इच्छा (हाव) बाळगते, तेव्हा या म्हणीचा वापर केला जातो.

छत्र चामर (Royal Insignia): जुन्या काळात 'छत्र' (राजेशाही छत्री) आणि 'चामर' (राजावर ढाळली जाणारी चवरी/चौरी) ही केवळ सार्वभौम राजा, सम्राट किंवा अतिशय श्रीमंत सरदारांच्या वैभवाची आणि

सत्तेची प्रतीके मानली जात असती. ती केवळ राजदरबारात किंवा राज्याभिषेकाच्या वेळीच वापरली जात.

हाव (Greed/Ambitious Desire): म्हणजेच अत्यंत तीव्र इच्छा किंवा लोभ असणे.

चिरगुट (Rags/Tattered Clothes): चिरगुट म्हणजे फाटलेले, जुने किंवा ठिगळ लावलेले कापड.

त्यामुळे, ज्याच्या अंगावर साधे धड कपडेही नाहीत (अंगावर चिरगुट आहे), त्याने थेट राजासारखे वैभव आणि सत्ता भोगण्याची स्वप्ने पाहणे किंवा तसा आव आणणे म्हणजे "छत्र चामराची हाव, पण अंगावर चिरगुट" होय.

आजच्या काळात राजेशाही नसली, तरी ही प्रवृत्ती समाजात जागोजागी पाहायला मिळते:

दिखाऊ जीवनशैली (Show-off Culture): घरात खाण्याची भ्रांत असणे किंवा डोक्यावर प्रचंड कर्ज असणे, पण समाजाला दाखवण्यासाठी महागडा आयफोन (iPhone) किंवा अलिशान गाडी हप्त्यावर (EMI) खरेदी करणे.

मोठ्या बाता मारणे: स्वतःला साधे वैयक्तिक किंवा कौटुंबिक नियोजन करता येत नसताना, राजकारण, जागतिक अर्थकारण किंवा कोट्यवधींच्या व्यवसायाच्या मोठ्या गप्पा मारणे.

लहरी महत्त्वाकांक्षा: स्वतः कष्टाची पूर्वतयारी न करता थेट "गरुडाची झेप" घेण्याच्या बाता मारणे, पण प्रत्यक्षात साधे "चिमणीच्या ताकदीचे" कामही नीट न करणे.

मराठीत या म्हणीच्या जोडीने "अंगात नाही त्राण आणि म्हणा मला कपाळसिंग" किंवा "घरात नाही दाणा आणि मला बाजीराव म्हणा" अशाही म्हणी वापरल्या जातात.

वास्तववादाची जाणीव: ही म्हण माणसाला काल्पनिक जगातून बाहेर काढून 'वास्तववादाचा' (Realism) आरसा दाखवते. स्वप्ने पाहणे किंवा मोठी महत्त्वाकांक्षा असणे यात काहीच गैर नाही, पण त्यासाठी स्वतःच्या सद्यस्थितीचे भान असणे आणि तसे कष्ट करण्याची तयारी असणे गरजेचे आहे.

खोट्या प्रतिष्ठेचा बुरखा फाडणे: समाज केवळ तुमच्या बोलण्याने किंवा खोट्या भपक्याने प्रभावित होत नाही; तुमची खरी लायकी आणि परिस्थिती काय आहे, हे शेवटी उघड होतेच (जसे की अंगावरील चिरगुट दुरूनही दिसते).

ही म्हण माणसाला दंभ, अहंकार आणि खोटी प्रतिष्ठा सोडून जमिनीवर राहण्याचा आणि आधी स्वतःची पात्रता (अंगावरील वस्त्र) सुधारण्याचा मोलाचा सल्ला देते.

छमछम वाजते वाजंत्री, आणि घरात नाही खात्री

बाहेरून खूप मोठा थाटमाट, गाजावाजा किंवा देखावा करायचा, पण प्रत्यक्षात घरात मात्र खाण्यापिण्याची भ्रांत असणे.

"छमछम वाजते वाजंत्री, आणि घरात नाही खात्री" (किंवा काही भागांत 'छमछम वाजते वाजंत्री, अन् खायला नाही पात्री') ही मराठी लोकजीवनातील अतिशय चपखल आणि उपरोधिक म्हण आहे. जेव्हा एखाद्या व्यक्तीच्या किंवा कुटुंबाच्या घरात प्रचंड दारिद्र्य, उपासमार किंवा अनिश्चितता असते, परंतु समाजाला दाखवण्यासाठी मात्र बाहेर अवाजवी थाटमाट, सण-उत्सव किंवा वाजत-गाजत लग्नकार्याचा मोठा भपका केला जातो, तेव्हा या म्हणीचा वापर केला जातो.

या म्हणीचा सखोल अर्थ आणि त्याचे सामाजिक पैलू खालीलप्रमाणे स्पष्ट करता येतील:

छमछम वाजते वाजंत्री: वाजंत्री म्हणजे लग्नात किंवा मिरवणुकीत वाजवली जाणारी वाद्ये (सनई-चौघडा, बँड इत्यादी). हे आनंदाचे, वैभवाचे आणि मोठ्या खर्चाचे प्रदर्शन आहे.

घरात नाही खात्री: याचा अर्थ घरात उद्याच्या जेवणाची, धान्याची किंवा पैशांची अजिबात खात्री (निश्चिती) नाही. परिस्थिती अत्यंत हलाखीची आहे.

थोडक्यात, घरात गरिबीचे अठरा विश्वे दारिद्र्य असताना, केवळ समाजात "वाहवा" मिळवण्यासाठी किंवा नाक वर ठेवण्यासाठी ऐपतीबाहेर खर्च करून खोटा डामडौल मिरवण्याच्या प्रवृत्तीवर ही म्हण सडकून टीका करते.

कर्जबाजारी लग्नकार्ये: अनेक कुटुंबे स्वतःची आर्थिक परिस्थिती नसताना, केवळ लोक काय म्हणतील या भीतीने बँकांचे किंवा सावकारांचे कर्ज काढून आलिशान मंगल कार्यालयात (Hall) वाजत-गाजत लग्न करतात. लग्न थाटात होते, पण नंतर वर्षानुवर्षे ते कर्ज फेडताना घरात खाण्याची भ्रांत होते.

दिखाऊ सण-उत्सव: घरात पैशांची चणचण असताना गल्लीतल्या किंवा वस्तीतल्या उत्सवांमध्ये स्वतःचे नाव मोठे व्हावे म्हणून ऐपतीबाहेर देणग्या देणे किंवा घरी महागड्या वस्तू हप्त्यावर आणून बडेजाव करणे.

खोटी प्रतिष्ठा (False Prestige): व्यवसायात किंवा नोकरीत मंदी आलेली असताना, घरात आर्थिक स्थैर्य नसतानाही केवळ समाजाला दाखवण्यासाठी महागड्या पार्ट्या देणे किंवा फिरणे.

मराठीत या म्हणीच्या सोबतीला "छत्र चामराची हाव, पण अंगावर चिरगुट" किंवा "घरात नाही दाणा आणि मला बाजीराव म्हणा" अशा अनेक म्हणी आहेत, ज्या माणसाला वास्तवाचा आरसा दाखवतात.

चादर पाहून पाय पसरणे: ही म्हण आपल्याला आपल्या आर्थिक मर्यादेत (चादर पाहून) जगण्याचा मोलाचा सल्ला देते.

खोट्या प्रतिष्ठेचा बुरखा फाडणे: समाज तुमच्या एका दिवसाच्या 'वाजंत्रीच्या' आवाजाने काही काळासाठी प्रभावित होईलही, पण दुसऱ्या दिवसापासून तुमच्या घरात असणाऱ्या 'अन्नाच्या भ्रांतीची' काळजी समाज करत नाही. उलट अशा वेळी लोक नंतर टिंगलच उडवतात.

हा विचार माणसाला भावनिक किंवा सामाजिक दबावाखाली येऊन दिखाऊपणा करण्यापासून रोखतो. बाहेरील 'छमछम' आवाजापेक्षा घरातील 'खात्री' (स्थैर्य आणि शांतता) अधिक महत्त्वाची असते, हेच या म्हणीचे अंतिम मर्म आहे.

छिद्र पाडणे सोपे, पण सांधणे कठीण

एखाद्याच्या कामात दोष काढणे किंवा जुळलेले संबंध बिघडवणे खूप सोपे असते, परंतु बिघडलेल्या गोष्टी पुन्हा पूर्ववत करणे अत्यंत अवघड असते.

"छिद्र पाडणे सोपे, पण सांधणे कठीण" ही मराठी भाषेतील मानवी नातेसंबंध, संवाद आणि जीवनातील विद्ध्वंसक प्रवृत्तीवर भाष्य करणारी एक अत्यंत विचारप्रवर्तक म्हण आहे. जेव्हा एखादी सुंदर गोष्ट, विश्वास किंवा नाते तोडणे, बिघडवणे किंवा त्यात दोष निर्माण करणे अतिशय

सोपे असते; परंतु ते पूर्ववत करणे, जोडणे किंवा सांधणे कमालीचे कठीण असते, तेव्हा या म्हणीचा वापर केला जातो.

छिद्र पाडणे: कापड, भांडे किंवा एखादी सुंदर वस्तू असेल, तर सुईने, खिळ्याने किंवा धारदार शस्त्राने त्यात छिद्र पाडणे (तूट निर्माण करणे) अवघ्या काही सेकंदांचे काम असते. त्यासाठी कोणत्याही मोठ्या कौशल्याची गरज नसते.

सांधणे कठीण: परंतु, एकदा का त्या वस्तूला छिद्र पडले की ती पूर्ववत सुंदर करणे, सांधणे किंवा शिवणे यासाठी प्रचंड वेळ, मेहनत आणि कौशल्याची गरज भासते. काही वेळा तर सांधूनही मूळ वस्तूवर तो डाग कायमचा राहतो.

विश्वास आणि नातेसंबंध: एखाद्या व्यक्तीचा किंवा मित्राचा आपल्यावर असलेला वर्षानुवर्षांचा विश्वास एका छोट्याशा खोट्या विधानाने किंवा संशयाने (छिद्र पाडून) क्षणात तुटू शकतो. परंतु, तोच विश्वास पुन्हा कमावण्यासाठी आणि नात्यातील दुरावा सांधण्यासाठी आयुष्य कमी पडते.

परनिंदा आणि बदनामी: एखाद्या चांगल्या, चारित्र्यसंपन्न व्यक्तीच्या नावावर निव्वळ अफवा पसरवून किंवा तिच्या कामात "छिद्र शोधून" तिला बदनाम करणे खूप सोपे असते. पण नंतर तिची ती गेलेली अब्रू आणि प्रतिमा समाजात पुन्हा पूर्ववत सांधणे अत्यंत कठीण होते.

कौटुंबिक वाद: रागाच्या भरात किंवा अहंकारामुळे कुटुंबात किंवा नात्यात कटू शब्द बोलून वाद निर्माण करणे (तूट पाडणे) सोपे असते, पण नंतर मान-अपमान बाजूला ठेवून ते नाते पुन्हा जोडताना मनाची मोठी कसरत करावी लागते.

या म्हणीतून मिळणारा जीवन संदेश (Moral)

मराठीत या म्हणीच्या जोडीने "तोडणे सोपे, जोडणे कठीण" असाही एक सुप्रसिद्ध विचार मांडला जातो.

जिभेवर ताबा आणि संयम: ही म्हण आपल्याला आपल्या शब्दांवर आणि कृतीवर ताबा ठेवण्याचा मोलाचा संदेश देते. आपल्या एका चुकीच्या कृतीने दुसऱ्याच्या मनात उमटलेले छिद्र (जखम) पुन्हा भरणे सोपे नसते.

विध्वंसापेक्षा निर्मिती श्रेष्ठ: संशयाने किंवा द्वेषाने कोणत्याही गोष्टीचा विध्वंस करणे हे "चिमणीच्या ताकदीचे" (सामान्य) काम आहे, पण तुटलेल्या गोष्टींना, माणसांना आणि मनांना प्रेमाने जोडणे ही खरी "गरुडाची झेप" (असाधारण कार्य) आहे.

ही म्हण माणसाला विद्ध्वंसक प्रवृत्ती सोडून विधायक आणि जोडण्याची वृत्ती अंगी बाळगण्याचा सल्ला देते. छिद्र पाडणारे टीकाकार जगात खूप असतात, पण पडलेली छिद्रे सांधून वस्त्र सुबक करणारे कारागीर (समजूतदार लोक) दुर्मिळ असतात.

छत्रपतींचे मावळे, रात्री जागे आणि दिवसा सुखात निजले

(ऐतिहासिक संदर्भातील म्हण) जे आधी कठोर परिश्रम आणि रात्रीचा दिवस करून पहारा देतात, त्यांनाच पुढे सुरक्षित आणि सुखाचे आयुष्य लाभते.

"छत्रपतींचे मावळे, रात्री जागे आणि दिवसा सुखात निजले" हा विचार शिवकालीन युद्धशास्त्र, मावळ्यांची अतुलनीय निष्ठा आणि त्यांनी रयतेला मिळवून दिलेल्या सुरक्षिततेचे एक अत्यंत सुंदर आणि ऐतिहासिक वर्णन आहे.

छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या स्वराज्यात 'रात्री जागणारे मावळे' आणि 'दिवसा सुखात निजलेली रयत' या दोन परस्परपूरक बाजू होत्या. या विधानाचा सखोल आणि मार्मिक अर्थ खालील तीन पैलूंमधून समजून घेता येईल:

शिवकालीन युद्धनीती: रात्रीचे गनिमी कावे

शिवरायांचे लष्करी तंत्र प्रामुख्याने 'गनिमी काव्यावर' आधारित होते. शत्रू सैन्याने बलाढ्य असावे आणि मावळ्यांची संख्या कमी असावी, अशा वेळी रात्रीची वेळ ही मावळ्यांचे सर्वात मोठे हत्यार बनायची.

रात्रीचे जागणारे मावळे: जेव्हा शत्रू आपल्या छावणीत गाफील झोपलेला असायचा, तेव्हा सह्याद्रीच्या दऱ्याखोऱ्यांतून, अंधाऱ्या रात्री वाघाच्या

पावलांनी मावळे गडावरून खाली उतरायचे. रात्रीच्या अंधारात शत्रूवर अचानक आणि थरारक हल्ला (छापा) करून, शत्रू सावध होण्याच्या आत मावळे पुन्हा गडाच्या आश्रयाला जात.

ऐतिहासिक साक्ष: तान्हाजी मालुसरे यांनी कोंढाण्यावर केलेला चढाईचा बेत असो, किंवा महाराजांनी स्वतः लाल महालात शाहिस्तेखानाची बोटे छाटण्याचा धाडसी प्रसंग असो; या सर्व मोहिमा रात्रीच्या अंधारात, मावळ्यांनी जागून आणि जीवाची बाजी लावून फत्ते केल्या होत्या.

मावळे रात्री जागून गडांचे, सीमांचे आणि गावांनजीकच्या परिसराचे रक्षण करायचे, म्हणूनच स्वराज्यातील रयत, गरीब शेतकरी आणि महिला दिवसा निर्धास्तपणे आणि सुखात राहू शकत होत्या.

सुलतानी छळातून मुक्ती: शिवपूर्व काळात रयतेला ना रात्री झोप होती, ना दिवसा चैन. कधी कुठला मुघल किंवा आदिलशाही सरदार गावेच्या गावे लुटेल आणि महिलांची अब्रू हिरावून नेईल, याची शाश्वत खात्री नव्हती.

हक्काची सुरक्षा: महाराजांनी आपल्या मावळ्यांच्या माध्यमातून कायद्याचा आणि सुरक्षेचा असा कडक धाक निर्माण केला की, रयतेला कळून चुकले—"आपला राजा आणि त्याचे मावळे पाठीशी खंबीर उभे आहेत." त्यामुळे शतकानुशतके भीतीच्या सावटाखाली जगणारा समाज दिवसा सुखाची झोप घेऊ लागला, शेतात कश्ट करू लागला.

मावळे रात्री जागले, कारण त्यांच्यासमोर वैयक्तिक स्वार्थ नव्हता, तर "स्वराज्य" हे एकच ध्येय होते.

प्रहरी म्हणून कर्तव्य: गडावरचा साधा पहारेकरी असो की गुप्तहेर खात्याचे प्रमुख बहिर्जी नाईक असोत, त्यांचे डोळे रात्रीच्या अंधारातही गरुडासारखे तीक्ष्ण असायचे. त्यांनी स्वतःची झोप आणि सुखाचा त्याग केला, म्हणूनच स्वराज्याचा पाया भक्कम राहू शकला.

हा विचार केवळ इतिहासापुरता मर्यादित नाही, तर आजच्या आधुनिक जगातही तितकाच लागू होतो:

देशाचे सैनिक: आज आपले भारतीय सैनिक (जवान) सियाचीनच्या बर्फात किंवा सीमेवर रात्री-अपरात्री उणे तापमानात जागे राहून पहारा देतात, म्हणूनच देशातील करोडो नागरिक आपापल्या घरात "दिवसा आणि रात्री सुखात निजतात."

पोलीस आणि सुरक्षा यंत्रणा: समाजात शांतता राहावी म्हणून रात्री गस्त घालणारे पोलीस आणि सुरक्षा रक्षक हेच आजच्या काळातील या व्यवस्थेचे 'मावळे' आहेत.

"छत्रपतींचे मावळे, रात्री जागे आणि दिवसा सुखात निजले" हे वाक्य आपल्याला हे शिकवते की, कोणत्याही समाजाला किंवा राष्ट्राला जर 'सुखाचे दिवस' पाहायचे असतील, तर त्या देशातील काही घटकांना (सैनिक, रक्षक, कर्तव्यदक्ष नागरिक) निष्ठेने आणि डोळ्यात तेल घालून

जागरूक राहावेच लागते. त्यागाच्या आणि कर्तव्याच्या रात्रीतूनच सुखी समाजाचा दिवस उजाडतो.

छमछम ऐकावी पैशाची, कृती करावी कष्टाची

पैशाचा नाद किंवा वैभव सगळ्यांनाच हवेहवेसे वाटते, पण ते मिळवण्यासाठी प्रत्यक्षात कठोर कष्ट करण्याची तयारी ठेवावी लागते.

"छमछम ऐकावी पैशाची, कृती करावी कष्टाची" हा आधुनिक आणि व्यावहारिक जीवनाचा एक अत्यंत मौल्यवान आणि वस्तुनिष्ठ नियम सांगणारा विचार आहे. जर माणसाला पैशांचा नाद, वैभव आणि आर्थिक सुबत्ता (पैशांची छमछम) अनुभवायची असेल, तर त्याला आधी जमिनीवर उतरून प्रामाणिक आणि कठोर मेहनत (कष्टाची कृती) करावीच लागेल, हाच या सुविचाराचा सरळ अर्थ आहे.

या सुंदर विचाराचे सखोल आणि व्यावहारिक विश्लेषण खालील तीन प्रमुख पैलूंमधून करता येईल:

हा विचार कर्माच्या सिद्धांतावर आधारित आहे:

कृती करावी कष्टाची (कारण): कष्ट, मेहनत, कौशल्य आणि सातत्य हे कोणत्याही यशाचा पाया आहेत. शेतात घाम गाळणे, अभ्यासात रात्रीचा दिवस करणे किंवा व्यवसायात बुद्धी पणाला लावणे ही कष्टाची कृती आहे.

छमछम ऐकावी पैशाची (परिणाम): जेव्हा कष्टाची ही कृती योग्य दिशेने आणि पूर्ण निष्ठेने केली जाते, तेव्हा त्याचे अंतिम फळ म्हणून पैसा, समृद्धी आणि ऐश्वर्य दारात चालून येते. पैशांची 'छमछम' हा केवळ कष्टाचा गोड परिणाम आहे.

तरलता आणि पैशाची श्रीमंती हवी असेल, तर सुरुवातीला येणारा कष्टाचा संघर्ष आनंदाने स्वीकारावा लागतो.

आजच्या काळात अनेकांना कष्टाशिवाय झटपट श्रीमंत (Quick Rich) व्हायचे असते. हा विचार अशा प्रवृत्तीला वेळीच रोखतो:

लॉटरी किंवा चुकीचे मार्ग: नशीब आजमावून किंवा गैरमार्गाने मिळवलेला पैसा फार काळ टिकत नाही. अशा पैशाची 'छमछम' काही काळासाठी सुखावह वाटली, तरी शेवटी माणूस मोठ्या अडचणीत किंवा खड्ड्यात पडतो.

कष्टाची पूर्वतयारी: ज्या पैशाच्या मागे कष्टाचा घाम नसतो, त्या पैशाला पाय फुटायला वेळ लागत नाही. याउलट, स्वतःच्या कष्टाने कमावलेल्या पैशाची किंमत माणसाला असते, त्यामुळे त्याचा विनियोगही सुज्ञपणाने केला जातो.

उद्योग आणि व्यवसाय (Business): जगातील मोठे उद्योगपती सुरुवातीच्या काळात दिवसातील १८-१८ तास काम करायचे. त्यांनी

आधी 'कष्टाची कृती' केली, म्हणूनच आज जगभरात त्यांच्या साम्राज्यात 'पैशांची छमछम' ऐकू येत आहे.

विद्यार्थी आणि करिअर: एखादा विद्यार्थी जेव्हा खेळणे-फिरणे बाजूला ठेवून एकाग्रतेने अभ्यास करतो, तेव्हा पुढे जाऊन त्याला मोठ्या पॅकेजची (प्रगतीची) नोकरी मिळते. कष्टाच्या रात्रीतूनच सुवर्णकाळ उजाडतो.

या विचारातून मिळणारा जीवन संदेश (Moral)

मराठीत या विचाराच्या सोबतीला "छळ सोसल्याशिवाय फळ मिळत नाही" किंवा "कष्टाविण फळ नाही" हेच नियम लागू होतात.

आशावाद आणि दिशा: हा विचार आपल्याला आळस सोडण्याचा आणि कर्माला प्राधान्य देण्याचा संदेश देतो. स्वप्ने पाहणे (पैशाची हाव असणे) वाईट नाही, पण ती स्वप्ने सत्यात उतरवण्यासाठी हाताला कष्टाची सवय असणे गरजेचे आहे.

स्वाभिमानाचे जगणे: दुसऱ्याच्या पैशावर डोळा ठेवण्यापेक्षा किंवा नशिबावर विसंबून राहण्यापेक्षा, स्वतःच्या मनगटाच्या बळावर मिळवलेले वैभव माणसाला समाजात खरा सन्मान आणि स्वाभिमान मिळवून देते.

"छमछम ऐकावी पैशाची, कृती करावी कष्टाची" हा विचार आपल्याला 'शॉर्टकट' संस्कृतीपासून दूर ठेवून 'थॉट्स टू ॲक्शन' (विचारांची कृती) कडे नेणारा एक उत्तम मार्गदर्शक मंत्र आहे. कष्टाचा घाम गाळल्याशिवाय यशाची वाजंत्री वाजू शकत नाही.

छोट्या घराचा मोठा उंबरठा

माणसाची आर्थिक परिस्थिती बेताची किंवा सामान्य असली, तरी त्याचे मन आणि आदरातिथ्य मात्र खूप मोठे असणे.

"छोट्या घराचा मोठा उंबरठा" ही मराठी लोकसंस्कृती आणि कौटुंबिक मूल्यांवर भाष्य करणारी एक अत्यंत अर्थपूर्ण आणि भावनाप्रधान म्हण आहे. जेव्हा एखाद्या व्यक्तीची आर्थिक परिस्थिती अत्यंत बेताची किंवा सामान्य (छोटे घर) असते, परंतु तिचे मन, तिची आदरातिथ्याची वृत्ती, संस्कृती आणि घराची प्रतिष्ठा (मोठा उंबरठा) कमालीची मोठी असते, तेव्हा या म्हणीचा वापर केला जातो.

या म्हणीचा सखोल अर्थ आणि त्याचे व्यावहारिक पैलू खालील मुद्द्यांच्या आधारे समजून घेता येतील:

रूपकात्मक अर्थ: घर छोटे, पण मन मोठे

छोटे घर: हे भौतिक गरिबी किंवा मर्यादित आर्थिक परिस्थितीचे प्रतीक आहे. जिथे राहण्यासाठी खूप मोठी जागा नसते किंवा ऐश्वर्य नसते.

मोठा उंबरठा: उंबरठा हा घराची मर्यादा, संस्कृती आणि आदरातिथ्याचे प्रतीक मानला जातो. मोठा उंबरठा असणे म्हणजे त्या घरात येणाऱ्या पाहुण्यांचे होणारे स्वागत, घरातील माणसांचे सुसंस्कृत वागणे आणि त्यांच्या मनाची श्रीमंती होय.

जुन्या काळी ग्रामीण भागात किंवा शहरातल्या चाळींमध्ये अशी अनेक घरे असायची, जी आकाराने अतिशय लहान असत; पण दारात आलेल्या कोणत्याही व्यक्तीला तिथे कधीही विन्मुख जावे लागत नसे.

आदरातिथ्य (Hospitality): काही श्रीमंत लोकांकडे आलिशान बंगले असतात, पण दारात आलेल्या पाहुण्याला साधे पाणी विचारतानाही त्यांच्या जिवावर येते. याउलट, एखाद्या गरीब किंवा सामान्य माणसाच्या घरी गेले, तर ते आपलेपणानं चहा-पाणी करतात, प्रेमाने जेवायला घालतात. अशा वेळी "छोट्या घराचा मोठा उंबरठा" ही म्हण तंतोतंत लागू होते.

संस्कृती आणि मूल्ये: ज्या घरात पैशांची चणचण असली तरी आई-वडील आपल्या मुलांवर उच्च नैतिकतेचे, प्रामाणिकपणाचे आणि वडीलधाऱ्यांचा आदर करण्याचे संस्कार करतात, त्या घराचा उंबरठा (वैचारिक उंची) समाजाच्या नजरेत खूप मोठा असतो.

मदतीची वृत्ती: स्वतःची परिस्थिती बेताची असतानाही समाजातील दुसऱ्या एखाद्या गरजूला जमेल तशी मदत करण्याची वृत्ती असणे, हे मनाच्या मोठ्या उंबरठ्याचे लक्षण आहे.

या म्हणीमागील मुख्य संदेश (Moral)

मराठीत या म्हणीच्या सोबतीला "श्रीमंताच्या घरचा कुत्रा भला, पण गरिबाच्या घरचा माणूस भला" अशा आशयाचे विचार पाहायला मिळतात, जे बाह्य भपक्यापेक्षा अंतर्गत गुणांना महत्त्व देतात.

वैभवापेक्षा माणूस महत्त्वाचा: घर सिमेंट-काँक्रीटचे की मातीचे यापेक्षा त्या घरात राहणाऱ्या माणसांची मने कशी आहेत, यावर त्या घराची प्रतिष्ठा ठरते.

विनम्रता आणि सोशिकता: मोठा उंबरठा हे लवचिकता आणि सोशिकतेचेही प्रतीक आहे. संकटाच्या काळातही जी कुटुंबे आपली मर्यादा आणि सोशिकता सोडत नाहीत, त्यांचे मोठेपण समाजात कायम राहते.

"छोट्या घराचा मोठा उंबरठा" ही म्हण आपल्याला भौतिक श्रीमंतीपेक्षा 'मनाची आणि संस्कारांची श्रीमंती' श्रेष्ठ मानण्याचा मोलाचा संदेश देते. पैशाने घरे मोठी बांधता येतात, पण उंबरठ्याला मोठेपण माणसाच्या सहृदयतेनेच मिळते.

छक्के-पंजे करणारा शेवटी उघडा पडतो

जे लोक नेहमी लबाडी, कपट किंवा कावेबाजपणा करून लोकांना फसवतात, त्यांचे खरे रूप कधी ना कधी सर्वांसमोर उघड होतेच.

"छक्के-पंजे करणारा शेवटी उघडा पडतो" ही मानवी स्वभावातील लबाडी, कावेबाजपणा आणि त्याच्या अंतिमतः होणाऱ्या दुष्परिणामावर अत्यंत चपखल बोट ठेवणारी एक लोकप्रिय म्हण आहे. जेव्हा एखादी व्यक्ती स्वतःचा स्वार्थ साधण्यासाठी सतत खोटेपणा, लबाडी, डावपेच किंवा छक्के-पंजे (Tricks/Manipulations) करत राहते, तेव्हा काही काळ तिचे फॅशनेबल दिवस चालतात; पण शेवटी तिचे हे सत्य जगासमोर येतेच आणि ती समाजात बदनाम (उघडी) होते, हाच या म्हणीचा सरळ अर्थ आहे.

'छक्के-पंजे' आणि 'उघडा पडणे' म्हणजे काय?

छक्के-पंजे करणे: हा शब्द मूळचा जुगारातील किंवा द्युतातील खेळावरून आला असावा, जिथे फासे टाकताना किंवा पत्ते खेळताना लबाडी केली जाते. व्यावहारिक भाषेत याचा अर्थ—सरळ मार्गाने काम न करता पडद्यामागे 'छप्पन्न कारस्थाने' रचणे, लोकांना एकमेकांविरुद्ध भडकावणे, खोट्या भूलथापा देणे आणि स्वतःचा फायदा करून घेणे होय.

शेवटी उघडा पडतो: लबाडीचे आयुष्य फार मोठे नसते. खोट्या गोष्टींचा पाया कच्चा असतो. काळाच्या ओघात सत्य कधी ना कधी बाहेर येतेच (जसे छिद्र पडलेले वस्त्र दुरूनही दिसते). जेव्हा त्या व्यक्तीचे खरे रूप,

तिचे कपट सर्वांसमोर उघड होते, तेव्हा तिच्या पाठीशी कोणीही उभे राहत नाही. ती समाजात एकाकी आणि पोरकी होते.

कार्यक्षेत्रातील अंतर्गत स्पर्धा (Office Politics): कार्यालयात काही लोक स्वतः प्रामाणिकपणे काम करत नाहीत, पण सहकाऱ्यांच्या कामाचे श्रेय स्वतः घेतात किंवा वरिष्ठांकडे दुसऱ्यांची 'छिद्र शोधून' चहाड्या करतात. असे छक्के-पंजे करणारे लोक सुरुवातीला खूप यशस्वी वाटतात, पण जेव्हा व्यवस्थापनाला त्यांचे खरे रूप कळते, तेव्हा त्यांना अपमानित होऊन नोकरी गमावावी लागते.

आर्थिक फसवणूक (Frauds): झटपट श्रीमंत होण्यासाठी (पैशांची छमछम ऐकण्यासाठी) लोकांची फसवणूक करणाऱ्या, खोट्या योजना चालवणाऱ्या व्यक्ती काही काळ ऐशोआरामात जगतात. परंतु, कायद्याचा कडक धाक आणि तपास समोर आला की त्यांचे साम्राज्य पत्त्याच्या बंगल्यासारखे कोसळते आणि त्या थेट गजाआड (उघड्या) पडतात.

नातेसंबंधातील लबाडी: कौटुंबिक किंवा मित्रांच्या नात्यात जे लोक केवळ स्वतःच्या फायद्यासाठी गोड बोलून पाठीमागे वार करतात, त्यांच्या या छक्क्या-पंज्यामुळे शेवटी घरातील आणि समाजातील विश्वास पूर्णपणे उडून जातो.

या म्हणीमागील शाश्वत जीवन संदेश (Moral)

मराठीत या म्हणीच्या सोबतीला "खोट्याच्या कपाळी गोटा" किंवा "छिद्र पाडणारा स्वतःच खड्ड्यात पडतो" हेच कर्माचे नियम लागू होतात.

सत्याचा विजय: हा विचार आपल्याला 'शॉर्टकट' किंवा कावेबाजपणा सोडून प्रामाणिकपणाचा (Integrity) मार्ग स्वीकारण्याचा मोलाचा संदेश देतो. सत्य लपवणे सोपे नसते; त्याला सिद्ध करण्यासाठी कोणत्याही छक्क्या-पंज्याची गरज भासत नाही.

चारित्र्याचे महत्त्व: माणसाची खरी संपत्ती त्याचे चारित्र्य आहे. लबाडीने मिळवलेले वैभव किंवा 'छत्र चामराची हाव' माणसाला तात्पुरते सुख देऊ शकते, पण शाश्वत आदर आणि मनाची शांतता केवळ प्रामाणिक कर्मानेच मिळते.

"छक्के-पंजे करणारा शेवटी उघडा पडतो" ही म्हण मानवी मनाला धोक्याचा इशारा देते. लबाडीच्या वाटेने जाताना सुरुवातीला जरी यशाची 'वाजंत्री' वाजत असली, तरी त्या मार्गाचा शेवट हा नेहमीच अंधकारमय आणि अपमानास्पद असतो. त्यामुळे "कृती करावी कष्टाची आणि वाट धरावी सत्याची" हेच सुजाणपणाचे लक्षण आहे.

छायेत बसून झाड तोडणे

ज्या व्यक्तीने किंवा संस्थेने आपल्याला आश्रय दिला, तिचाच कृतघ्नपणे घात किंवा नुकसान करणे.

"छायेत बसून झाड तोडणे" ही मराठी भाषेतील अत्यंत समर्पक, मर्मभेदी आणि मानवी कृतघ्नतेवर (Ingratitude) प्रहार करणारी एक सुंदर म्हण आहे. ज्या गोष्टीमुळे किंवा ज्या व्यक्तीमुळे आपले जीवन सुखी झाले आहे, तिचाच आश्रय घेऊन, तिचेच फायदे पदरात पाडून घेत असताना, नकळत किंवा स्वार्थापोटी तिचाच विनाश करणे, या प्रवृत्तीला 'छायेत बसून झाड तोडणे' म्हणतात.

निसर्गाचे रूपक आणि विदारक अर्थ

झाडाची छाया: कडक उन्हात होरपळून निघालेला वाटसरू जेव्हा एखाद्या मोठ्या, डेरेदार झाडाखाली येतो, तेव्हा त्याला त्या झाडाच्या सावलीमुळे (छायेत) अथांग शांतता, थंडावा आणि जीवनदान मिळते.

झाड तोडणे: परंतु, त्याच झाडाच्या थंडगार छायेत सुखात बसून, जर तो वाटसरू स्वतःच्या हातातील कुऱ्हाडीने त्याच झाडाचे खोड किंवा फांद्या तोडू लागला, तर त्यासारखा मूर्खपणा आणि कृतघ्नता दुसरी कोणतीही असू शकत नाही. कारण झाड कोसळल्यास सर्वात आधी तो स्वतःच त्याखाली चिरडून मरणार असतो.

हाच नियम मानवी जीवन, नातेसंबंध आणि समाजाला लागू होतो.

पर्यावरणीय संकट (Environmental Issues): आज मानवाने तंत्रज्ञान आणि विकासाच्या नावाखाली निसर्गाचा हाच छळ सुरू केला आहे. ज्या निसर्गामुळे आपल्याला ऑक्सिजन, पाणी आणि अन्न मिळते, त्याच

निसर्गाच्या (झाडांच्या) छायेत राहून माणूस पर्यावरणाचा विनाश करत आहे. हा 'छायेत बसून झाड तोडण्याचा' प्रकार शेवटी मानवाचाच विनाश (खड्ड्यात पाडणारा) ठरणार आहे.

कौटुंबिक पातळीवर: आई-वडील स्वतःचा सुखाचा आणि तारुण्याचा त्याग करून मुलांना लहानाचे मोठे करतात, शिक्षण देतात, म्हणजेच त्यांना आपल्या मायेचे 'आधारछत्र' देतात. परंतु, काही मुले मोठी झाल्यावर त्याच आई-वडिलांना वृद्धाश्रमात पाठवतात किंवा त्यांचा छळ करतात. हा या म्हणीचा कौटुंबिक संदर्भातील सर्वात क्लेशदायक अर्थ आहे.

संस्था किंवा कार्यक्षेत्र (Office Politics): ज्या कंपनीने किंवा संस्थेने एखाद्या कर्मचाऱ्याला नोकरी दिली, ओळख दिली आणि आर्थिक

स्थैर्य (पैशांची छमछम) मिळवून दिली, त्याच संस्थेच्या अंतर्गत गुप्त गोष्टी बाहेर उघड करणे किंवा तिचे नुकसान करण्याचा प्रयत्न करणे, यालाही 'छायेत बसून झाड तोडणे' म्हणतात.

मराठीत या म्हणीच्या सोबतीला "ज्या ताटात खायचे, त्याच ताटात छेद (छिद्र) पाडणे" किंवा "उपकार विसरणे" या प्रवृत्तीशी हा विचार जोडलेला आहे.

कृतज्ञतेची जाणीव (Gratitude): ही म्हण आपल्याला आपल्या पाठीशी उभ्या असणाऱ्या आधारस्तंभांविषयी 'कृतज्ञ' राहण्याचा मोलाचा संदेश देते. ज्यांच्यामुळे आज आपण सुखात निजलो आहोत किंवा प्रगती करत आहोत, त्यांचा आदर राखणे हे आपले परम कर्तव्य आहे.

दूरदृष्टीचा अभाव: छायेत बसून झाड तोडणारा माणूस केवळ तात्कालिक स्वार्थाचा विचार करतो. त्याला हे समजत नाही की, ज्या मूळ आधारावर तो उभा आहे, तोच आधार नष्ट झाला तर त्याचे स्वतःचे अस्तित्वही धोक्यात येईल.

"छायेत बसून झाड तोडणे" हा विचार मानवाला स्वतःच्या स्वार्थी आणि विवेकहीन बुद्धीपासून दूर राहण्याचा इशारा देतो. आधार देणाऱ्या हातांना बळ देणे हीच माणसाची 'संस्कृती' आहे आणि त्याच हातांवर वार करणे ही 'विकृती' आहे, हेच या म्हणीचे अंतिम मर्म आहे.

जलात राहून माशाशी वैर करू नये

ज्यांच्या सहवासात राहावे लागते त्यांच्याशी वैर करणे योग्य नाही.

ही मानवी व्यवहारातील चातुर्य आणि व्यावहारिक शहाणपण शिकवणारी एक अत्यंत प्रसिद्ध आणि वस्तुस्थितीवर आधारित मराठी म्हण आहे.

ज्या व्यक्तीच्या किंवा संस्थेच्या आश्रयाने, अधिकाराखाली आपल्याला राहायचे आहे, त्यांच्याशीच कधीही शत्रुत्व (वैर) पत्करू नये; कारण तसे केल्यास आपलेच मोठे नुकसान होते किंवा आपला टिकाव लागणे कठीण होते.

या म्हणीचा उगम निसर्गाच्या आणि प्राण्यांच्या साध्या नियमावरून झाला आहे:

जल म्हणजे पाणी. पाणी हे माशाचे मुख्य राहण्याचे ठिकाण (घर) आहे.

मासा पाण्यात अत्यंत वेगाने पोहू शकतो, तिथेच वाढतो आणि पाण्याचा तो राजा असतो.

जर एखाद्या माणसाला किंवा प्राण्याला पाण्यात राहायचे असेल आणि त्याने तिथल्या बलाढ्य माशाशीच भांडण किंवा शत्रुत्व केले, तर तो

पाण्यात सुरक्षित राहू शकत नाही. मासा त्याला कधीही पाण्यात बुडवू शकतो किंवा इजा करू शकतो.

यावरूनच, 'ज्याच्या क्षेत्रात आपण राहतो किंवा काम करतो, त्याच्याशी वाकडे घेऊ नये' हा नियम रूढ झाला.

१. नोकरी किंवा ऑफिसच्या ठिकाणी: ऑफिसमध्ये काम करत असताना आपल्या विभागाच्या प्रमुखाशी (Boss) विनाकारण वाद घालणे किंवा शत्रुत्व घेणे म्हणजे 'जलात राहून माशाशी वैर' करण्यासारखे आहे; कारण तो बॉस कधीही तुमचे प्रमोशन रोखू शकतो किंवा तुमची तक्रार करू शकतो.

२. कौटुंबिक/भाडेकरू संदर्भात: एखाद्या घरात भाड्याने राहत असताना, घरमालकाशी सतत किरकोळ कारणांवरून भांडण करणे चुकीचे ठरते. कारण घरमालक आपल्याला कधीही घर रिकामे करायला सांगून अडचणीत आणू शकतो.

३. गावात किंवा समाजात: ज्या गावात आपल्याला राहायचे आहे, तिथल्या स्थानिक प्रभावी लोकांसोबत किंवा प्रशासनाशी उगाचच वैर धरू नये, कारण ऐन गरजेच्या वेळी आपल्याला त्यांचीच मदत घ्यावी लागते.

जळतं घर भाड्याने कोण घेणार?

नुकसान करणाऱ्या गोष्टीचा स्वीकार कोणी करणार नाही.

ही मानवी स्वभाव आणि व्यावहारिक शहाणपणावर आधारलेली एक अत्यंत चपखल मराठी म्हण आहे.

ज्या गोष्टीमध्ये आधीपासूनच मोठे नुकसान, वाद, संकट किंवा गंभीर अडचण सुरू आहे, अशा नुकसानकारक किंवा वादग्रस्त गोष्टीमध्ये स्वतःहून कोणीही सहभागी होत नाही किंवा ती विकत/भाड्याने घेत नाही. थोडक्यात, "स्वतःहून कोणीही संकटात पाय अडकवून घेत नाही."

या म्हणीचा उगम अगदी साध्या आणि उघड सत्य असलेल्या व्यावहारिक उदाहरणावरून झाला आहे:

जर एखाद्या घराला आग लागलेली असेल (ते जळत असेल), तर तिथे राहणे अत्यंत धोक्याचे आहे हे कोणालाही समजते.

घर कितीही मोठे किंवा सुंदर असले, तरी ते जळत असताना कोणताही समजूतदार माणूस तिथे भाड्याने राहण्यासाठी पैसे मोजणार नाही; कारण तिथे गेल्यास पैशांसोबतच प्राणाचेही नुकसान निश्चित असते.

याच न्यायाने, व्यवहारात किंवा नातेसंबंधात जेव्हा एखादी संस्था, व्यापार किंवा कुटुंब आधीच संकटाच्या किंवा वादाच्या गर्तेत असते, तेव्हा शहाणा माणूस त्यापासून दूर राहणेच पसंत करतो.

१. व्यावसायिक क्षेत्रात: एका कारखान्यावर आधीच कोट्यवधी रुपयांचे कर्ज होते आणि कामगारांचे संप सुरू होते. एका व्यापाऱ्याने तो

कारखाना भागीदारीत विकत घेण्याचा विचार केला, तेव्हा त्याच्या मित्राने सल्ला दिला, "अरे, तो कारखाना आधीच बुडायला आलाय. जळतं घर भाड्याने कोण घेणार? तू त्यात तुझे पैसे अडकवू नकोस."

२. कौटुंबिक/नातेसंबंधात: ज्या कुटुंबात रोज प्रचंड कौटुंबिक भांडणे आणि कोर्ट कचेऱ्यांचे वाद सुरू असतात, अशा घरात सुशिक्षित लोक आपल्या मुला-मुलींचे विवाहसंबंध जोडायला सहसा तयार होत नाहीत. तिथेही लोक हाच विचार करतात.

३. न्यायालयीन वादात: ज्या जमिनीवर किंवा मालमत्तेवर कोर्टात अनेक वर्षांपासून वाद (Litigation) सुरू आहे, ती जमीन कोणताही सुज्ञ ग्राहक खरेदी करत नाही; कारण तिथेही हाच नियम लागू होतो.

जळे आणि हनुमान बेंबी चोळे

दुसऱ्याचे नुकसान करून स्वतः मात्र नामानिराळे राहणे.
ही मराठीतील एक अतिशय प्रसिद्ध आणि मजेशीर म्हण आहे.

जेव्हा एखादी व्यक्ती समोरच्याच्या यशावर, प्रगतीवर किंवा सुखावर मनोमन जळत असते (मत्सर करत असते), पण वरून मात्र आपल्याला काहीच फरक पडला नाही असं दाखवण्याचा प्रयत्न करते किंवा खोटा आनंद दाखवते, तेव्हा या म्हणीचा वापर केला जातो.

जळे: म्हणजे मनातल्या मनात मत्सराची आग लागणे, जळफळाट होणे.

हनुमान बेंबी चोळे: मारुती जसा आनंदाच्या भरात किंवा गमतीत आपली बेंबी (पोट) चोळतो, तसा वरून आनंदी किंवा निर्विकार असल्याचा आव आणणे.

मनात कमालीचा हेवा किंवा द्वेष असूनही, चेहऱ्यावर आणि वागण्यात मात्र तो लपवून 'मला काय त्याचे?' असा टेंभा मिरवणे.

समजा, शेजाऱ्याने नवीन गाडी घेतली. ती पाहून एका माणसाला आतून खूप जळफळाट झाला, पण तो वरून लोकांना म्हणू लागला, "छे छे, काय उपयोग अशा गाडीचा? पेट्रोल किती महाग आहे आजकाल!" अशा वेळी त्या माणसाच्या वागण्याला 'जळे आणि हनुमान बेंबी चोळे' असं म्हणतात.

जशी देणावळ तशी धुणावळ

मिळणाऱ्या मोबदल्याच्या प्रमाणातच काम करणे.
ही मराठीतील एक अतिशय चपखल आणि व्यावहारिक म्हण आहे.

या म्हणीचा सरळ अर्थ असा की, तुम्ही जशी किंमत द्याल, तशाच दर्जाचे काम किंवा सेवा तुम्हाला मिळेल. कमी पैशात चांगल्या दर्जाच्या कामाची अपेक्षा ठेवणे चुकीचे आहे, हा या म्हणीचा मुख्य संदेश आहे.

देणावळ: काम करून घेण्यासाठी दिलेली मजुरी, किंमत किंवा मोबदला.

धुणावळ: कपडे धुणाऱ्याला (धोब्याला) कपडे धुण्यासाठी दिलेली मजुरी, किंवा त्याने केलेले धुण्याचे काम.
ऐतिहासिक संदर्भ: जुन्या काळात धोब्याला कपडे धुण्यासाठी जेवढी मजुरी (देणावळ) दिली जायची, तो कपड्यांची स्वच्छता आणि निगा (धुणावळ) सुद्धा अगदी तशीच ठेवायचा. कमी पैसे दिले तर तो कपडे

वरवर धुवून आणायचा, आणि चांगले पैसे दिले की अगदी कडक इस्त्री करून आणि सुवासिक करून आणायचा. तिथून ही म्हण रूढ झाली. कामाचा दर्जा मोबदल्यावर ठरतो तेव्हा: जेव्हा एखादी व्यक्ती खूप कमी पैसे मोजते आणि अत्यंत उत्कृष्ट कामाची अपेक्षा करते, तेव्हा त्याला वास्तवाची जाणीव करून देण्यासाठी ही म्हण वापरतात.

व्यावसायिक व्यवहारात: "जितका गूळ टाकाल, तितका चहा गोड होणार" या अर्थानेही ही म्हण वापरली जाते.

समजा, एका घरमालकाने घराला रंग देण्यासाठी एका रंगाऱ्याला खूप कमी मजुरी दिली. रंगाऱ्यानेही काम वरवर उरकले आणि निघून गेला. काही दिवसांतच भिंतीचा रंग उडू लागल्यावर मालक तक्रार करू लागला. तेव्हा शेजाऱ्याने त्याला म्हटले, "अहो, तुम्ही त्याला मजुरी तरी कुठे पूर्ण दिली होती? शेवटी 'जशी देणावळ तशी धुणावळ' होणारच!"

जानवे घातल्याने ब्राह्मण होत नाही

बाह्य देखाव्याने माणूस ज्ञानी होत नाही.

ही मराठीतील एक अत्यंत विचारप्रवर्तक आणि प्रबोधनात्मक म्हण आहे.

या म्हणीचा अर्थ असा की, केवळ अंगावर बाह्य कृत्य किंवा प्रतीके धारण केल्याने माणसाला श्रेष्ठत्व किंवा ज्ञान प्राप्त होत नाही; तर त्याचे विचार, आचार आणि गुण श्रेष्ठ असावे लागतात.

बाह्य स्वरूप विरुद्ध आंतरिक गुण: 'जानवे' हे वैदिक परंपरेत संस्कार आणि ज्ञानाचे प्रतीक मानले जाते. परंतु, जर एखाद्या व्यक्तीने केवळ जानवे परिधान केले, पण त्याच्याकडे ज्ञान, सदाचार, विवेक आणि जगाविषयी करुणा नसेल, तर तो खऱ्या अर्थाने 'ब्राह्मण' (म्हणजेच ब्रह्म जाणणारा किंवा ज्ञानी) ठरू शकत नाही.

कर्तृत्वाला महत्त्व: ही म्हण कर्मकांडापेक्षा गुणांना आणि कर्तृत्वाला जास्त महत्त्व देते. माणसाची ओळख त्याच्या जन्मावरून किंवा त्याने घातलेल्या कपड्यांवरून, चिन्हांवरून होत नाही, तर त्याच्या कर्तव्यावरून होते.

ढोंगीपणावर टीका करताना: जेव्हा एखादी व्यक्ती स्वतःकडे खूप ज्ञान किंवा पात्रता असल्याचा केवळ दिखावा करते (पण प्रत्यक्षात तशी नसते), तेव्हा तिच्या बाह्य बडेजावावर टीका करण्यासाठी ही म्हण वापरतात.

वस्तू किंवा पदवी पुरेशी नसते हे सांगताना: केवळ महागडे कॅमेरे गळ्यात अडकवून कोणी 'फोटोग्राफर' होत नाही, किंवा हातात महागडा पेन धरून कोणी 'लेखक' होत नाही, हे पटवून देण्यासाठी या म्हणीचा वापर चपखल ठरतो.

समजा, एखाद्या व्यक्तीने अध्यात्माची मोठी मोठी पुस्तके विकत घेतली, अंगाला भस्म लावले आणि कपाळाला मोठा टिळा लावून हिंडू लागला; पण घरात किंवा समाजात तो इतरांशी अत्यंत वाईट आणि कपटी वागत

असेल, तर लोक त्याच्या पाठीमागे म्हणतात, "अहो, नुसते बाह्य अवडंबर काय कामाचे? 'जानवे घातल्याने कोणी ब्राह्मण होत नाही', आधी मनातली खोड तर काढायला हवी!"

जारात तुरी, भट भटणीला मारी

काल्पनिक गोष्टीवरून भांडण करणे.

काही भागांत 'शेतात तुरी, भट भटणीला मारी' ही मराठीतील अत्यंत उद्बोधक आणि मानवी स्वभावावर नेमके बोट ठेवणारी एक प्रसिद्ध म्हण आहे.

या म्हणीचा अर्थ असा की, जी गोष्ट अजून हस्तगत झालेली नाही, जिचा पत्ता नाही किंवा जी अजून केवळ कल्पनेतच आहे, तिच्यावरून आधीच भांडण करणे किंवा तिच्या प्राप्तीची खोटी खात्री बाळगून आगाऊ व्यवहार करणे.

जारात (किंवा शेतात) तुरी: म्हणजे शेतामध्ये किंवा वावरात अजून तुरीचे पीक उभे आहे. ते अजून कापलेले नाही, घरात आलेले नाही की बाजारात विकलेले नाही.

भट भटणीला मारी: एका भटाने (ब्राह्मणाने) मनातल्या मनात हिशोब केला की, शेतातील तूर विकून खूप पैसे मिळतील. मग त्याने भटणीला (पत्नीला) विचारले, "तुरी विकून पैसे आले की त्याचे काय करायचे?"

भटणी म्हणाली, "मी दागिने करीन." भट म्हणाला, "नाही, मी घर बांधीन." यावरून दोघांमध्ये इतके कडाक्याचे भांडण झाले की भटाने भटणीला मारहाणच केली.

म्हणजे, तुरी अजून शेतातच आहेत, पण त्यावरून घरात मारामारी सुरू झाली!

काल्पनिक फायद्यावरून भांडताना: जेव्हा प्रत्यक्ष हातात काहीच आलेले नसते, पण केवळ भविष्यात मिळणाऱ्या नफ्याची कल्पना करून लोक आपापसात हक्क सांगू लागतात किंवा वाद घालतात.

अति-आगाऊपणा दाखवताना: कोणतीही गोष्ट प्रत्यक्षात पूर्ण होण्याआधीच तिचा उपभोग कसा घ्यायचा, याचे मनसुबे रचणाऱ्या व्यक्तीसाठी ही म्हण वापरतात.

समजा, दोन मित्रांनी मिळून लॉटरीचे एक तिकीट खरेदी केले. लॉटरीची सोडत (निकाल) अजून जाहीर व्हायची आहे, पण दोघे आधीच भांडू लागले—"पहिले बक्षीस मिळाले की गाडी मी वापरणार!" दुसरा म्हणतो, "नाही, मी बंगला घेणार!" दोघांचे भांडण विकोपाला गेलेले पाहून तिसरा मित्र त्यांना म्हणतो, "अरे, आधी लॉटरी तर लागू द्या! तुमचं कसं चाललंय—'जारात तुरी आणि भट भटणीला मारी'!"

जावे त्यांच्या वंशा तेव्हा कळे

दुसऱ्याच्या स्थितीत आपण गेल्यावरच त्याची खरी जाणीव होते.
ही मराठी भाषेतील अत्यंत संवेदनशील आणि मानवी भावनांची सखोल जाणीव करून देणारी एक अतिशय लोकप्रिय म्हण आहे.

या म्हणीचा अर्थ असा की, दुसऱ्याच्या दुःखद, कठीण किंवा गुंतागुंतीच्या परिस्थितीची खरी कल्पना तोपर्यंत येत नाही, जोपर्यंत माणूस स्वतः त्या परिस्थितीतून जात नाही.

वंशा जाणे: इथे 'वंश' याचा अर्थ केवळ घराणे किंवा पिढी असा नसून, त्या व्यक्तीच्या 'जागेवर' किंवा 'स्थितीत' जाणे असा आहे.

तेव्हा कळे: स्वतः अनुभूती घेतल्यावरच त्यामागच्या वेदना, कष्ट किंवा जबाबदारीची जाणीव होते.

वरवर पाहताना आपल्याला इतरांचे आयुष्य खूप सोपे, सुखाचे किंवा दोष देण्यासारखे वाटू शकते. परंतु, ती व्यक्ती कोणत्या मानसिक, कौटुंबिक किंवा सामाजिक परिस्थितीतून जात आहे, हे केवळ बाहेरून पाहून समजत नाही. जेव्हा आपण स्वतः तशाच अनुभवातून जातो, तेव्हाच आपल्याला समोरील व्यक्तीच्या सहनशीलतेची आणि संघर्षाची खरी किंमत कळते. इंग्रजीत यालाच "To wearing someone else's shoes" असे म्हणतात.

सहानुभूतीची जाणीव करून देताना: जेव्हा एखादी व्यक्ती दुसऱ्याच्या कामात किंवा वागण्यात सहज चुका काढते, तेव्हा त्याला परिस्थितीचे गांभीर्य पटवून देण्यासाठी ही म्हण वापरतात.
स्वतःला आलेला अनुभव सांगताना: एखाद्या कठीण जबाबदारीचा (उदा. आई-वडील होणे, एखादी संस्था चालवणे, किंवा तीव्र आजारपण सोसणे) स्वतःला अनुभव आल्यावर, भूतकाळात इतरांनी सोसलेल्या कष्टांचे कौतुक करताना लोक हे उद्गार काढतात.

एक तरुण मुलगा नेहमी आपल्या वडिलांना म्हणायचा, "तुम्ही आयुष्यात काय केलं? नोकरी आणि घरापलीकडे काही केलंच नाही." पुढे जाऊन जेव्हा तो स्वतः संसारी झाला, मुलांची जबाबदारी त्याच्यावर आली, कर्ज फेडताना आणि नोकरी सांभाळताना त्याची दमछाक होऊ लागली, तेव्हा त्याला वडिलांच्या कष्टांची जाणीव झाली. तो स्वतःशीच म्हणाला, "खरे आहे, 'जावे त्यांच्या वंशा तेव्हा कळे'... बाबांनी संपूर्ण आयुष्य आमच्यासाठी किती सहन केले, हे आज मला समजते आहे."

जीत्या हुळहुळे आणि मेल्या कानवले

जिवंतपणी दुर्लक्ष करायचे आणि मेल्यावर कौतुक करायचे.
ही मराठीतील मानवी प्रवृत्तीवर अतिशय चपखल आणि मार्मिक बोट ठेवणारी एक वैशिष्ट्यपूर्ण म्हण आहे.

या म्हणीचा अर्थ असा की, माणूस जिवंत असताना त्याची साधी विचारपूस न करणे किंवा त्याला निकृष्ट दर्जाचे अन्न-पाणी देणे; आणि तो मृत झाल्यावर मात्र त्याच्या समाधानाचा, श्राद्धाचा मोठा आव आणून पक्वान्ने (चांगले जेवण) तयार करणे.

थोडक्यात सांगायचे तर, जिवंतपणी माणसाची उपेक्षा करायची आणि तो गेल्यावर मात्र

जीत्या (जिवंतपणी): माणूस जिवंत असताना.

हुळहुळे: हुळहुळे म्हणजे अतिशय हलक्या, निकृष्ट दर्जाच्या धान्याची (किंवा कुळथाची) लापशी किंवा उकड, जी गरिबीत किंवा नाइलाजाने खाल्ली जाते.

मेल्या (मृत्यूनंतर): व्यक्तीचा मृत्यू झाल्यावर.

कानवले: कानवले हा पिठाचे सारण भरून तळलेला, करंजीसारखा एक पारंपरिक गोड आणि सुग्रास पदार्थ आहे, जो श्राद्धाच्या किंवा पितृपक्षाच्या जेवणात देवाची-पितरांची पूजा म्हणून आवर्जून केला जातो.
एखादा म्हातारा माणूस जिवंत असेपर्यंत त्याच्या मुलांनी किंवा नातेवाइकांनी त्याला साधी लापशी (हुळहुळे) देऊनही नीट सांभाळले नाही. पण तो म्हातारा वारल्यावर मात्र, "लोकांनी नावे ठेवू नयेत" म्हणून त्यांनी श्राद्धाचे मोठे जेवण घातले आणि त्यात गोडधोड कानवले तळले. या विदारक विरोधाभासातून ही म्हण जन्माला आली.

दिखाऊपणावर आणि ढोंगीपणावर टीका करताना: जेव्हा एखादी व्यक्ती जिवंत नातेवाइकांची किंमत करत नाही, पण त्यांच्या मृत्यूनंतर मात्र सोशल मीडियावर मोठ्या पोस्ट लिहिते किंवा मोठे कार्यक्रम करून मोठेपणा मिरवते.

कर्तव्याची चुकीची वेळ दाखवताना: वेळेवर मदत न करता, वेळ निघून गेल्यावर केवळ औपचारिकता म्हणून केलेल्या मोठ्या खर्चाचा फोलपणा दाखवण्यासाठी ही म्हण वापरतात.

रमेशने आपल्या वृद्ध आईला आयुष्यभर एका खोलीत कोंडून ठेवले, तिला कधी धड जेवणही दिले नाही. पण आई वारल्यावर मात्र त्याने गावात तिचे खूप मोठे तेरवीचे जेवण घातले आणि अनेक पक्वान्ने बनवली. हे पाहून गावकऱ्यांनी तोंडात बोटे घातली आणि म्हटले, "काय हा जगाचा उलटा कारभार! जिवंत असताना साधी विचारपूस नाही आणि आता मेल्यावर एवढा बडेजाव... याच वृत्तीला म्हणतात 'जीत्या हुळहुळे आणि मेल्या कानवले'!"

जे न देखे रवि, ते देखे कवी

जे सूर्यही पाहू शकत नाहीत, ते कवी आपल्या कल्पनेने पाहतो.
ही मराठी साहित्यातील आणि जनमानसातील अत्यंत लोकप्रिय आणि सार्थ अशी म्हण (किंवा सुवचन) आहे.

या म्हणीचा सरळ अर्थ असा की, ज्या गोष्टींपर्यंत सूर्याचा प्रकाश किंवा नजरही पोहोचू शकत नाही, त्या गोष्टी कवी आपल्या कल्पनाशक्तीच्या आणि संवेदनशीलतेच्या बळावर सहज पाहू शकतो आणि अनुभवू

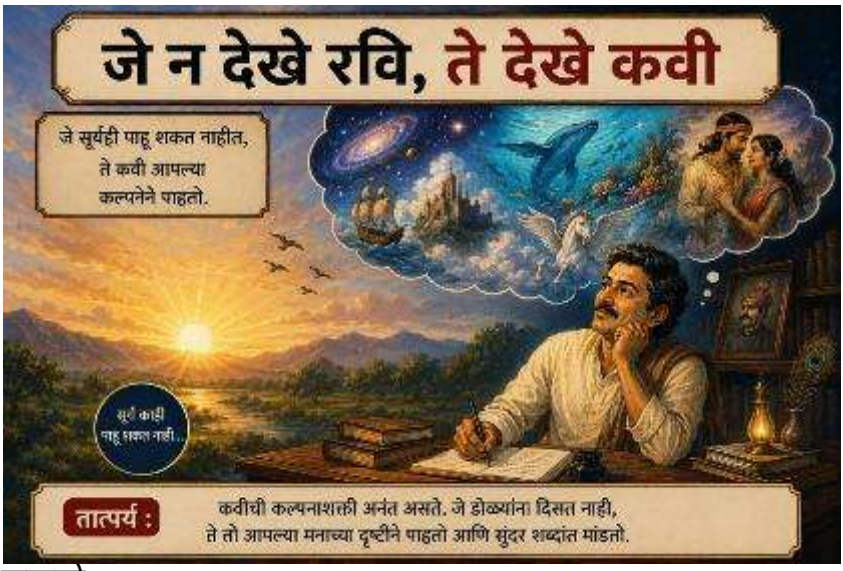

शकतो.

जे न देखे रवि: सूर्य (रवि) हा संपूर्ण जगाला प्रकाशित करतो. जगाच्या कानाकोपऱ्यात त्याचा प्रकाश पोहोचतो असे मानले जाते. तरीही, काही गोष्टी भौतिक प्रकाशाच्या पलीकडच्या असतात.

ते देखे कवी: कवी किंवा कलाकाराकडे एक अंतर्दृष्टी (Intuition) असते. तो मानवी मनाचे सूक्ष्म भाव, भावना, अदृश्य वेदना, सृष्टीचे गूढ सौंदर्य आणि भविष्यातील वेध आपल्या कल्पनेच्या प्रकाशात स्पष्टपणे पाहू शकतो.

सूर्य केवळ बाह्य जग उजळतो, तर कवी मानवी मनाचे आंतरिक जग आणि भावनांचे विश्व आपल्या शब्दांनी उजळून टाकतो. कवीची कल्पनाशक्ती इतकी अथांग असते की ती काळाच्या आणि अवकाशाच्याही पलीकडे जाऊ शकते.

कलाकाराच्या कल्पनाशक्तीचे कौतुक करताना: जेव्हा एखादा कवी किंवा लेखक एखाद्या विषयाचे अत्यंत सूक्ष्म, अप्रतिम आणि आधी कोणीही न विचार केलेले वर्णन करतो, तेव्हा त्याच्या प्रतिभेचा गौरव करण्यासाठी ही म्हण वापरली जाते.

सूक्ष्म दृष्टीकोन स्पष्ट करताना: साध्या आणि रोजच्या गोष्टींकडे पाहण्याचा एक वेगळा, समृद्ध आणि भावनिक दृष्टिकोन जेव्हा समोर येतो, तेव्हा या म्हणीची आठवण काढली जाते.

एखादे साधे सुकलेले पान झाडावरून गळून पडताना आपल्यासारख्या सर्वसामान्य माणसाला फक्त 'पाचोळा' वाटेल. पण एखादा कवी त्या गळणाऱ्या पानामध्ये वृद्धापकाळ, निसर्गाचे चक्र किंवा एखाद्याचे संपावे लागणारे आयुष्य पाहून अत्यंत हृदयस्पर्शी कविता लिहितो. कवीचे हेच वेगळेपण पाहून लोक उद्गारतात—"खरेच, 'जे न देखे रवि, ते देखे कवी'! आपल्या डोळ्यांना जे कधी दिसले नाही, ते कवीने आपल्या शब्दांतून आपल्याला दाखवून दिले."

जेवण तर तुपाशी नाहीतर उपाशी

अतिशय हटवादी किंवा दुराग्रही वागणे.

सामान्य व्यवहारात 'राहावे तर तुपाशी नाहीतर उपाशी' ही मराठीतील अत्यंत लोकप्रिय आणि माणसाच्या हट्टी किंवा करारी स्वभावावर प्रकाश टाकणारी म्हण आहे.

या म्हणीचा अर्थ असा की, एखादी गोष्ट मिळाली तर ती अत्यंत उच्च किंवा सर्वोत्तम दर्जाचीच मिळवायची, नाहीतर त्या गोष्टीचा पूर्णपणे त्याग करायचा; पण मध्यम दर्जाची गोष्ट स्वीकारून तडजोड (कॉम्प्रमाइज) करायची नाही.

तुपाशी जेवणे: जुन्या काळात आणि आजही भारतीय जेवणात 'तूप' हे समृद्धी, श्रीमंती आणि उत्तम दर्जाचे प्रतीक मानले जाते. तुपाशी जेवणे म्हणजे अत्यंत चविष्ट आणि सुग्रास अन्नाचा आस्वाद घेणे.
उपाशी राहणे: काहीच न खाता राहणे.
: ही म्हण अशा व्यक्तींची मानसिकता दर्शवते ज्यांना आयुष्यात तडजोड करणे अजिबात मंजूर नसते. एकतर त्यांना सर्व सुखांनी युक्त, राजेशाही वैभव हवे असते किंवा मग ते गरिबीत-उपाशी राहणे पसंत करतात, पण मध्यम किंवा सामान्य स्थितीत राहून मन मारणे त्यांना आवडत नाही.
याला 'अतिरेकी स्वाभिमान' किंवा 'हट्टीपणा' असेही म्हणता येईल.

तडजोड न करणाऱ्या व्यक्तीसाठी: जेव्हा एखादी व्यक्ती लहान-सहान गोष्टींमध्ये ॲडजस्ट करायला तयार नसते आणि "मला पाहिजे तर ब्रँडेड आणि सर्वोत्तमच हवे, नाहीतर नकोच" अशी भूमिका घेते.

करारी बाणा दाखवताना: नोकरी, व्यवसाय किंवा ध्येय निवडताना "मी करेन तर सर्वोच्च पदावरच काम करेन, नाहीतर घरी बसेन" असा विचार मांडणाऱ्यांसाठी ही म्हण वापरतात.

अमितने नुकतेच आपले शिक्षण पूर्ण केले होते. त्याला एका नामांकित कंपनीत मोठ्या हुद्द्यावर नोकरी हवी होती. दरम्यान, त्याला काही छोट्या कंपन्यांमधून चांगल्या पगाराच्या नोकऱ्या चालून आल्या, पण त्याने त्या नाकारल्या आणि तो घरीच बसून राहिला. हे पाहून त्याचे वडील म्हणाले, "अरे अमित, सुरुवातीला मिळेल त्या नोकरीने अनुभव घे ना! तुझं कसं चाललंय— 'जेवण तर तुपाशी नाहीतर उपाशी!' अशा हट्टाने कसं चालेल?"

जो गुळाने मरतो त्याला विष कशास?

जिथे गोड बोलून काम होते तिथे कठोर उपायांची गरज नसते.

ही मराठी भाषेतील अत्यंत चतुर, व्यावहारिक आणि मानवी स्वभावाचे उत्तम आकलन करून देणारी म्हण आहे.

या म्हणीचा सरळ अर्थ असा की, जर एखादे काम प्रेमाने, गोड बोलून किंवा सामोपचाराने (सहजतेने) होणार असेल, तर तिथे उगीचच कडकपणा, राग, शक्ती किंवा कठोर उपायांचा वापर करण्याची गरज नसते.

गुळाने मरणे: गूळ हा गोड असतो. इथे 'मरणे' याचा अर्थ जीव जाणे असा नसून, 'शरण येणे' किंवा 'ऐकणे' असा आहे. म्हणजेच, समोरील व्यक्तीला गोड बोलून आपल्या बाजूने करून घेणे किंवा तिचे मन जिंकणे.

विष देणे: विष हे अत्यंत कडू आणि प्राणघातक असते. म्हणजेच, कठोर शिक्षा करणे, धमकी देणे, कडक पावले उचलणे किंवा कडाक्याचे भांडण करणे.

जगामध्ये अनेक व्यक्ती किंवा कामे अशी असतात, जी केवळ प्रेमाच्या चार शब्दांनी सहज मार्गी लागतात. अशा वेळी तिथे अधिकाराचा अतिवापर करणे किंवा उगीचच वाद निर्माण करणे मूर्खपणाचे ठरते.
शत्रूला किंवा विरोधकालाही कधीकधी तलवारीने नमवण्याऐवढीच, गोड बोलून आपल्या जाळ्यात ओढणे अधिक सोपे असते.
सामोपचाराचा सल्ला देताना: जेव्हा एखादी व्यक्ती लहानशा समस्येसाठी किंवा लहान मुलाला, कर्मचाऱ्याला सरळ करण्यासाठी खूप मोठा राग

राग करत असते, तेव्हा त्याला शांत करण्यासाठी अनुभवी लोक ही म्हण वापरतात.

स्मार्ट वर्क किंवा मुत्सद्देगिरी दाखवताना: राजकारणात किंवा व्यवसायात जेव्हा एखादा मोठा करार केवळ आदराने आणि गोड बोलून पूर्ण होतो, तेव्हा या म्हणीची आठवण काढली जाते.

एका ऑफिसमध्ये नवीन आलेल्या कर्मचाऱ्याकडून एक छोटीशी चूक झाली. मॅनेजर त्याच्यावर खूप ओरडू लागला आणि त्याला कामावरून काढून टाकण्याची धमकी देऊ लागला. हे पाहून तिथल्या सिनियर सुपरवायझरने मॅनेजरला बाजूला नेले आणि शांतपणे समजावले, "सर, तो मुलगा नवीन आहे आणि स्वभावाने चांगला आहे. त्याला फक्त प्रेमाने बोलावून समजावून सांगितले तरी तो आपली चूक सुधारेल आणि जीव लावून काम करेल. 'जो गुळाने मरतो त्याला विष कशास?' उगीच कंपनीचे वातावरण कशाला खराब करायचे?"

ज्या गावच्या बोरी, त्या गावच्या बाभळी

एकाच स्वभावाचे माणसे एकमेकांना चांगले ओळखतात, त्यामुळे त्यांच्यात स्पर्धा निरर्थक ठरते.

ही मराठीतील अत्यंत व्यावहारिक आणि मानवी स्वभावाची नस ओळखणारी एक अतिशय लोकप्रिय म्हण आहे.

या म्हणीचा सरळ अर्थ असा की, एकाच परिसरातील किंवा एकाच पार्श्वभूमीचे लोक एकमेकांना खूप चांगल्या प्रकारे ओळखून असतात. त्यांच्यातील गुण-दोष, लबाडी किंवा हुशारी एकमेकांपासून लपून राहत नाही.

बोरी आणि बाभळी: बोर आणि बाभळी (बाभूळ) ही दोन्ही काटेरी झाडे आहेत. ती सहसा एकाच प्रकारच्या कोरड्या, माळरानाच्या जमिनीत शेजारी-शेजारी वाढतात.

संदर्भ: बोरीला जसे काटे असतात, तसेच बाभळीलाही असतात. त्यामुळे बोरीला बाभळीच्या काट्यांचे काही नवल वाटत नाही आणि बाभळीला बोरीच्या काट्यांचे. दोन्ही झाडे एकमेकांच्या गुणधर्मांशी पूर्णपणे परिचित असतात.

त्याचप्रमाणे, जेव्हा एकाच गावातील किंवा एकाच क्षेत्रातील दोन हुशार, कपटी किंवा लबाड व्यक्ती एकमेकांसमोर येतात, तेव्हा त्या एकमेकांना सहज ओळखतात. तिथे कोणीही एकमेकाला फसवू शकत नाही.

कोणी खोटा मोठेपणा किंवा लबाडी दाखवत असेल तर: जेव्हा एखादी व्यक्ती स्वतःच्याच गावातील किंवा ओळखीच्या लोकांसमोर येऊन उगाचच शहाणपणा शिकवण्याचा किंवा स्वतःला अती-प्रामाणिक/हुशार दाखवण्याचा प्रयत्न करते, तेव्हा तिला तिची खरी लायकी ठाऊक आहे हे सांगण्यासाठी ही म्हण वापरतात.

समान गुणांचे लोक एकत्र आल्यावर: दोन कसलेले राजकारणी, व्यापारी किंवा लबाड माणसे जेव्हा एकमेकांवर कडी करण्याचा प्रयत्न करतात, तेव्हा त्यांचे डावपेच एकमेकांना आधीच ठाऊक असतात, हे दर्शवण्यासाठी या म्हणीचा वापर चपखल ठरतो.

गावातून शहरात गेलेला आणि तिथे लोकांची फसवणूक करून पैसे कमवलेला सुहास बऱ्याच वर्षांनी गावी परत आला. तो गावकऱ्यांसमोर येऊन स्वतःच्या मोठेपणाच्या आणि प्रामाणिकपणाच्या गप्पा मारू लागला. त्याचे बोलणे ऐकून गावातील एका जुन्या जाणत्या वृद्धाने हसून दुसऱ्याला म्हटले, "अरे, याला उगीच डोक्यावर घेऊ नका. हा लहानपणापासून कसा आहे हे आपल्याला ठाऊक आहे. 'ज्या गावच्या बोरी, त्या गावच्या बाभळी' असतात; हा आपल्याला काय शहाणपणा शिकवणार!"

ज्याची खावी पोळी त्याची वाजवावी टाळी

आपल्यावर उपकार करणाऱ्याचे गुणगान करावे.

ही मराठी भाषेतील अत्यंत लोकप्रिय, व्यावहारिक आणि कृतज्ञतेची जाणीव करून देणारी म्हण आहे.

या म्हणीचा सरळ अर्थ असा की, ज्या व्यक्तीने आपल्याला आश्रय दिला आहे, मदत केली आहे किंवा ज्याच्यामुळे आपले उदरनिर्वाह (पोटपाणी)

चालते, त्या व्यक्तीशी नेहमी प्रामाणिक राहावे, तिची पाठराखण करावी आणि तिच्याप्रती कृतज्ञता (Loyalty) बाळगावी.

ज्याची खावी पोळी: जो माणूस आपल्याला अन्न देतो, नोकरी देतो किंवा कठीण काळात सांभाळतो.

त्याची वाजवावी टाळी: टाळी वाजवणे म्हणजे त्याची स्तुती करणे, त्याच्या सुखात-आनंदात सामील होणे, त्याच्या निर्णयाचे समर्थन करणे आणि त्याच्याशी एकनिष्ठ राहणे.

हा मानवी स्वभावाचा आणि जगाचा एक नियम आहे. ज्याच्या अन्नावर आपण मोठे होतो किंवा ज्याच्यामुळे आपल्या घरात चूल पेटते, त्याच्या पाठीमागे त्याची निंदा नालस्ती करणे किंवा त्याच्याशी बेईमानी करणे हे कृतघ्नपणाचे लक्षण मानले जाते. इंग्रजीत यालाच *"To be loyal to the salt "* (मिठाला जागी राहणे) असे म्हणतात.

एकनिष्ठतेचे महत्त्व सांगताना: नोकरीच्या ठिकाणी मालकाशी किंवा संस्थेशी प्रामाणिक राहून काम करणाऱ्या कर्मचाऱ्याचे कौतुक करताना ही म्हण वापरतात.

बेईमानीवर टीका करताना: जर एखादी व्यक्ती ज्याच्याकडून मदत घेते, त्याच्याच विरुद्ध कारवाया करू लागली, तर अशा कृतघ्न माणसाला टोमणा मारण्यासाठी किंवा त्याची चूक दाखवून देण्यासाठी ही म्हण आवर्जून वापरली जाते.

रमेश एका मोठ्या व्यापाऱ्याकडे मॅनेजर म्हणून काम करत होता. त्या व्यापाऱ्याने रमेशला अत्यंत कठीण काळात आर्थिक मदत केली होती आणि नोकरी देऊन सन्मानाने जगवले होते. एकदा स्पर्धक कंपनीच्या मालकाने रमेशला गुप्त माहिती काढण्यासाठी मोठ्या रकमेची लाच देऊ केली. पण रमेशने ती साफ नाकारली आणि म्हणाला, "मी माझ्या मालकाशी कधीच गद्दारी करणार नाही. 'ज्याची खावी पोळी, त्याची वाजवावी टाळी' हा आमचा संस्कार आहे!"

ज्याचे करावे बरे तो म्हणतो माझेच खरे

एखाद्याचे भले करायला गेलं तर तोच विरोध करतो.
ही मराठीतील मानवी स्वभावातील कृतघ्नतेवर आणि हेकेखोरपणावर नेमके बोट ठेवणारी एक अत्यंत लोकप्रिय म्हण आहे.

या म्हणीचा सरळ अर्थ असा की, आपण एखाद्या व्यक्तीचे भले करायला जावे, त्याला कठीण प्रसंगातून बाहेर काढण्यासाठी मदत करावी; पण ती व्यक्ती मात्र उपकाराची जाणीव न ठेवता स्वतःचाच हेका (हट्ट) चालवते आणि स्वतःचेच म्हणणे कसे बरोबर आहे, हे दाखवण्याचा प्रयत्न करते.

ज्याचे करावे बरे: एखाद्या व्यक्तीवर उपकार करणे, त्याचे नुकसान टाळणे, किंवा त्याला योग्य व हिताचा सल्ला देणे.

तो म्हणतो माझेच खरे: ती व्यक्ती समोरील माणसाच्या चांगुलपणाची कदर न करता, अत्यंत गर्विष्ठपणे किंवा अज्ञानापोटी स्वतःचाच विचार इतरांवर लादते.

जगात अनेकदा असा अनुभव येतो की, जेव्हा आपण कोणाचा तरी फायदा व्हावा म्हणून पदरमोड करून किंवा स्वतःचा वेळ देऊन मदत करतो, तेव्हा ती व्यक्ती कृतज्ञ राहण्याऐवजी उलट आपल्यालाच शहाणपणा शिकवू लागते. स्वतःच्या चुकीच्या मतांवर ठाम राहून मदतीला आलेल्या माणसाचाच अपमान करते.

कृतघ्नतेचा अनुभव आल्यावर: जेव्हा आपण एखाद्याचे कल्याण करायला जातो आणि पदरी निराशा किंवा मनस्ताप येतो, तेव्हा स्वतःचे मन हलके करण्यासाठी लोक हे उद्गार काढतात.

हट्टी माणसाला समजावून दमल्यावर: एखादी व्यक्ती स्वतःचे नुकसान करून घेत असताना तिला वाचवण्याचा प्रयत्न केला, तरीही ती ऐकत नसेल, तर अशा वेळी ही म्हण चपखल बसते.

श्यामचा मित्र व्यवसायात सतत तोटा सहन करत होता. श्यामने स्वतःचे पैसे गुंतवून आणि व्यावसायिक अनुभव वापरून मित्राला त्या संकटातून बाहेर काढले. काही दिवसांनी श्यामने त्याला तोटा टाळण्यासाठी एक उत्तम सल्ला दिला, पण मित्राने तो धुडकावून लावला आणि म्हणाला, "मला कोणाच्या सल्ल्याची गरज नाही, माझा निर्णयच योग्य आहे." श्यामने कपाळावर हात मारून घेतला आणि विचार केला—"याला

म्हणतात 'ज्याचे करावे बरे तो म्हणतो माझेच खरे'! मी याचे भले करायला गेलो आणि हा मलाच शहाणपणा शिकवत आहे."

ज्याच्या हाती ससा, तो पारधी

एखाद्याचे कर्तृत्व दुसऱ्याच्या नावे गाजणे.
ही मराठी भाषेतील अत्यंत व्यावहारिक आणि वास्तववादी म्हण आहे. या म्हणीचा सरळ अर्थ असा की, ज्या व्यक्तीला प्रत्यक्ष यश किंवा पुरावा मिळतो, तीच व्यक्ती श्रेष्ठ किंवा कर्तृत्ववान मानली जाते; मग ते यश तिने नशिबाने मिळवले असो, योगायोगाने मिळवले असो की कष्टाने.
ससा हाती असणे: म्हणजे शिकार मिळणे किंवा अंतिम साध्य/यश पदरात पडणे.
पारधी: म्हणजे खरा शिकारी किंवा कुशल माणूस.
जंगलात अनेक शिकारी (पारधी) सकाळपासून संध्याकाळपर्यंत खूप कष्ट करतात, जाळी टाकतात, धावपळ करतात; पण त्यांच्या हाती काहीच लागत नाही. दुसरीकडे, एखादा नवखा माणूस जंगलात जातो आणि अचानक धावता धावता एक ससा त्याच्या हाती लागतो किंवा त्याच्या जाळ्यात अडकतो. लोक दिवसभर कष्ट करणाऱ्या अनुभवी माणसाचे कौतुक करत नाहीत, तर ज्याच्या हाती प्रत्यक्ष ससा दिसतो, त्यालाच 'उत्कृष्ट शिकारी' मानतात.
थोडक्यात सांगायचं तर, जग कष्टाला किंवा प्रयत्नांना महत्त्व देत नाही, तर अंतिम निकालाला (Result) आणि यशाला महत्त्व देते.

यशावरून माणसाची लायकी ठरवली जाते तेव्हा: जेव्हा एखादी व्यक्ती फारसे कष्ट न करता किंवा अनपेक्षितपणे एखादी मोठी सुवर्णसंधी मिळवते आणि समाजात अचानक हुशार म्हणून नावारूपास येते.

स्पर्धेत किंवा व्यवसायात: स्पर्धा परीक्षा, राजकारण किंवा व्यवसायात कोणी कितीही जुना आणि अनुभवी असला, तरी जो जिंकेल किंवा जो नफा कमवेल, तोच खरा राजा, हे दाखवण्यासाठी ही म्हण वापरतात.

दोन मित्रांनी मिळून एकच व्यवसाय सुरू केला. एका मित्राने व्यवसायाचे तांत्रिक शिक्षण घेतले होते आणि तो खूप हुशार होता. दुसऱ्या मित्राला फारसे ज्ञान नव्हते, पण त्याने एका मोठ्या ग्राहकाला (Client) गोड बोलून पटवले आणि एक करोड रुपयांची ऑर्डर मिळवली. ऑफिसमध्ये सर्वजण त्याचेच कौतुक करू लागले. तेव्हा जुन्या व्यवस्थापकाने हसून म्हटले, "व्यापाराचा हाच नियम आहे मित्रांनो, 'ज्याच्या हाती ससा, तो पारधी!' इथे शेवटी ज्याने काम करून दाखवलं, तोच खरा हुशार!"

जशी देनावळ, तशी धुनावळ

जशी मजुरी मिळेल, त्याच दर्जाचे काम मिळणे. (किंवा जसा मोबदला असेल तसेच काम मिळणे).

मराठी भाषेत "जशी देनावळ, तशी धुनावळ" ही एक अत्यंत व्यावहारिक आणि चपखल अशी म्हण आहे. याचा सोपा अर्थ असा होतो की, तुम्ही जशी किंमत द्याल किंवा जशी वागणूक द्याल, तशाच दर्जाचे

काम किंवा मोबदला तुम्हाला परत मिळेल. या म्हणीचा उगम आणि त्याचे दैनंदिन जीवनातील उदाहरणासह स्पष्टीकरण खालीलप्रमाणे आहे:

पूर्वीच्या काळी धोब्याला कपडे धुण्यासाठी जी मजुरी दिली जायची, त्याला 'धुनावळ' म्हणत आणि ग्राहकाने दिलेली रक्कम किंवा किंमत म्हणजे 'देनावळ'. जर ग्राहकाने पैसे (देनावळ) कमी दिले, तर धोबीसुद्धा कपडे नीट न धुता जसेच्या तसे (धुनावळ) परत आणून द्यायचा. म्हणजेच, "जितके पैसे, तितकेच काम."

समजा एका कंपनीला त्यांच्या नवीन उत्पादनाची जाहिरात करायची आहे. त्यांनी एका डिझायनरला खूपच कमी पैसे ऑफर केले. डिझायनरनेही मग जास्त मेहनत न घेता अगदी साधे, जुजबी डिझाईन बनवून दिले. जेव्हा कंपनीने डिझाईनच्या दर्जाबद्दल तक्रार केली, तेव्हा डिझायनर म्हणाला, "जशी देनावळ, तशी धुनावळ! तुम्ही पैसे तरी कुठे जास्त दिले होते?" इथे कमी मोबदल्यात उत्कृष्ट कामाची अपेक्षा करणे चुकीचे आहे, हाच या म्हणीचा अर्थ आहे.

ऑफिसमध्ये किंवा समाजात आपण इतरांशी जसे वागतो, तसेच इतर लोक आपल्याशी वागतात. जर आपण कोणाशी उद्धटपणे बोललो, तर समोरचा व्यक्तीही आपल्याला आदराने वागवणार नाही. अशा वेळी "आपण जसे देऊ, तसेच आपल्याला परत मिळेल" हे सांगण्यासाठी ही म्हण वापरली जाते.

थोडक्यात सांगायचे तर, "बोलाचालीत किंवा व्यवहारात आपण जशी गुंतवणूक करू, तसाच परतावा आपल्याला मिळतो." उत्कृष्ट प्रतीची सेवा किंवा आदर हवा असेल, तर त्यासाठी योग्य ती किंमत किंवा सन्मान देणेही तितकेच गरजेचे असते.

जळत घर भाड्याने कोण घेणार?

स्वतःहून मोठे नुकसान करून घेण्यास कोणीही तयार होत नाही. "जळत घर भाड्याने कोण घेणार?" या म्हणीचा किंवा वाक्प्रचाराचा अर्थ अत्यंत व्यावहारिक आणि स्पष्ट आहे: "स्वतःहून जाणूनबुजून संकटात किंवा नुकसानीच्या व्यवहारात कोणीही पडत नाही."

ज्या घरात आधीच आग लागली आहे, ते घर राहण्यासाठी सुरक्षित नाही आणि तिथे गेल्यास स्वतःचे नुकसान नक्की आहे, हे ठाऊक असताना कोणताही शहाणा माणूस ते विकत घेणार नाही किंवा भाड्यानेही घेणार नाही.

रमेशचा एक कारखाना होता, जो गेल्या दोन वर्षांपासून प्रचंड तोट्यात चालला होता आणि त्यावर कोट्यवधी रुपयांचे कर्ज होते. रमेशने आपला हा कारखाना विकण्यासाठी बाजारात अनेक व्यापाऱ्यांशी संपर्क साधला. पण कारखान्याची दुरवस्था आणि कर्ज पाहून प्रत्येक व्यापाऱ्याने नकार दिला. शेवटी निराश होऊन रमेशच्या मित्राने त्याला सांगितले, "अरे

रमेश, ज्या कारखान्यावर आधीच इतकं कर्ज आहे आणि जो बुडत चाललाय, तो विकत घेऊन स्वतःचे पैसे कोण अडकवेल? जळत घर भाड्याने कोण घेणार?" इथे तोट्यात चाललेला कारखाना म्हणजे 'जळते घर' आहे, ज्यामध्ये गुंतवणूक करून स्वतःचे नुकसान करून घेण्यास कोणीही तयार नाही.

एका गृहनिर्माण संस्थेमध्ये (Housing Society) अंतर्गत वाद आणि पैशांचा मोठा गैरव्यवहार झाला होता. त्यामुळे तिथल्या जुन्या कमिटीने राजीनामा दिला. नव्या कमिटीच्या निवडीसाठी जेव्हा बैठक झाली, तेव्हा अध्यक्षपदासाठी कोणीही पुढे येईना. सर्व सभासद एकमेकांना सांगत होते की, "तिथे आधीच एवढा गोंधळ आणि कोर्टकचेऱ्या सुरू आहेत, अशा वादात पडून स्वतःचे नाव कोण खराब करून घेईल? जळत घर भाड्याने कोण घेणार?"

थोडक्यात सांगायचे तर, जिथे उघड उघड नुकसान, धोका किंवा वाद दिसतो आहे, तिथे स्वतःहून सामील न होणे हा मानवी स्वभाव आहे आणि हाच निसर्गनियम ही म्हण अधोरेखित करते.

जळते घर, मळते पाचर

ऐन नुकसानीच्या किंवा संकटाच्या वेळी काहीतरी किरकोळ फायदा करून घेणे.

"जळते घर, मळते पाचर" ही मराठी भाषेतील एक अत्यंत जुनी, अनुभवी आणि मानवी स्वभावाचे विदारक सत्य मांडणारी म्हण आहे.

या म्हणीचा सोपा अर्थ असा होतो की: "एखाद्या माणसावर किंवा कुटुंबावर जेव्हा मोठे संकट येते (किंवा त्याचा नाश होऊ लागतो), तेव्हा आसपासचे स्वार्थी लोक त्याचा गैरफायदा घेऊन स्वतःचा स्वार्थ साधून घेतात."

जळते घर: जेव्हा एखाद्याचे घर आगीत जळत असते, तेव्हा ती एक मोठी आपत्ती असते.

मळते पाचर: 'पाचर' म्हणजे लाकूड फोडण्यासाठी किंवा दोन गोष्टींमध्ये घट्ट बसवण्यासाठी वापरलेला लाकडाचा किंवा लोखंडाचा पाचर (wedge). घर जळत असताना, तिथले लाकूड कोळसा होऊन मऊ पडते. अशा वेळी स्वार्थी लोक त्या जळत्या घरातून लाकूड काढून, त्यात आपली पाचर मारून (मळून) स्वतःसाठी लाकडे किंवा कोळसा जमा करण्याचा प्रयत्न करतात.

म्हणजेच, दुसऱ्याच्या नुकसानीत स्वतःचा फायदा शोधणे.

एका मोठ्या व्यापाऱ्याचा अचानक मृत्यू झाला. त्यांच्या निधनानंतर त्यांच्या दोन्ही मुलांमध्ये मालमत्तेवरून मोठा वाद सुरू झाला. घरची परिस्थिती अत्यंत वाईट झाली होती. अशा वेळी त्यांचे दूरचे नातेवाईक मुलांना समजावून वाद मिटवण्याऐवजी, एका मुलाची बाजू घेऊन दुसऱ्याला चिथावणी देऊ लागले, जेणेकरून कोर्टकचेरीच्या बहाण्याने स्वतःला काही पैसे लाटता येतील. हे पाहून गावातील एका ज्येष्ठ व्यक्तीने सुस्कारा सोडून म्हटले, "बिचाऱ्या व्यापाऱ्याचे घर उद्ध्वस्त होत आले आहे आणि हे नातेवाईक स्वतःच्या पोळ्या भाजून घेत आहेत. म्हणतात ना- जळते घर, मळते पाचर!"इथे व्यापाऱ्याच्या घराची झालेली वाताहत म्हणजे 'जळते घर' आणि नातेवाईकांनी स्वतःच्या फायद्यासाठी घेतलेला गैरफायदा म्हणजे 'मळती पाचर' होय.

बाजारातील एक नामांकित कंपनी काही अंतर्गत आर्थिक घोटाळ्यांमुळे बंद पडण्याच्या मार्गावर आली. कंपनी संकटात आहे हे कळताच, प्रतिस्पर्धी कंपन्यांनी त्या कंपनीला मदत करण्याऐवजी किंवा धीर देण्याऐवजी, तिथल्या चांगल्या कर्मचाऱ्यांना कमी पगारात आपल्याकडे खेचायला सुरुवात केली आणि त्यांचे हक्काचे ग्राहकही पळवले. अशा वेळी या परिस्थितीला "जळते घर, मळते पाचर" हा न्याय लागू होतो.

ही म्हण आपल्याला समाजातील संधीसाधू आणि स्वार्थी प्रवृत्तीची ओळख करून देते. जेव्हा एखादी व्यक्ती हतबल किंवा संकटात असते, तेव्हा तिला मदत करण्याऐवजी तिच्या परिस्थितीचा स्वतःच्या

फायद्यासाठी वापर करणाऱ्या लोकांवर टीका करण्यासाठी ही म्हण वापरली जाते.

ज्या हाताने दान करावे, त्या हाताला पुण्य

सत्कार्य करणाऱ्यालाच त्याचे फळ मिळते.

"ज्या हाताने दान करावे, त्या हाताला पुण्य" ही मराठीतील एक अतिशय सात्त्विक आणि संस्कारक्षम म्हण आहे.

या म्हणीचा अर्थ असा होतो की: "जी व्यक्ती स्वतःच्या हाताने (स्व कष्टाने किंवा सद्धबुद्धीने) सत्पात्री दान करते, किंवा इतरांना मदत करते, त्याच व्यक्तीला त्या पुण्याचे आणि समाधानाचे फळ मिळते. दलाल, मध्यस्थ किंवा फक्त नावासाठी पैसे मिरवणाऱ्यांना त्याचे श्रेय मिळत नाही."

मराठी संस्कृतीत दानाला खूप मोठे महत्त्व आहे. पण दान हे केवळ संपत्ती दाखवण्यासाठी किंवा कोणावर उपकार करण्यासाठी करायचे नसते. जेव्हा माणूस स्वतः मनातून उदार होऊन, कोणत्याही अपेक्षेविना आपल्या हाताने गरजूला मदत करतो, तेव्हाच त्याच्या आत्म्याला खरे समाधान लाभते. 'ज्याचा हात दातृत्वासाठी पुढे सरसावतो, तोच खरा पुण्यवान' हा या म्हणीचा गाभा आहे.

एका गावात खूप श्रीमंत सावकार होता, पण तो कधी कोणाला पैशाची मदत करत नसे. त्याच गावात नामदेव नावाचा एक साधा शेतकरी राहत होता. नामदेवने आपल्या शेतातील पिकाचा काही भाग दरवर्षी अनाथ आश्रमाला स्वतः जाऊन देण्याचा नियम केला होता. एकदा एकाने सावकाराला सुनावले, "तुमच्याकडे एवढी संपत्ती असून काय फायदा? नामदेव बघा, स्वतःच्या हाताने गरिबांची सेवा करतोय. ज्या हाताने दान करावे, त्या हाताला पुण्य! त्याला जे मानसिक सुख मिळतेय, ते तुमच्याकडे नाही."इथे नामदेव स्वतः पुढे होऊन मदत करतो आहे, त्यामुळे त्या कर्माचे खरे पुण्य आणि आनंद त्यालाच मिळत आहे.

काही लोक स्वतः कोणतीही मदत करत नाहीत, पण दुसऱ्याने दिलेल्या देणगीचा चेक फक्त कॅमेऱ्यासमोर दाखवून वाहवा मिळवण्याचा प्रयत्न करतात. अशा वेळी प्रत्यक्ष पडद्यामागे राहून स्वतःचे धन आणि वेळ खर्च करणाऱ्या खऱ्या दात्याचे कौतुक करताना म्हटले जाते की, "फोटो काढणाऱ्यांना काय पुण्य मिळणार? ज्या हाताने दान करावे, त्या हाताला पुण्य!"

ही म्हण आपल्याला 'सत्कर्म आणि दातृत्वाचे' महत्त्व पटवून देते. "करावे तसे भरावे" या न्यायाने, जर आपण स्वतःच्या हाताने कुणाचे भले केले, तरच त्याचे आत्मिक समाधान आपल्याला लाभते, हाच मोलाचा संदेश ही म्हण आपल्याला देते.

ज्याचं करावं भलं, तो म्हणतो माझंच खरं

एखाद्याचे चांगले करायला जावे, तर तो उपकार न मानता उलट उद्धटपणे वागतो.

ही मराठी भाषेतील अत्यंत परिचित, लोकप्रिय आणि मानवी स्वभावाच्या कृतघ्नतेवर बोट ठेवणारी म्हण आहे.

या म्हणीचा अर्थ असा होतो की: "आपण ज्या माणसाचे भले करायला जातो, ज्याला संकटातून बाहेर काढतो किंवा ज्याच्या कल्याणासाठी झटतो; तोच माणूस नंतर उपकार विसरून स्वतःचाच हेका चालवतो किंवा आपल्याशीच उद्दामपणे वागू लागतो."

जगात काही लोक असे असतात, ज्यांना संकटाच्या वेळी इतरांच्या मदतीची नितांत गरज असते. पण एकदा का त्यांचे संकट टळले आणि त्यांचे दिवस बदलले, की ते मदत करणाऱ्या व्यक्तीलाच शहाणपण शिकवू लागतात. त्यांच्या मनात कृतज्ञतेची भावना राहण्याऐवजी 'मी म्हणेन तीच पूर्व दिशा' हा अहंकार जागा होतो. अशा अनुभवातून ही म्हण उगम पावली आहे.

सुधीरचा मित्र कौस्तुभ हा आर्थिक अडचणीत सापडला होता. त्याचे कर्ज फेडण्यासाठी सुधीरने स्वतः जवळील मोठी रक्कम त्याला दिली आणि व्यवसायात उभे राहण्यास मदत केली. सुधीरच्या मदतीमुळे कौस्तुभचा

व्यवसाय छान चालला. काही महिन्यांनंतर जेव्हा सुधीरने कौस्तुभला व्यवसायातील एका चुकीच्या निर्णयाबद्दल सावध करण्याचा प्रयत्न केला, तेव्हा कौस्तुभ सुधीरवरच ओरडला आणि म्हणाला, "व्यवसाय कसा करायचा हे मला शिकवू नकोस, मला सगळं समजतं!"

सुधीरने कपाळावर हात मारून घेतला आणि मनात म्हणाला, "ज्याचं करावं भलं, तो म्हणतो माझंच खरं! मी मदत केली म्हणून हा आज इथपर्यंत पोहोचला, आणि आज मलाच ज्ञान शिकवतोय."इथे सुधीरने कौस्तुभचे भले केले, पण कौस्तुभ उपकार विसरून स्वतःचाच हेका (माझंच खरं) चालवू लागला.

एका अनुभवी लेखकाने एका नवशिक्या लेखकाला लिहायला शिकवले, त्याच्या लेखनातल्या चुका सुधारल्या आणि प्रकाशकांकडे शिफारस करून त्याचे पहिले पुस्तक छापून आणले. पुस्तक गाजल्यानंतर तो नवशिका लेखक स्वतःला खूप मोठा समजू लागला. एकदा एका साहित्य संमेलनात तो त्याच अनुभवी लेखकाच्या सिद्धांतांना जाहीरपणे चुकीचे ठरवू लागला आणि स्वतःचेच विचार श्रेष्ठ कसे आहेत हे सांगू लागला. ते ऐकून उपस्थित लोकांनी कुजबुज सुरू केली की, "याला काय म्हणावे? ज्याचं करावं भलं, तो म्हणतो माझंच खरं!"

ही म्हण आपल्याला समाजातील 'कृतघ्न आणि हट्टी' प्रवृत्तीची ओळख करून देते. एखाद्यावर उपकार केल्यानंतर किंवा त्याला चांगली मदत

केल्यानंतर जेव्हा समोरची व्यक्ती नम्र राहण्याऐवजी अहंकारी बनते, तेव्हा हा उद्वेग व्यक्त करण्यासाठी ही म्हण अचूक ठरते. इंग्रजीत याला जवळ जाणारा वाक्यांश म्हणजे "No good deed goes unpunished."

ज्या जगी राहावे, त्याचे होऊन राहावे

आपण ज्या समाजात किंवा परिस्थितीत राहतो, तिच्याशी जुळवून घ्यावे "ज्या जगी राहावे, त्याचे होऊन राहावे" ही मराठी भाषेतील अत्यंत समंजस, सुसंस्कृत आणि व्यावहारिक जीवनमूल्य मांडणारी म्हण आहे. या म्हणीचा अर्थ असा होतो की: "आपण ज्या समाजात, ज्या देशात, किंवा ज्या परिस्थितीत राहतो; तिथले नियम, तिथली संस्कृती आणि तिथल्या लोकांशी समरस होऊन राहावे. तिथल्या वातावरणाशी जुळवून घेऊन तिथल्या सुख-दुःखात प्रामाणिकपणे सहभागी व्हावे."
या म्हणीचा गाभा 'अनुकूलता' (Adaptability) आणि 'एकनिष्ठता' (Loyalty) यांवर आधारित आहे. माणूस जेव्हा आपले मूळ ठिकाण सोडून नवीन ठिकाणी जातो, किंवा नव्या वातावरणात प्रवेश करतो, तेव्हा त्याने स्वतःचा बडेजाव न मिरवता तिथल्या रीतीरिवाजांचा आदर करावा. "मी वेगळा आणि हे लोक वेगळे" अशी

दुजाभावाची भावना न ठेवता, तिथल्या संस्कृतीशी एकरूप होणे म्हणजेच 'त्याचे होऊन राहणे' होय.

महाराष्ट्रातील सोहम नावाचा एक तरुण नोकरीनिमित्त जपानला गेला. सुरुवातीला त्याला तिथली भाषा, खाण्यापिण्याच्या सवयी आणि शिस्त समजणे अवघड गेले. पण त्याने तिथल्या पद्धतींचा तिरस्कार केला नाही. त्याने जपानी भाषा शिकली, तिथल्या संस्कृतीचा आदर केला आणि तिथल्या लोकांसारखीच वेळेची शिस्त पाळायला सुरुवात केली. थोड्याच दिवसांत तो तिथल्या लोकांचा लाडका झाला. त्याचे हे वागणे पाहून त्याचे वडील त्याला पत्रात म्हणाले, "बाळा, तू अगदी योग्य करत आहेस. ज्या जगी राहावे, त्याचे होऊन राहावे. आपण जिथे अन्न-पाणी मिळवतो, तिथल्या भूमीशी प्रामाणिक राहण्यातच आपले भले असते." सोहमने नवीन संस्कृतीशी स्वतःला जुळवून घेतले (त्याचा होऊन राहिला), ज्यामुळे त्याचे तिथले जीवन सुकर झाले.

एका मोठ्या कंपनीत एक नवीन मॅनेजर रुजू झाला. त्या कंपनीची एक वेगळी कार्यपद्धती आणि कामाची संस्कृती (Work Culture) होती. नवीन मॅनेजरने "माझ्या जुन्या कंपनीत असे चालत नव्हते, तुमची पद्धत चुकीची आहे" असे म्हणत कर्मचाऱ्यांवर स्वतःचे नियम लादण्याचा प्रयत्न केला. साहजिकच कर्मचाऱ्यांनी त्याला सहकार्य करणे बंद केले. तेव्हा एका ज्येष्ठ अधिकाऱ्याने त्याला समजावले, "सर, जर या कंपनीत

यशस्वी व्हायचे असेल, तर आधी इथल्या वातावरणाशी आणि लोकांशी समरस व्हा. ज्या जगी राहावे, त्याचे होऊन राहावे."

ही म्हण आपल्याला 'मिळून-मिसळून राहण्याचा' आणि 'कृतज्ञतेचा' संदेश देते. इंग्रजीत यालाच समांतर अशी "When in Rome, do as the Romans do" ही प्रसिद्ध म्हण आहे. आपण जिथे राहतो, तिथल्या समाजाशी एकरूप झाल्यास आपल्यालाही मानसिक शांतता आणि आदर मिळतो, हाच या म्हणीचा मुख्य गाभा आहे.

ज्याची खावी भाकरी, त्याची करावी चाकरी

जो आपल्याला अन्न देतो किंवा पोसतो, त्याच्याशी प्रामाणिक राहून त्याची सेवा करावी.

ही मराठी भाषेतील अत्यंत लोकप्रिय, व्यावहारिक आणि स्वाभिमान व इमानदारीची शिकवण देणारी म्हण आहे.

या म्हणीचा अर्थ असा होतो की: "जी व्यक्ती किंवा संस्था आपल्याला अन्न देते, आपला सांभाळ करते किंवा आपल्याला रोजगार (मानधन) देते; आपण तिच्याशी नेहमी एकनिष्ठ राहिले पाहिजे आणि प्रामाणिकपणे तिचे काम केले पाहिजे."

पूर्वीच्या काळी राजे-रजवाडे किंवा जहागीरदारांकडे जे सैनिक किंवा सेवक काम करायचे, त्यांना 'भाकरी' (रोजगार किंवा अन्न) मिळायची. ज्याच्या घरचे अन्न आपण खातो, त्याच्या सुख-दुःखात आणि संकटात आपण त्याच्या पाठीशी खंबीरपणे उभे राहिले पाहिजे, हा यामागील शुद्ध कौटुंबिक आणि सामाजिक विचार आहे. म्हणजेच, 'अन्नाशी आणि मालकाशी प्रामणिक राहणे.'

सुधीर एका मोठ्या कंपनीत मॅनेजर म्हणून काम करत होता. कंपनीने त्याला उत्तम पगार, गाडी आणि राहण्यासाठी घर दिले होते. एकदा प्रतिस्पर्धी कंपनीच्या मालकाने सुधीरला गुप्तपणे गाठले आणि आपल्या कंपनीचे काही महत्त्वाचे व्यावसायिक गुपिते (Business Secrets) पैशाच्या बदल्यात विकण्याची ऑफर दिली. सुधीरने त्याला कडक शब्दात नकार दिला आणि म्हणाला, "मी ज्या कंपनीत काम करतोय, तिने मला ओळख आणि मानसन्मान दिला आहे. ज्याची खावी भाकरी, त्याची करावी चाकरी! मी माझ्या कंपनीशी कधीही गद्दारी करणार नाही." सुधीरने पैशाच्या मोहापेक्षा आपल्या मालकाशी आणि कंपनीशी असणारी निष्ठा महत्त्वाची मानली.

विठ्ठलराव गेल्या २० वर्षांपासून एका सावकाराच्या घरी घरकाम आणि शेती पाहत होते. एकदा सावकाराच्या घरातील सगळे लोक बाहेर गेले असताना घरात चोरी करण्याचा प्रयत्न काही चोरांनी केला. विठ्ठलरावांनी स्वतःचा जीव धोक्यात घालून चोरांचा सामना केला आणि घर

लुटण्यापासून वाचवले. गावातील लोकांनी जेव्हा विठ्ठलरावांच्या धैर्याचे कौतुक केले, तेव्हा ते नम्रपणे म्हणाले, "मालकांनी मला मुलासारखे सांभाळले आहे. ज्याची खावी भाकरी, त्याची करावी चाकरी! त्यांच्या अन्नाला जागणे हे माझे कर्तव्यच होते."

ही म्हण आपल्याला 'कृतज्ञता' (Gratitude) आणि 'इमानदारी' (Loyalty) या मूल्यांचे महत्त्व पटवून देते. जो आपल्याला पोट भरण्यास मदत करतो, त्याच्या पाठीत कधीही खंजीर खुपसू नये, उलट त्याच्या प्रती सदैव प्रामाणिक राहावे, हाच मोलाचा उपदेश या म्हणीतून मिळतो. इंग्रजीत यालाच समांतर असा "Honest to the bread you eat" किंवा "Bite not the hand that feeds you" हा विचार पाहायला मिळतो.

ज्याचे त्याचे कर्म त्याचे त्याचे पाठीशी

प्रत्येक माणसाला त्याच्या चांगल्या-वाईट कर्माचे फळ भोगावेच लागते.

ही मराठी भाषेतील अत्यंत महत्त्वाची, वैश्विक आणि आध्यात्मिक सत्य मांडणारी म्हण आहे.

या म्हणीचा अर्थ असा होतो की: "प्रत्येक माणसाला त्याच्या चांगल्या किंवा वाईट कर्मांचे (कृतींचे) फळ हे भोगावेच लागते. कोणीही आपल्या

कर्माच्या फळापासून सुटू शकत नाही; ते सावलीसारखे त्याच्या पाठीशी राहते."

ही म्हण 'कर्माच्या सिद्धांतावर' (Law of Karma) आधारित आहे. आपण समाजात पाहतो की काही लोक चुकीचे वागून तात्पुरता फायदा मिळवतात, तर काही प्रामाणिक लोक त्रास सहन करतात. अशा वेळी ही म्हण आपल्याला धीर देते की, जगाच्या न्यायालयात उशीर होऊ शकतो, पण चूक करणाऱ्याला त्याच्या पापाची आणि चांगल्या कर्माची पावती नक्की मिळते. आपले कर्म हे न्यायाधीशासारखे कायम आपल्या पाठीशी असते.

एका व्यापाऱ्याने ग्राहकांना फसवून, धान्यामध्ये भेसळ करून अल्पावधीत प्रचंड संपत्ती कमावली. त्याच्या या कृत्यामुळे गरीब लोकांचे आरोग्य बिघडले, पण व्यापाऱ्याला त्याचे काही वाटले नाही. काही वर्षांनी त्याच व्यापाऱ्याचा मुलगा एका मोठ्या आजाराने ग्रस्त झाला आणि व्यापाऱ्याने कमावलेला सगळा पैसा डॉक्टरांच्या फीमध्ये आणि कोर्टकचेरीच्या वादात पाण्यात गेला. शेवटी तो कंगाल झाला. हे पाहून गावातले लोक म्हणाले, "त्याने लोकांना फसवून पैसे कमावले होते, आज त्याचेच फळ त्याला मिळाले. ज्याचे त्याचे कर्म त्याचे त्याचे पाठीशी!" व्यापाऱ्याने केलेल्या वाईट कर्माचे फळ शेवटी दुःख आणि नुकसानीच्या रूपाने त्याच्या पाठीशी आले.

निवृत्तीराव एका सरकारी कार्यालयात क्लार्क होते. त्यांनी कधीही लाच घेतली नाही आणि प्रत्येकाचे काम नेहमी प्रामाणिकपणे केले. निवृत्तीरावांच्या निवृत्तीनंतर त्यांच्या मुलाला एका मोठ्या कंपनीत खूप चांगली नोकरी मिळाली आणि त्यांच्या कुटुंबाची भरभराट झाली. जेव्हा लोकांनी त्यांचे कौतुक केले, तेव्हा निवृत्तीराव म्हणाले, "मी आयुष्यात फक्त प्रामाणिक राहण्याचा प्रयत्न केला. आज माझ्या मुलांना त्याचे सुख मिळते आहे. म्हणतात ना, ज्याचे त्याचे कर्म त्याचे त्याचे पाठीशी!"

थोडक्यात सांगायचे तर, "पेराल तेच उगवेल" (As you sow, so shall you reap). आपण केलेले कोणतेही कार्य वाया जात नाही; चांगले केले तर चांगले आणि वाईट केले तर वाईट फळ नक्की मिळते, हाच अंतिम संदेश ही म्हण आपल्याला देते.

ज्याला नाही कोणी, त्याला देव देव्हारी

जगात ज्याला कोणीही वाली किंवा पाठीराखा नसतो, त्याला देवाचाच आधार असतो.

ही मराठी भाषेतील अत्यंत दिलासादायक, सकारात्मक आणि आस्तिक भाव व्यक्त करणारी म्हण आहे.

या म्हणीचा अर्थ असा होतो की: "ज्या माणसाला जगात आधार देण्यासाठी किंवा सांभाळण्यासाठी कोणीही नातेवाईक, मित्र किंवा

पाठीराखा उरत नाही; अशा असहाय्य आणि अनाथ माणसाचे रक्षण शेवटी स्वतः ईश्वर (देव) करतो."

ही म्हण मानवी जीवनातील श्रद्धा आणि आशेचा किरण दाखवते. जेव्हा एखादी व्यक्ती अत्यंत गरिबीत, संकटात किंवा एकटेपणात असते आणि जगातील सर्व मार्ग तिच्यासाठी बंद होतात, तेव्हा तिला देवाचा म्हणजेच नियतीचा अनाकलनीय आधार मिळतो. देव्हाऱ्यात बसलेला देव अशा हतबल माणसाला कोणत्या ना कोणत्या रूपाने मदत करतो, हा यामागील गाढ विश्वास आहे.

विजू नावाचा एक लहान मुलगा होता, ज्याचे आई-वडील एका अपघातात वारले. नातेवाईकांनीही त्याला आसरा देण्यास नकार दिला. तो रस्त्यावर अगदी पोरका झाला होता. पण एका कनवाळू वृद्धाश्रम आणि अनाथालयाचे चालक तिथून जात असताना त्यांनी विजूला पाहिले. त्यांनी त्याला आपल्या संस्थेत आणले, त्याला चांगले शिकवले आणि पुढे जाऊन विजू एक मोठा डॉक्टर झाला. विजूच्या यशाच्या कौतुक सोहळ्यात गावातील लोक म्हणाले, "आई-वडील गेल्यावर या मुलाला कोणीही वाली नव्हता, पण देवाने याच्यावर कृपा केली. म्हणतात ना– ज्याला नाही कोणी, त्याला देव देव्हारी!" इथे विजूला माणसांचा आधार नव्हता, पण ईश्वरी कृपेने त्याला योग्य मार्ग आणि मदत मिळाली.

एका गरीब शेतकऱ्याच्या मुलीचे लग्न ठरले होते, पण ऐन लग्नाच्या तोंडावर पिकाचे नुकसान झाल्याने त्याच्याकडे हुंडा आणि लग्नाचा खर्च देण्यासाठी एकही पैसा उरला नाही. त्याने गावातील सावकारांकडे मदत

मागितली, पण सर्वांनी नकार दिला. शेतकरी हताश होऊन देवाचा धावा करत बसला होता. तितक्यात शहरातून एका दानशूर व्यक्तीने त्या गावात येऊन सामूहिक विवाहाचे आयोजन केले आणि शेतकऱ्याच्या मुलीचे लग्न स्वतःच्या खर्चाने लावून दिले. शेतकऱ्याच्या डोळ्यात आनंदाश्रू आले आणि तो म्हणाला, "माझी हाक देवाने ऐकली. ज्याला नाही कोणी, त्याला देव देव्हारी!"

ही म्हण आपल्याला 'निराश न होण्याचा' संदेश देते. जगात कितीही मोठे संकट आले आणि सर्व बाजूंनी माणसे दुरावली, तरीही एक अज्ञात शक्ती (देव) नेहमी आपल्या पाठीशी असते आणि ती योग्य वेळी मार्ग दाखवते, हा विश्वास ही म्हण दृढ करते. इंग्रजीत याला जवळ जाणारा वाक्यांश म्हणजे "God helps those who have no one else."

जिवंत पांगारा, मेलेला निखारा

जिवंतपणी निरुपयोगी वाटणारी वस्तू किंवा व्यक्ती कधीकधी गेल्यानंतर अधिक त्रासदायक किंवा महत्त्वाची ठरते.

ही मराठीतील अत्यंत दुर्मिळ, वैशिष्ट्यपूर्ण आणि मानवी स्वभावातील गुण-दोषांचे मार्मिक विश्लेषण करणारी म्हण आहे.

या म्हणीचा अर्थ असा होतो की: "काही माणसे जिवंत असताना समाजाला किंवा कुटुंबाला काहीही उपयोगाची नसतात (उलट उपद्रवी ठरतात), परंतु त्यांच्या मृत्यूनंतर मात्र त्यांच्या नावाचा किंवा संपत्तीचा इतरांना खूप मोठा फायदा होतो."

जिवंत पांगारा: 'पांगारा' हे एक जंगली झाड आहे. या झाडाला सुंदर लाल रंगाची फुले येतात, पण त्यांना अजिबात सुगंध नसतो. या झाडाचे लाकूड ठिसूळ असते आणि ते फर्निचर किंवा इमारतीसाठी अजिबात उपयोगी पडत नाही. म्हणजेच, हे झाड जिवंत असेपर्यंत दिसायला मोठे असले, तरी त्याचा कोणताही व्यावहारिक उपयोग नसतो.

मेलेला निखारा: 'निखारा' म्हणजे जळणारा कोळसा. जेव्हा लाकूड जळून त्याचा कोळसा होतो, तेव्हा तो शेकण्यासाठी, स्वयंपाकासाठी किंवा इतर कामांसाठी अत्यंत उपयुक्त ठरतो.

म्हणजेच, जिवंत असताना झाड म्हणून निरुपयोगी ठरणे, पण मेल्यानंतर (लाकूड जळल्यानंतर) निखाऱ्याच्या किंवा कोळशाच्या रूपाने उपयोगी पडणे.

एका गावात दादासाहेब नावाचे एक अत्यंत श्रीमंत पण कमालीचे दुष्ट आणि कंजूष गृहस्थ राहत होते. त्यांनी जिवंत असताना कधी कोणाला एक रुपयाचीही मदत केली नाही; उलट व्याजाच्या पैशांसाठी गरिबांना खूप त्रास दिला. त्यांच्या छळामुळे सर्व गावकरी त्रस्त होते. काही वर्षांनी

दादासाहेबांचे अचानक निधन झाले. त्यांना पुढे मागे कोणीच नसल्यामुळे, शासनाने त्यांची कोट्यवधी रुपयांची संपत्ती जप्त केली आणि त्या जागेवर गावकऱ्यांसाठी एक मोठे भव्य रुग्णालय आणि शाळा बांधली.

तेव्हा गावातील बुजुर्ग लोकांनी म्हटले, "दादासाहेब जिवंत होते तोपर्यंत त्यांनी कोणाचे भले केले नाही, पण त्यांच्या जाण्याने गावाचा मोठा फायदा झाला. यालाच म्हणतात– जिवंत पांगारा, मेलेला निखारा!"

दादासाहेब जिवंत असताना 'पांगारा' (निरुपयोगी) होते, पण मृत्यूनंतर त्यांच्या संपत्तीने 'निखाऱ्यासारखा' (उपयुक्त) प्रकाश दिला.

काही व्यक्ती आयुष्यभर व्यसनाच्या किंवा आळसाच्या आहारी जाऊन कुटुंबाला फक्त त्रास देतात. पण त्यांच्या मृत्यूनंतर त्यांच्या नावावर असलेल्या विम्याच्या (Insurance) पैशांमुळे किंवा जमिनीमुळे त्यांच्या मागे राहिलेल्या कुटुंबाचे दिवस सुधारतात आणि मुलांचे शिक्षण पूर्ण होते. अशा अत्यंत कटू पण व्यावहारिक परिस्थितीला ही म्हण चपखल लागू होते.

ही म्हण मानवी जीवनातील एक अतिशय कडू सत्य मांडते. माणसाचे मोठेपण हे केवळ त्याच्या असण्यावर नाही, तर त्याच्या उपयुक्ततेवर असते. जिवंत असताना माणसाने इतरांच्या उपयोगी पडावे, केवळ मृत्यूनंतरच त्याचे महत्त्व उरू नये, हा अंतर्मुख करणारा संदेश या म्हणीमागे दडलेला आहे.

जीभ थिटे आणि पोट मोठे

मनात खूप काही इच्छा असणे, पण तोंड उघडून ते मागता न येणे.

"जीभ थिटे आणि पोट मोठे" (किंवा जीभ थिटी आणि पोट मोठे) ही मराठी भाषेतील माणसाच्या हावरेपणावर आणि खादाड प्रवृत्तीवर मार्मिक भाष्य करणारी एक जुनी आणि चपखल म्हण आहे.

या म्हणीचा अर्थ असा होतो की: "माणसाची खाण्याची किंवा आस्वाद घेण्याची इच्छा (जीभ) कधीच तृप्त होत नाही आणि हव्यास (पोट) मात्र न मावणारा, प्रचंड मोठा असतो. म्हणजेच, शरीराच्या क्षमतेपेक्षा खाण्याची हाव जास्त असणे."

जीभ थिटे (थिटी): 'थिटे' म्हणजे लहान, तोकडी किंवा अपुरी. चव घेणारी जीभ आकाराने अगदी छोटीशी असते.
पोट मोठे: अन्न साठवणारे पोट मात्र आकाराने आणि गरजेने मोठे असते.

शब्दाशः पाहता, छोटीशी जीभ नवनवीन चवींची मागणी करत राहते आणि तिच्या नादाला लागून माणूस पोटाची क्षमता नसतानाही खात सुटतो. लाक्षणिक अर्थाने, माणसाची 'हाव' आणि 'गरज' यातील विसंगती दाखवण्यासाठी ही म्हण वापरली जाते.

एका लग्नाच्या अवाढव्य पंगतीमध्ये नानांनी आपल्या पानात बासुंदी, जलेबी, गुलाबजाम असं सगळं भरभरून वाढून घेतलं. पोटात आधीच जागा नव्हती, तरीही जिभेचे चोचले पुरवण्यासाठी ते सारखे काही ना

काही तोंडात टाकत होते. शेवटी अपचन झाल्यामुळे त्यांना डॉक्टरांकडे जावे लागले. हे पाहून त्यांच्या पत्नी म्हणाल्या, "अहो, वय झालं तरी तुमचा खाण्याचा मोह सुटत नाही. जीभ थिटे आणि पोट मोठे! जिभेच्या चवीपायी तब्येत बिघडून घेतली ना शेवटी?"इथे नानांची खाण्याची हाव (जीभ) पोटाच्या क्षमतेपेक्षा जास्त मोठी ठरली, ज्यामुळे त्यांचे नुकसान झाले.

हा नियम केवळ जेवणालाच नाही, तर पैशाच्या किंवा संपत्तीच्या हव्यासालाही लागू होतो. एखाद्या माणसाकडे स्वतःच्या गरजेपेक्षा खूप जास्त संपत्ती असते. तरीही तो आणखी पैसा मिळवण्यासाठी चुकीचे मार्ग अवलंबतो. अशा वेळी त्याची हाव दाखवण्यासाठी म्हणतात की, "याचे पोट आधीच भरले आहे, तरीही याची वासना (जीभ) तृप्त होत नाही."ही म्हण माणसाला 'संयमाची' शिकवण देते. जिभेचे चोचले पुरवण्याच्या नादात जर पोटावर (किंवा क्षमतेवर) ताण दिला, तर त्याचे परिणाम वाईटच होतात. म्हणूनच गरजेनुसार आणि क्षमतेनुसार वागावे, हा मोलाचा सल्ला या म्हणीतून मिळतो.

जुने ते सोने

जुन्या गोष्टी, विचार किंवा वस्तू नेहमीच मौल्यवान आणि विश्वासार्ह असतात.

"जुने ते सोने" ही मराठी भाषेतील अत्यंत लोकप्रिय, सार्वकालिक आणि आपल्या संस्कृतीचा गाभा असणारी म्हण आहे. इंग्रजीत यालाच "Old is Gold" असे म्हटले जाते.

या म्हणीचा अर्थ असा होतो की: "जुन्या गोष्टी, जुने विचार, जुनी माणसे आणि जुने अनुभव हे काळाच्या कसोटीवर उतरलेले असतात. नव्हे नव्हे, ते सोन्यासारखेच मौल्यवान, शाश्वत आणि विश्वासार्ह असतात; त्यामुळे नव्या चकचकीत गोष्टी आल्या तरी जुन्यांचे महत्त्व कधीही कमी होत नाही."

सोने जितके जुने होते, तितकी त्याची किंमत आणि चकाकी वाढत जाते, ते कधीही गंजत नाही. त्याचप्रमाणे आपल्या घरातील जुनी जाणती माणसे, त्यांचे अनुभव, जुन्या वस्तू किंवा जुनी मूल्ये ही आधुनिक काळातील तात्पुरत्या गोष्टींपेक्षा कितीतरी पटीने श्रेष्ठ असतात, हा विश्वास या म्हणीमागे आहे.

रमेशने आपल्या घरासाठी एक आधुनिक, प्लास्टिकचा आणि दिसायला खूप आकर्षक असा कपाटाचा संच (Cabinet) विकत आणला. पण अवघ्या सहा महिन्यांत त्याचे लॉक्स खराब झाले आणि त्याचे हँडल्स तुटले. त्याच वेळी त्याच्या घरात आजोबांच्या काळातील सागवान लाकडाचे एक जुने कपाट होते, जे ५० वर्षे झाली तरी जसंच्या तसं मजबूत होतं. रमेशच्या वडिलांनी हे पाहिले आणि ते हसून म्हणाले, "अरे

रमेश, आजकालच्या वस्तू फॅन्सी असतात पण टिकत नाहीत. ते आपले सागवानी कपाट बघ, अजूनही कसं खंबीर उभं आहे. म्हणूनच म्हणतात, जुने ते सोने!" इथे आधुनिक वस्तूच्या तुलनेत जुन्या वस्तूचा दर्जा आणि टिकाऊपणा सोन्यासारखा श्रेष्ठ ठरला.

एका तरुण उद्योजकाने नवीन व्यवसाय सुरू केला. सुरुवातीला त्याने आधुनिक तंत्रज्ञान आणि सोशल मीडियाचा वापर करून खूप जाहिरात केली, पण त्याला अपेक्षित यश मिळेना. शेवटी त्याने आपल्या घरातल्या वृद्ध आजोबांशी चर्चा केली. आजोबांनी त्याला ग्राहकांचे मन जिंकण्याचे आणि व्यवसायात संयम ठेवण्याचे काही जुने, पारंपरिक व्यावहारिक नियम सांगितले. त्या नियमांचा वापर करताच त्याचा व्यवसाय तेजीत चालला. तेव्हा तो तरुण म्हणाला, "माझं तंत्रज्ञान एका बाजूला, पण आजोबांचा अनुभव हा सोन्यासारखाच ठरला. खरंच, जुने ते सोने!"

ही म्हण आपल्याला 'परंपरा आणि आधुनिकता' यांचा योग्य मेळ घालण्यास शिकवते. नवीन गोष्टींचा स्वीकार जरूर करावा, पण जुन्या गोष्टी निरुपयोगी समजून फेकून देऊ नयेत; कारण संकटसमयी जुनाच अनुभव आणि जुनीच नाती आपल्या पाठीशी खंबीरपणे उभी राहतात, हाच या म्हणीचा मुख्य संदेश आहे.

जगाच्या कल्याणा संतांच्या विभूती

सत्पुरुष किंवा सज्जन लोक स्वतःचे आयुष्य इतरांच्या भल्यासाठीच खर्च करतात.

"जगाच्या कल्याणा संतांच्या विभूती । देह कष्टविती परोपकारे ॥"

ही संत शिरोमणी जगद्गुरु तुकाराम महाराजांची अत्यंत सुप्रसिद्ध आणि मानवी जीवनाला दिशा देणारी अभंगवाणी आहे.

या चरणाचा सरळ आणि सोपा अर्थ असा होतो की: "संतांचे जीवन, त्यांचे विचार आणि त्यांचे कर्तृत्व हे स्वतःसाठी नसून संपूर्ण जगाच्या कल्याणासाठी (भल्यासाठी) असते. ते परोपकार करण्यासाठी, म्हणजेच इतरांचे भले करण्यासाठी स्वतःचा देह (शरीर) चंदनासारखा झिजवतात."

जगाच्या कल्याणा: संपूर्ण सृष्टीच्या, मानवजातीच्या चांगल्यासाठी.

संतांच्या विभूती: संतांचे अस्तित्व, त्यांचे महान व्यक्तिमत्त्व किंवा त्यांचे अवतार.

देह कष्टविती: स्वतःच्या शरीराला, प्राणाला कष्ट देतात.

परोपकारे: दुसऱ्यांच्या उपकारासाठी, कल्याणासाठी.

संत गाडगेबाबांनी आयुष्यभर हातात झाडू घेऊन गावोगावची स्वच्छता केली. त्यांना स्वतःसाठी काहीही नको होते. त्यांनी स्वतःसाठी साधे घरही बांधले नाही की संपत्ती गोळा केली नाही. लोकांचे अज्ञान, अंधश्रद्धा

आणि अस्वच्छता दूर व्हावी म्हणून ते उन्हातान्हात, थंडीत गावोगाव पायी फिरले. स्वतः उपाशी राहून त्यांनी गरिबांसाठी धर्मशाळा, अनाथालये आणि रुग्णालये उभारली.

गाडगेबाबांचे हे संपूर्ण आयुष्य म्हणजेच "देह कष्टविती परोपकारे" याचे जिवंत उदाहरण आहे. त्यांनी स्वतःला कष्ट दिले, जेणेकरून समाजाचे कल्याण व्हावे.

हा नियम केवळ संतांनाच नाही, तर निसर्गातील काही घटकांनाही लागू होतो. जसे की, सूर्य स्वतः जळतो पण जगाला प्रकाश देतो; झाडे स्वतः उन्हात उभी राहतात, पण वाटसरूंना सावली आणि गोड फळे देतात; नद्या आपले पाणी स्वतः न पिता संपूर्ण सृष्टीची तहान भागवतात. संतांचे वागणेही या निसर्गासारखेच उदार आणि निरपेक्ष असते.

संतांच्या विभूतींचे कार्य कसे असते?

१. भेदभाव विरहित प्रेम: संत कधीही जाती, धर्म किंवा श्रीमंत-गरीब असा भेदभाव करत नाहीत. त्यांच्या दृष्टीने सर्वच जीव सारखे असतात.

२. अज्ञानाचा नाश: समाजात पसरलेला अंधार, अज्ञान आणि चुकीच्या रूढी-परंपरा दूर करून ते ज्ञानाचा प्रकाश पसरवतात.

३. सहनशीलता: समाज सुधारताना लोक अनेकदा संतांचा छळ करतात, त्यांना त्रास देतात (जसा तुकाराम महाराज, ज्ञानेश्वर माऊलींना दिला

गेला). परंतु, संत या त्रासाचा राग न धरता उलट त्या लोकांच्या उद्धारासाठीच प्रार्थना करतात.

तुकाराम महाराजांची ही ओळ आपल्याला 'स्वार्थ सोडून परमार्थाकडे आणि परोपकाराकडे' जाण्याचा संदेश देते. संत हे भूतलावरचे चालते-बोलते देव असतात. त्यांचे विचार आणि कार्य समाजाला नेहमीच योग्य मार्ग दाखवत राहतात, हाच कृतज्ञ भाव या ओळींमागे दडलेला आहे.

जल गेले आणि पूल राहिला

मूळ उद्देश किंवा मुख्य गोष्ट निघून जाणे आणि फक्त तिच्या खुणा किंवा निरुपयोगी सांगाडा मागे उरणे.

"जल गेले आणि पूल राहिला" (किंवा पाणी गेले आणि पूल राहिला) ही मराठी भाषेतील अत्यंत मार्मिक, उपरोधिक आणि परिस्थितीचे अचूक वर्णन करणारी म्हण आहे.

या म्हणीचा अर्थ असा होतो की: "ज्या मुख्य कामासाठी किंवा हेतूसाठी एखादी व्यवस्था निर्माण केली होती, तो मूळ हेतूच किंवा मुख्य गोष्टच निघून जाणे आणि आता केवळ निरुपयोगी, नामधारी सांगाडा किंवा वस्तू शिल्लक राहणे."

पूल हा नदीतील वाहते पाणी (जल) ओलांडण्यासाठी किंवा पाण्याचा प्रवाह व्यवस्थित वाहून नेण्यासाठी बांधला जातो. जोपर्यंत नदीत पाणी

आहे, तोपर्यंत पुलाचे महत्त्व आणि उपयुक्तता असते. पण जर नदीचे पाणीच पूर्णपणे आटले किंवा नदीने आपला प्रवाहच बदलला, तर त्या कोरड्या जमिनीवर उभ्या असलेल्या पुलाचा काहीच उपयोग उरत नाही. तो फक्त एक सिमेंट-दगडाचा निर्जीव सांगाडा बनून राहतो.

हाच न्याय जेव्हा मानवी व्यवहारांना लावला जातो, तेव्हा मूळ उद्देश संपल्यावर उरलेल्या निरर्थक गोष्टींसाठी ही म्हण वापरतात.
एका कपड्याच्या मोठ्या कारखान्यात अचानक आग लागली आणि त्यात कापसाचा सर्व साठा, तयार कपडे आणि कच्चे साहित्य जळून खाक झाले. आता कारखान्यात कापड तयार करण्यासाठी काहीच उरले नव्हते, फक्त जुनी आणि मोठी यंत्रे (Machinery) जशीच्या तशी उभी होती. मालक त्या रिकाम्या कारखान्याकडे पाहत दुःखाने आपल्या व्यवस्थापकाला म्हणाला, "अरेरे! कच्चा माल आणि खेळते भांडवल तर संपले, आता या यंत्रांचा काय उपयोग? आपली अवस्था तर अगदी 'जल गेले आणि पूल राहिला' अशी झाली आहे!" इथे व्यवसाय चालवण्यासाठी आवश्यक असलेले 'पाणी' (पैसा आणि माल) निघून गेले आणि मागे फक्त पुलासारखी 'यंत्रसामग्री' निरुपयोगी उरली.

रमेशच्या मुलाचे लग्न अत्यंत थाटामाटात पार पडले. लग्न लागून वधू-वर आणि सर्व पाहुणेमंडळी आपापल्या घरी निघून गेली. लग्नाचा मंडप मात्र अजून दोन दिवस तसाच उभा होता. त्या रिकाम्या, शांत मंडपाकडे पाहत

शेजारी म्हणाला, "कालपर्यंत इथे किती धावपळ आणि गर्दी होती, आज सगळे गेले आणि फक्त हा मंडप उरला. जसे काही जल गेले आणि पूल राहिला!"

ही म्हण आपल्याला 'उपयुक्तता' आणि 'काळाचे महत्त्व' समजून सांगते. कोणतीही वस्तू किंवा व्यवस्था ही तिच्या मागच्या मूळ हेतूमुळे महत्त्वाची असते. तो हेतूच जर नष्ट झाला, तर बाह्य डामडौल किंवा स्वरूप कितीही मोठे असले तरी ते व्यर्थ ठरते, हाच विचार या म्हणीतून व्यक्त होतो.

जळो ते सोन्याचे कुंडल, ज्याने कान तुटतात

ज्यामुळे मोठे नुकसान किंवा त्रास होतो, अशा वरवरच्या श्रीमंतीचा किंवा वैभवाचा काहीही उपयोग नसतो.

ही मराठी भाषेतील अत्यंत व्यावहारिक, विचारप्रवर्तक आणि मानवी हव्यासावर प्रहार करणारी एक सुंदर म्हण आहे.

या म्हणीचा अर्थ असा होतो की: "जी गोष्ट दिसायला अत्यंत मौल्यवान, सुंदर किंवा फायद्याची आहे, परंतु तिच्यामुळे जर आपले स्वतःचे मोठे नुकसान होणार असेल, किंवा स्वतःचे अस्तित्वच धोक्यात येणार असेल, तर अशा वरवरच्या श्रीमंतीचा किंवा फायद्याचा काय उपयोग? ती गोष्ट तात्काळ नाकारलेलीच बरी."

कुंडल: कानात घालण्याचा सोन्याचा एक जड आणि नक्षीदार दागिना (Earring).

जळो ते सोन्याचे कुंडल: अशा सोन्याच्या दागिन्याला आग लागो किंवा तो भस्मसात होवो.

ज्याने कान तुटतात: ज्या जड दागिन्यामुळे स्वतःचा नाजूक कानच फाटून किंवा तुटून जाणार असेल.

सोने हा जगात अत्यंत मौल्यवान धातू मानला जातो आणि दागिने घालणे हा प्रतिष्ठेचा विषय असतो. पण जर तो दागिना इतका जड असेल की त्यामुळे शरीराचा अवयवच (कान) निकामी होणार असेल, तर त्या सोन्याच्या मोहापेक्षा स्वतःचे शरीर वाचवणे महत्त्वाचे असते.

अविनाश एका मोठ्या कंपनीत उच्च पदावर काम करत होता. त्याला तिथे महिना लाखो रुपये पगार (मानधन) मिळत होता. परंतु, त्या बदल्यात त्याला रात्री-अपरात्री काम करावे लागे, प्रचंड मानसिक ताण सहन करावा लागे आणि दिवसातील १८ तास कॉम्प्युटरसमोर बसावे लागे. या जीवनशैलीमुळे त्याला ऐन विशी-तिशीत हृदयविकाराचा आणि मणक्याचा तीव्र त्रास सुरू झाला. डॉक्टरांनी त्याला नोकरी सोडण्याचा किंवा विश्रांती घेण्याचा सल्ला दिला.

तेव्हा त्याच्या वडिलांनी त्याला समजावले, "बाबा रे, ज्या पैशामुळे आणि प्रतिष्ठेमुळे तुझं शरीरच उद्ध्वस्त होणार असेल, तर अशा पैशाचा

काय उपयोग? जळो ते सोन्याचे कुंडल, ज्याने कान तुटतात! आधी आरोग्य जप, नोकरी दुसरी मिळेल."

इथे मोठी नोकरी आणि पगार हे 'सोन्याचे कुंडल' आहे, तर ढासळणारे आरोग्य म्हणजे 'कान तुटणे' होय.

एका शेतकऱ्याला आपल्या शेतात नवीन प्रयोग करण्यासाठी पैशांची नड होती. गावातील एका खाजगी सावकाराने त्याला मोठी रक्कम कर्ज म्हणून देण्याचे कबूल केले, पण बदल्यात शेतकऱ्याच्या घराची आणि संपूर्ण शेतीची कागदपत्रे स्वतःच्या नावावर गहाण ठेवून घेतली; सोबतच प्रचंड व्याजदर लावला. शेतकऱ्याच्या मित्राने त्याला सावध केले, "अरे, हा सावकार कर्ज देऊन तुझी जमीन हडप करायला बघतोय. हे पैसे घेण्याच्या नादात तू रस्त्यावर येशील. जळो ते सोन्याचे कुंडल, ज्याने कान तुटतात! अशा कर्जापेक्षा गरिबी बरी."

ही म्हण आपल्याला 'मूल्य आणि किंमत' यातील फरक शिकवते. कोणत्याही गोष्टीचा बाह्य चकचकाट किंवा तात्कालिक फायदा पाहून भुलून जाऊ नये. जर एखाद्या सुखाची किंमत आपले स्वातंत्र्य, शांतता, स्वाभिमान किंवा आरोग्य देऊन चुकवावी लागत असेल, तर त्या सुखाचा त्याग करणे हाच खरा शहाणपणा आहे, हा मोलाचा संदेश या म्हणीतून मिळतो.

ज्या कुळाचे आचरण शुद्ध, त्याचे कुळ पावन सिद्ध

ज्या घराण्यातील लोकांचे आचरण चांगले असते, त्या घराण्याला समाजात प्रतिष्ठा मिळते.

ही मराठी संस्कृती, सदाचार आणि कौटुंबिक मूल्यांचे महत्त्व अधोरेखित करणारी एक अत्यंत पवित्र आणि विचारप्रवर्तक म्हण (किंवा सुवचन) आहे.

या म्हणीचा अर्थ असा होतो की: "ज्या वंशामध्ये किंवा कुटुंबामध्ये राहणाऱ्या लोकांचे वागणे, विचार आणि चारित्र्य (आचरण) हे प्रामाणिक, नीतिमान आणि पवित्र असते; ते कुटुंब समाजात आपोआपच आदराला पात्र ठरते आणि त्याचा वंश पवित्र (पावन) असल्याचे सिद्ध होते."

हा विचार प्रामुख्याने संतांच्या शिकवणीतून आणि पारंपरिक नैतिक मूल्यांमधून आला आहे. संत तुकाराम महाराजांच्या "शुद्ध विजापोटी । फळे रसाळ गोमटी ॥" या उक्तीशी हा विचार थेट जोडलेला आहे. एखादे कुटुंब श्रीमंत आहे की गरीब, यावरून त्याचे श्रेष्ठत्व ठरत नाही; तर त्या कुटुंबातील माणसांचे आचरण किती शुद्ध आणि नीतिमान आहे, यावरून त्या कुळाची समाजात पत आणि मोठेपण सिद्ध होते.

एका गावात जगन्नाथपंत नावाचे एक साधे शिक्षक राहत होते. त्यांच्याकडे अफाट संपत्ती नव्हती, पण त्यांनी आपल्या मुलांना प्रामाणिकपणा, कष्ट

आणि गरिबांना मदत करण्याचे संस्कार दिले होते. त्यांची मुले मोठी झाली, शिकली आणि वेगवेगळ्या क्षेत्रांत उच्च पदावर पोहोचली. तिथंही त्यांनी कधी लाच घेतली नाही किंवा कोणावर अन्याय केला नाही. संपूर्ण गावात लोक या कुटुंबाचे नाव आदराने घ्यायचे.

एकदा गावातील एका मोठ्या भांडवलदाराने पैशाचा माज दाखवत एका गरिबाचा अपमान केला, तेव्हा गावकऱ्यांनी त्याला सुनावले, "पैसा असून कुळ मोठे होत नाही. कुळ मोठे बघायचे असेल तर जगन्नाथपंतांचे बघा. ज्या कुळाचे आचरण शुद्ध, त्याचे कुळ पावन सिद्ध! त्यांच्या मुलांच्या पाया पडायलाही लोक तयार असतात."

इथे जगन्नाथपंतांच्या कुटुंबाचे 'शुद्ध आचरण' त्यांच्या कुळाला समाजात 'पावन' आणि आदरणीय सिद्ध करते.

आपण इतिहासात पाहतो की, ज्या घराण्यांनी केवळ सत्तेसाठी लढाया न करता प्रजेच्या कल्याणासाठी, न्यायासाठी आणि धर्मासाठी आपले आयुष्य वेचले (उदा. छत्रपती शिवरायांचे भोसले घराणे, अहिल्याबाई होळकरांचे होळकर घराणे), त्यांच्या शुद्ध आणि पवित्र आचरणामुळेच आज शतकानुशतके उलटूनही संपूर्ण देश त्यांच्या कुळाला वंदनीय मानतो.

ही म्हण आपल्याला 'संस्कार आणि नैतिकतेचे' महत्त्व पटवून देते. मनुष्याला त्याच्या जन्मावरून किंवा श्रीमंतीवरून श्रेष्ठत्व लाभत नाही,

तर त्याच्या दैनंदिन जीवनातील शुद्ध आचरणाने त्याचे संपूर्ण कुळ पवित्र होते. आपल्या चांगल्या कर्माने आपण आपल्या पूर्वजांचे आणि कुटुंबाचे नाव उज्ज्वल करू शकतो, हाच मोलाचा उपदेश या सुवचनातून मिळतो.

ज्याची पळसाची पाने, त्याचीच केळीची पाने

गरिबी आणि श्रीमंती या दोन्हीही स्थितींमध्ये माणसाचा स्वभाव आणि वृत्ती बदलत नाही.

ही मराठी भाषेतील अत्यंत मार्मिक आणि मानवी स्वभावातील दुटप्पीपणावर (Double Standard) बोट ठेवणारी एक वैशिष्ट्यपूर्ण म्हण आहे.

या म्हणीचा सोपा अर्थ असा होतो की: "जी व्यक्ती स्वतःच्या बाबतीत किंवा स्वतःच्या चुकांवर पांघरूण घालताना अत्यंत उदार आणि मऊ (केळीच्या पानावरील जेवणासारखी सुखावह) भूमिका घेते; तीच व्यक्ती इतरांच्या चुका काढताना किंवा दुसऱ्यांना न्याय लावताना अत्यंत कडक, काटेकोर आणि कठोर (पळसाच्या पांसारखी खडबडीत) बनते."

पळसाची पाने: पळसाची पाने निसर्गतः काहीशी खडबडीत, आकाराने वेडीवाकडी आणि जुनी झाल्यावर कडक असतात. पूर्वी या पानांपासून द्रोण किंवा पत्रावळी बनवल्या जायच्या, ज्या गरिबांच्या किंवा साध्या जेवणात वापरल्या जात.

केळीची पाने: केळीचे पान अत्यंत मऊ, गुळगुळीत, विस्तीर्ण आणि राजेशाही थाटाच्या जेवणासाठी वापरले जाते. ते मऊपणा आणि उच्च दर्जाचे प्रतीक मानले जाते.

शब्दाशः अर्थ पाहता, "दुसऱ्याला जेवायला देताना पळसाचे (खडबडीत) पान द्यायचे आणि स्वतः जेवताना मात्र केळीचे (मऊ, अलिशान) पान घ्यायचे." म्हणजेच, स्वतःसाठी एक न्याय आणि दुसऱ्यासाठी दुसरा न्याय लावणे.

एका घरात सासूने आपल्या सुनेला सकाळी लवकर उठून घरचे सगळे काम आटपायला सांगितले आणि जरा जरी उशीर झाला तर ती सुनेला खूप रागावायची (हा झाला पळसाच्या पानाचा न्याय). पण जेव्हा त्याच सासूची स्वतःची मुलगी (जी दुसऱ्या घरी सून होती) दुपारी बारा वाजेपर्यंत झोपून उठायची, तेव्हा सासू तिचे कौतुक करायची की, "माझी मुलगी खूप दमते, तिला विश्रांतीची गरज आहे" (हा झाला केळीच्या पानाचा न्याय).

हे पाहून शेजाऱ्यांनी कुजबुज सुरू केली की, "काय म्हणावे या सासूबाईंना? ज्याची पळसाची पाने, त्याचीच केळीची पाने! स्वतःच्या मुलीला एक न्याय आणि दुसऱ्याच्या मुलीला दुसरा न्याय."

इथे सासू स्वतःच्या सोयीनुसार आणि नात्यानुसार न्यायाची भाषा बदलत आहे.

ऑफिसमध्ये मॅनेजर स्वतः कामावर नेहमी अर्धा तास उशिरा यायचा आणि स्वतःच्या चुकीचे समर्थन करण्यासाठी "ट्रॅफिक खूप होते" असे मऊ उत्तर द्यायचा. पण जर एखाद्या कर्मचाऱ्याला पाच मिनिटे जरी उशीर झाला, तर मॅनेजर त्याचा पगार कापण्याची किंवा त्याला मेमो देण्याची धमकी द्यायचा. अशा वेळी कर्मचारी मनात म्हणतात, "या साहेबांचे पाहा, ज्याची पळसाची पाने, त्याचीच केळीची पाने! स्वतः लेट आले तर चालतं, आम्ही आलो तर शिस्त आठवते."

ही म्हण आपल्याला समाजात पावलोपावली दिसणाऱ्या 'पक्षपाती' आणि 'स्वार्थी' प्रवृत्तीची ओळख करून देते. "न्याय सर्वांना समान असावा, स्वतःला सवलत आणि दुसऱ्याला दंड" अशी वृत्ती ठेवणाऱ्या लोकांवर टीका करण्यासाठी ही म्हण अचूक वापरली जाते.

ज्याला पाहावे डोळा, तोच निघाला कोळसा

ज्या व्यक्तीकडून चांगल्या वर्तनाची अपेक्षा असते, तीच व्यक्ती प्रत्यक्षात वाईट निघणे.

"ज्याला पाहावे डोळा, तोच निघाला कोळसा" (किंवा ज्याला म्हणावे हिरा, तोच निघाला कोळसा) ही मराठी भाषेतील अत्यंत उद्वेगजनक, दुःखद आणि मानवी स्वभावातील फसवणुकीवर भाष्य करणारी म्हण आहे.

या म्हणीचा अर्थ असा होतो की: "आपण ज्या व्यक्तीला अत्यंत प्रामाणिक, गुणवान, मौल्यवान किंवा आपला हक्काचा पाठीराखा समजून मोठ्या आशेने त्याच्याकडे पाहतो; तीच व्यक्ती ऐन वेळी अत्यंत कपटी, लायकीहीन किंवा फसवणूक करणारी निघते. म्हणजेच, ज्याच्याकडून खूप चांगल्या अपेक्षा असतात, त्याने मोठा अपेक्षाभंग करणे."

ज्याला पाहावे डोळा: ज्याच्याकडे आपण आदराने, प्रेमाने, कौतुकाने किंवा 'हा आपल्या डोळ्यांचे पारणे फेडेल' या अपेक्षेने पाहतो.

तोच निघाला कोळसा: तो एखादा मौल्यवान हिरा किंवा रत्न निघण्याऐवजी हाताला आणि तोंडाला काळे फासणारा, निरुपयोगी 'कोळसा' निघतो.

वरवर चमकणारी गोष्ट किंवा आपण मनातून श्रेष्ठ मानलेली व्यक्ती प्रत्यक्षात किती निकृष्ट आणि काळीकुट्ट (विचाराने) असू शकते, हे या शब्दांतून व्यक्त होते.

आनंदने आपल्या व्यवसायाची सर्व सूत्रे आणि बँकेचे व्यवहार त्याचा बालमित्र सतीश याच्यावर सोपवले होते. आनंद सतीशला आपला उजवा हात मानायचा आणि सर्वांसमोर त्याच्या प्रामाणिकपणाचे गोडवे गायचा. पण सतीशने हळूहळू कंपनीच्या खात्यातून लाखो रुपये स्वतःच्या नावावर ट्रान्सफर केले आणि एक दिवस अचानक पळून गेला. जेव्हा ही चोरी

पकडली गेली, तेव्हा आनंदला मोठा धक्का बसला. तो डोळ्यात पाणी आणून म्हणाला, "मी सतीशवर स्वतःपेक्षा जास्त विश्वास ठेवला, त्याला हिरा समजलो; पण ज्याला पाहावे डोळा, तोच निघाला कोळसा! त्याने माझा घात केला."

आनंदने सतीशकडून चांगुलपणाची अपेक्षा केली होती, पण सतीशने कोळशासारखे त्याचे तोंड काळे केले (विश्वासघात केला).

एका संस्थेचे अध्यक्ष समाजात खूप मोठे समाजसेवक आणि नीतिमान पुरुष म्हणून वावरत होते. लोक त्यांना देवासारखे मानायचे आणि त्यांच्याकडे आदराने पाहायचे. परंतु, एका स्टिंग ऑपरेशनमध्ये ते गरिबांचे पैसे खाताना आणि लाच घेताना रंगेहात पकडले गेले. त्यांचे हे खरे रूप पाहून त्यांच्यावर जीवापाड प्रेम करणाऱ्या कार्यकर्त्यांनी कपाळावर हात मारून घेतला आणि म्हटले, "अरेरे! आम्ही कोणाची पूजा करत होतो? ज्याला पाहावे डोळा, तोच निघाला कोळसा!"

ही म्हण माणसाच्या 'तीव्र अपेक्षाभंगाची' (Disappointment) आणि 'जखम झालेल्या विश्वासाची' भावना व्यक्त करते. बाह्य स्वरूपाला किंवा सुरुवातीच्या चांगुलपणाला भुलून कोणावरही आंधळा विश्वास ठेवू नये, कारण कधीकधी आपण ज्याला हिरा समजतो तो शेवटी कोळसाच निघतो, हा व्यावहारिक धडा ही म्हण आपल्याला देते.

ज्याचा गाभा उत्तम, त्याचे फळही उत्तम

ज्या गोष्टीचा पाया किंवा मूळ विचार चांगला असतो, तिचा शेवटही चांगलाच होतो.

ही मराठी भाषेतील मानवी चारित्र्य, मूळ हेतू आणि कष्टांच्या गुणवत्तेवर भाष्य करणारी एक अत्यंत अर्थपूर्ण म्हण आहे.

या म्हणीचा अर्थ असा होतो की: "ज्या गोष्टीचा पाया, मूळ उद्देश किंवा गाभा (गाभा म्हणजे आतील मुख्य भाग किंवा शुद्धता) भक्कम आणि चांगला असतो; त्याचा अंतिम परिणाम किंवा फळ (रिझल्ट) हा नेहमीच सर्वोत्कृष्ट आणि गोड मिळतो."

संत तुकाराम महाराजांच्या "शुद्ध विजापोटी । फळे रसाळ गोमटी ॥" या प्रसिद्ध उक्तीशी या म्हणीचा अर्थ थेट मिळताजुळता आहे.

निसर्गाच्या नियमानुसार, ज्या फळाचा गाभा (आतला गर किंवा बी) निरोगी, रसाळ आणि कीड नसलेला असतो, ते फळ बाहेरूनही दिसायला आणि चवीला उत्तम दर्जाचे असते. जर आत गाभ्यातच सड असेल, तर वरून ते फळ कितीही चकचकीत दिसले तरी ते निरुपयोगी ठरते. हाच नियम मानवी कृती, विचार आणि संस्कारांना लावला जातो.

एका सामान्य कुटुंबात आई-वडिलांनी आपल्या मुलांवर लहानपणापासूनच प्रामाणिकपणा, कष्ट आणि नम्रतेचे संस्कार केले. मुलांच्या मनाचा 'गाभा' त्यांनी चांगल्या विचारांनी समृद्ध केला होता. पुढे

जाऊन ती मुले मोठी झाली आणि त्यांनी स्वतःच्या कर्तृत्वावर समाजात मोठे नाव आणि मानसन्मान कमवला. ही प्रगती पाहून गावातील लोकांनी त्यांचे कौतुक केले की, "आई-वडिलांनी मुलांना खूप सुसंस्कृत बनवले होते, आज त्याचेच चांगले फळ पाहायला मिळत आहे. ज्याचा गाभा उत्तम, त्याचे फळही उत्तम!"

इथे मुलांच्या मनातील 'संस्कार' हा गाभा होता, तर त्यांचे 'यश' हे त्याचे उत्तम फळ ठरले.

एका तरुणाने पैशांच्या हव्यासापोटी नव्हे, तर लोकांना शुद्ध आणि दर्जेदार सेंद्रिय (Organic) अन्नधान्य मिळावे या पवित्र उद्देशाने (गाभ्याने) एक छोटा व्यवसाय सुरू केला. त्याने कधीही मालात भेसळ केली नाही की नफेखोरी केली नाही. ग्राहकांचा त्याच्यावर प्रचंड विश्वास बसला आणि काही वर्षांतच त्याचा ब्रँड देशभरात गाजला. अशा वेळी त्याचे यश पाहून म्हटले जाते की, "व्यावसायिक हेतू शुद्ध आणि प्रामाणिक असेल, तर यश नक्की मिळते. ज्याचा गाभा उत्तम, त्याचे फळही उत्तम!"

ही म्हण आपल्याला 'अंतर्बाह्य शुद्धतेचा' आणि 'हेतूच्या प्रामाणिकपणाचा' संदेश देते. कोणतेही काम करताना जर आपली नियत, विचार आणि पाया (गाभा) स्वच्छ असेल, तर त्याचे मिळणारे

फळ हे कधीही वाईट असू शकत नाही, हाच मोलाचा व्यावहारिक धडा या म्हणीतून मिळतो.

जशी दृष्टी, तशी सृष्टी

माणूस ज्या दृष्टिकोनातून जगाकडे पाहतो, त्याला जग तसेच दिसते (आपण चांगले तर जग चांगले).

ही मराठी भाषेतील अत्यंत लोकप्रिय, तात्त्विक आणि मानवी मानसिकतेवर प्रकाश टाकणारी म्हण आहे.

या म्हणीचा अर्थ असा होतो की: "माणूस ज्या दृष्टिकोनातून किंवा भावनेने या जगाकडे पाहतो, त्याला हे जग तसेच दिसते. जर विचार सकारात्मक असतील तर जग चांगले दिसते, आणि विचार नकारात्मक असतील तर संपूर्ण जगात फक्त दोषच दिसतात."

ही म्हण आपल्याला हे पटवून देते की, हे जग स्वतःहून चांगले किंवा वाईट नसते. जगाचे स्वरूप आपल्या 'दृष्टिकोनावर' (Perspective) अवलंबून असते. बाहेरच्या जगात बदल घडवण्यापूर्वी माणसाला स्वतःच्या विचारांमध्ये बदल करावा लागतो. जर आपले मन शुद्ध आणि आनंदी असेल, तर आपल्याला प्रत्येक गोष्टीत आनंद आणि सौंदर्य दिसेल.

एकदा एका कंपनीने जोडे (Shoes) विकण्यासाठी आपल्या दोन कर्मचाऱ्यांना आफ्रिकेतील एका दुर्गम भागात पाठवले. तिथे गेल्यानंतर पहिल्या कर्मचाऱ्याने पाहिले की तिथले सर्व लोक अनवाणी फिरतात, कोणीच पायात जोडे घालत नाही. त्याने कंपनीला निरोप पाठवला, "इथे कोणीच जोडे घालत नाही, त्यामुळे इथे आपले जोडे विकले जाणार नाहीत."

दुसऱ्या कर्मचाऱ्यानेही तेच पाहिले, पण तो आनंदाने कंपनीला म्हणाला, "इथे कोणाकडेच जोडे नाहीत, त्यामुळे इथे आपल्यासाठी जोडे विकण्याची प्रचंड मोठी संधी आहे!"

परिस्थिती एकच होती, पण पहिल्याची दृष्टी नकारात्मक आणि दुसऱ्याची सकारात्मक होती. म्हणून म्हणतात– जशी दृष्टी, तशी सृष्टी!

एक कडू आणि संशयी स्वभावाचा माणूस नेहमी तक्रार करायचा की, "या गावातले सगळे लोक लबाड आणि स्वार्थी आहेत, कोणी कोणाचा विचार करत नाही." त्याच गावात एक अत्यंत परोपकारी आणि प्रेमळ साधू राहत होते. त्यांना विचारले असता ते म्हणाले, "या गावातले सर्व लोक अत्यंत दयाळू आणि मदत करणारे आहेत."

वास्तविक पाहता, गावाची माणसे तीच होती, पण त्या माणसाला त्याच्या संशयी वृत्तीमुळे सगळे वाईट दिसत होते आणि साधूला त्यांच्या चांगुलपणामुळे सगळे चांगले दिसत होते.

ही म्हण आपल्याला 'सकारात्मक दृष्टिकोन' ठेवण्याचा मोलाचा संदेश देते. इंग्रजीत यालाच समांतर असा विचार "The world is a mirror, it reflects what you are" किंवा "Beauty lies in the eyes of the beholder" यात पाहायला मिळतो. आपले जग सुंदर बनवायचे असेल, तर आधी आपली नजर (विचार) सुंदर केली पाहिजे, हाच या म्हणीचा मुख्य गाभा आहे.

जळो ते रूप, ज्याने न घडे हित

वरवरचे सौंदर्य किंवा रूप कितीही चांगले असले, पण जर त्यापासून कोणाचे भले होत नसेल तर ते व्यर्थ आहे.

"जळो ते रूप, ज्याने न घडे हित" ही मराठी भाषेतील अत्यंत उद्बोधक, वास्तववादी आणि बाह्य सौंदर्यापेक्षा अंतर्गत गुणांचे महत्त्व पटवून देणारी म्हण आहे.

या म्हणीचा अर्थ असा होतो की: "अशा बाह्य सौंदर्याला, रूपाला किंवा आकर्षणाला आग लागो (ते भस्मसात होवो), ज्याच्यामुळे कोणाचेही भले (हित) होत नाही किंवा ज्यामुळे केवळ नुकसान आणि विनाश होतो. वरवरच्या सुंदरतेपेक्षा माणसाची उपयुक्तता आणि त्याचा चांगुलपणा अधिक महत्त्वाचा असतो."

ही म्हण माणसाच्या 'गुणवत्तेला' आणि 'उपयुक्ततेला' प्राधान्य देते. अनेकदा लोक बाह्य रूप, चकाकी किंवा सौंदर्याला भुलतात. परंतु, जर ते रूप केवळ निरुपयोगी असेल किंवा त्याच्या मागे दुष्ट हेतू दडलेला असेल, तर ते रूप व्यर्थ ठरते. संत साहित्यात आणि सुविचारांमध्ये "सुंदर रूपापेक्षा सुंदर मन आणि सुंदर कृती श्रेष्ठ" हा जो विचार मांडला जातो, त्याचाच हा एक व्यावहारिक आविष्कार आहे.

एका श्रीमंत घराण्यातील मुलगी दिसायला अत्यंत सुंदर, अप्सरेसारखी होती. पण तिचा स्वभाव अत्यंत गर्विष्ठ, उग्र आणि स्वार्थी होता. ती घरातल्या मोठ्या माणसांचा अनादर करायची आणि गरिबांना तुच्छ लेखायची. तिच्या या वागण्यामुळे घरात रोज भांडणे व्हायची आणि कुटुंबातील सुख-शांतता पूर्णपणे नष्ट झाली होती.

एके दिवशी शेजारच्या एका सुजाण महिलेने तिच्या सासूला म्हटले, "सून दिसायला तर खूप देखणी आणलीत!" तेव्हा सासूने सुस्कारा टाकत उत्तर दिले, "काय करायचे त्या रूपाचे? घराची शांतता तर हिनेच हिरावून घेतली आहे. जळो ते रूप, ज्याने न घडे हित! त्यापेक्षा एखादी साधी पण गुणी मुलगी आली असती, तर घराचे गोकुळ झाले असते."

इथे मुलीचे बाह्य सौंदर्य (रूप) कुटुंबासाठी 'हितकारक' ठरले नाही, उलट त्रासाचे कारण बनले.

एका तरुणाने बाजारातून एक अत्यंत देखणी, विदेशी बनावटीची आणि चकचकीत स्पोर्ट्स बाईक (दुचाकी) विकत घेतली. ती बाईक दिसायला खूप आकर्षक होती, पण तिचे हँडलिंग आणि ब्रेकिंग सिस्टीम अत्यंत सदोष होती. पहिल्याच आठवड्यात त्या बाईकचा तीव्र अपघात झाला आणि तो तरुण गंभीर जखमी झाला.

रुग्णालयात त्याला पाहायला आलेल्या त्याच्या मित्राने कपाळावर हात मारून घेतला आणि म्हणाला, "फक्त बाईकचा लुक (Look) पाहून तू भुललास, पण तिच्या सुरक्षिततेचा विचार केला नाहीस. जळो ते रूप, ज्याने न घडे हित! अशा देखण्या पण जीवघेण्या गाडीपेक्षा आपली साधी गाडी काय वाईट होती?"

ही म्हण आपल्याला 'वस्तू किंवा व्यक्तीच्या अंतर्गुणांची पारख' करायला शिकवते. इंग्रजीत यालाच समांतर असा विचार "Beauty without virtue is like a rose without scent" (गुणांशिवाय सौंदर्य म्हणजे सुवासाशिवाय गुलाब) यात पाहायला मिळतो. केवळ बाह्य स्वरूपाला न भुलता, त्यापासून आपले किंवा समाजाचे काय हित होते आहे, हे पाहणेच खऱ्या शहाणपणाचे लक्षण आहे.

ज्याचा त्याचा काळ, त्याला त्याला गोड

प्रत्येक गोष्टीची किंवा वयाची एक विशिष्ट वेळ असते आणि त्या त्या वेळी ती गोष्ट योग्यच वाटते.

"ज्याचा त्याचा काळ, त्याला त्याला गोड" ही मानवी स्वभाव, वयोमान आणि काळाच्या बदलत्या प्रवाहावर भाष्य करणारी एक अत्यंत समंजस आणि वास्तववादी मराठी म्हण आहे.

या म्हणीचा अर्थ असा होतो की: "प्रत्येक पिढीला किंवा व्यक्तीला स्वतःचा काळ (तो ज्या काळात लहानाचा मोठा झाला किंवा ज्या काळात त्याने कर्तृत्व गाजवले) हाच सर्वात श्रेष्ठ, सुंदर आणि गोड वाटत असतो. काळ बदलला तरी माणसाचे आपल्या काळातील आठवणींशी आणि पद्धतींशी असलेले नाते कधीच तुटत नाही."

या म्हणीचा गाभा 'पिढ्यांमधील अंतर' (Generation Gap) आणि 'भूतकाळाविषयीची ओढ' (Nostalgia) यांवर आधारित आहे. काळ हा सातत्याने बदलत असतो. नव्या काळासोबत नवीन तंत्रज्ञान, नवीन विचार आणि नवीन जीवनशैली येते. परंतु, जुन्या पिढीतील लोकांना आपल्या वेळचे साधेपण, रीतीरिवाज आणि गाणीच अधिक आवडतात; तर नव्या पिढीला आधुनिक जग आवडते. हा निसर्गाचा नियम असून, यात कोणाचीच चूक नसते, हेच ही म्हण स्पष्ट करते.

एका घरात आजोबा रेडिओवर 'बाबूराव पेंढारकर' किंवा 'मोहम्मद रफी' यांची जुनी, संथ आणि भावपूर्ण गाणी ऐकत आनंद घेत होते. तितक्यात त्यांचा नातू तिथे आला आणि त्याने मोठ्या आवाजात आजकालचे रॅप (Rap) आणि धांगडधिंगा असलेले गाणे लावले. आजोबांनी कान गच्च बंद केले आणि म्हणाले, "अरे, काय हा कर्कश आवाज! याला गाणं म्हणतात का? आमची जुनी गाणी बघा, किती अर्थपूर्ण असायची!" नातू हसून म्हणाला, "आजोबा, तुमची गाणी खूप संथ आहेत, आजच्या काळात हेच संगीत चालतं." > शेजारी बसलेले नातूचे वडील हसून म्हणाले, "अरे, भांडू नका. ज्याचा त्याचा काळ, त्याला त्याला गोड! बाबांना त्यांच्या वेळची गाणीच आनंद देणार आणि तुला तुझ्या वेळची!"
स्पष्टीकरण: इथे आजोबांना त्यांचा जुना काळ आणि नातवाला त्याचा आधुनिक काळ प्रिय वाटत आहे.

पूर्वीच्या काळी दिवाळी किंवा लग्नसमारंभ अतिशय साधेपणाने, नातेवाईक एकत्र येऊन, घरगुती पद्धतीने महिनाभर साजरे केले जायचे. आजकाल लोक हॉटेल्समध्ये किंवा इव्हेंट मॅनेजमेंट (Event Management) करून दोन दिवसांत थाटामाटात कार्यक्रम उरकतात. जुनी जाणती माणसे अनेकदा खंत व्यक्त करतात की, "आताच्या सणांमध्ये तो पूर्वीसारखा जिव्हाळा उरला नाही." पण

आजची तरुण पिढी या पद्धतीत समाधानी असते. अशा वेळी ही म्हण अगदी चपखल लागू होते.

ही म्हण आपल्याला 'परिवर्तनशीलता आणि सहिष्णुता' शिकवते. बदलत्या काळासोबत जुन्या गोष्टी मागे पडतात आणि नवीन गोष्टी जागा घेतात. आपण दुसऱ्याच्या काळातील आवडीनिवडींना चुकीचे न ठरवता, "प्रत्येकाला आपलाच काळ प्रिय असतो" हा समंजसपणा ठेवला पाहिजे, हाच मोलाचा विचार या म्हणीतून मिळतो.

जळमट काढायला गेला आणि वासाचा खांब पाडला

एखादी छोटीशी, किरकोळ अडचण दूर करायला जाऊन मोठे नुकसान करून बसणे.

"जळमट काढायला गेला आणि वासाचा खांब पाडला" (काही भागांत 'वाशाचा खांब' असेही म्हणतात) ही मराठी भाषेतील अत्यंत उपरोधिक, गंभीर परिणामांवर बोट ठेवणारी आणि मानवी अविचारावर प्रकाश टाकणारी एक प्रसिद्ध म्हण आहे.

या म्हणीचा अर्थ असा होतो की: "एखादी अत्यंत लहान, क्षुल्लक किंवा किरकोळ अडचण दूर करायला जाणे; परंतु घाईगडबडीत किंवा अविचाराने असे काहीतरी करून बसणे, ज्यामुळे संपूर्ण घराचे किंवा व्यवस्थेचे खूप मोठे आणि न भरून निघणारे नुकसान होते."

जळमट: घराच्या कोपऱ्यात किंवा छताला जमलेले कोळ्याचे जाळे (Cobweb), जे अतिशय सहज आणि झाडूने एका मिनिटात काढता येते.

वासाचा (वाशाचा) खांब: 'वासा' म्हणजे जुन्या पद्धतीच्या कौलारू किंवा धाब्याच्या घराच्या छताला पेलणारा मुख्य लाकडी खांब किंवा तुळई. हा खांब संपूर्ण घराचा भार पेलत असतो.

शब्दाशः विचार केला तर, छतावरचे कोळ्याचे जाळे (जळमट) काढताना माणसाने इतक्या अविचाराने आणि जोराने लाकूड मारले किंवा ओढले की, ज्या खांबावर संपूर्ण छत टिकून होते, तो मुख्य 'वासाचा खांबच' खाली पाडला. परिणामी, जळमट तर निघाले, पण संपूर्ण घरच कोसळले!

निलेशच्या घरातील कॉम्प्युटरचा माऊस (Mouse) नीट चालत नव्हता, त्यात थोडी धूळ गेली होती. निलेशने ती धूळ साफ करण्यासाठी स्वतःच कॉम्प्युटर उघडला. पण त्याला स्क्रू-ड्रायव्हर नीट वापरता न आल्यामुळे त्याचा हात सटकला आणि थेट कॉम्प्युटरच्या मुख्य मदरबोर्डवर (Motherboard) जाऊन लागला. परिणामी, पूर्ण कॉम्प्युटर जळून खाक झाला.

जेव्हा त्याच्या वडिलांना हे समजले, तेव्हा ते कपाळावर हात मारून म्हणाले, "अरेरे! दोनशे रुपयांचा माऊस दुरुस्त करायच्या नादात तू वीस

हजारांचा कॉम्प्युटर संपवलास. तुझी अवस्था तर अगदी 'जळमट काढायला गेला आणि वासाचा खांब पाडला' अशी झाली!"

माऊसची धूळ साफ करणे हे 'जळमट' होते, तर मदरबोर्ड खराब करणे म्हणजे 'वासाचा खांब' पाडण्यासारखे मोठे नुकसान ठरले.

एका कंपनीत दोन सहकाऱ्यांमध्ये एका फाईलवरून किरकोळ वाद झाला होता. कंपनीच्या व्यवस्थापकाने (Manager) तो वाद सामोपचाराने सोडवण्याऐवजी, दोघांना थेट नोकरीवरून काढून टाकण्याची नोटीस पाठवली. या धक्क्यामुळे त्या दोन्ही अत्यंत हुशार आणि अनुभवी कर्मचाऱ्यांनी एकत्रच राजीनामा दिला आणि कंपनी सोडली. त्यांच्या जाण्याने कंपनीचे कोट्यवधी रुपयांचे प्रोजेक्ट्स रखडले.

कंपनीच्या संचालकांनी व्यवस्थापकाला सुनावले, "त्यांचा छोटासा वाद मिटवायचा होता, त्यासाठी थेट त्यांना कामावरून काढले? जळमट काढायला गेला आणि वासाचा खांब पाडला! आता कंपनीचे नुकसान कसे भरून काढणार?"

ही म्हण आपल्याला 'संयम, विवेक आणि परिणामांचा विचार' करायला शिकवते. संकट किंवा अडचण कितीही छोटी असली, तरी ती दूर करताना आपली पद्धत योग्य असली पाहिजे. लहान चूक सुधारताना आपण मूळ पायालाच धक्का लावणार नाही ना, याचे भान ठेवणे म्हणजेच शहाणपण, हाच मोलाचा संदेश या म्हणीतून मिळतो.

जात्यावर बसले की ओव्या सुचतात

एखादे काम प्रत्यक्ष करायला सुरुवात केली की, त्यासंबंधीचे मार्ग आणि कल्पना आपोआप सुचू लागतात.

"जात्यावर बसले की ओव्या सुचतात" ही मराठी संस्कृती, ग्रामीण जीवन आणि मानवी मनाच्या सर्जनशीलतेचा (Creativity) वेध घेणारी अत्यंत सुप्रसिद्ध आणि जिव्हाळ्याची म्हण आहे.

या म्हणीचा अर्थ असा होतो की: "विशिष्ट प्रकारची परिस्थिती निर्माण झाली, किंवा माणूस जेव्हा एखाद्या कामात पूर्णपणे एकरूप (मग्न) होतो, तेव्हा त्याला त्या कामाशी संबंधित असलेल्या गोष्टी, कल्पना किंवा कलाकौशल्य आपोआप सुचू लागतात."

म्हणीची ऐतिहासिक व सांस्कृतिक पार्श्वभूमी:

पूर्वीच्या काळी ग्रामीण भागात मिक्सर किंवा गिरण्या नव्हत्या. घरातील स्त्रियांना पहाटे उठून दगडाच्या 'जात्यावर' धान्य दळावे लागायचे. ते काम शारीरिकदृष्ट्या अत्यंत कष्टाचे असायचे. पहाटेची ती शांत वेळ, जात्याचा येणारा संथ 'घरघर' असा आवाज आणि हातांची होणारी लयबद्ध हालचाल यातून त्या कष्टाची जाणीव कमी व्हावी म्हणून घरातील स्त्रिया उत्स्फूर्तपणे गाणी गायच्या; त्यांना 'ओव्या' म्हटले जाते. या

ओव्यांमध्ये त्यांचे सुख-दुःख, माहेरची ओढ, मुलाबाळांचे प्रेम आणि देवावरील श्रद्धा व्यक्त व्हायची.

जात्यावर बसल्याशिवाय त्या ओव्या सुचत नसत; कारण ती विशिष्ट परिस्थिती आणि मानसिक एकाग्रता माणसाला बोलते करायची.

निलेशला एका मोठ्या समारंभात वक्तृत्व स्पर्धेत भाग घ्यायचा होता. घरामध्ये तयारी करताना तो खूप घाबरला होता, त्याला वाटत होते की आपण स्टेजवर गेल्यावर सगळे विसरून जाऊ. मित्रांनी त्याला धीर दिला. जेव्हा निलेश स्टेजवर गेला, त्याच्यासमोर शेकडो श्रोते आले आणि हातात माईक आला, तेव्हा त्याने इतके सुंदर आणि अस्खलित भाषण केले की सर्वांनी टाळ्या वाजवल्या.

कार्यक्रमांनंतर तो मित्रांना म्हणाला, "मला घरी काहीच सुचत नव्हतं रे!" तेव्हा त्याचा मोठा भाऊ हसून म्हणाला, "अरे, जात्यावर बसले की ओव्या सुचतात! एकदा का माणूस मैदानात उतरला आणि कामात मग्न झाला की बुद्धी आपोआप चालते."

इथे स्टेजवर जाणे आणि माईक हातात येणे ही 'जात्यावर बसण्यासारखी' परिस्थिती होती, ज्याने निलेशला 'ओव्यांसारखे' सुंदर भाषण सुचवले.

एखादा चित्रकार जेव्हा हातात ब्रश आणि समोर कोरा कॅनव्हास (Canvas) घेतो, किंवा एखादा लेखक जेव्हा हातात पेन घेतो, तेव्हा

सुरुवातीला त्याला काय काढावे किंवा काय लिहावे हे सुचत नाही. पण एकदा का तो त्या वातावरणात रंगून गेला की त्याच्या हातातून अप्रतिम कलाकृती जन्माला येते.

ही म्हण आपल्याला 'कृती करण्याचे' (Action) महत्त्व शिकवते. केवळ लांबून विचार करत बसल्याने कल्पना सुचत नाहीत. जेव्हा आपण प्रत्यक्ष कामाला सुरुवात करतो, त्या परिस्थितीत स्वतःला झोकून देतो, तेव्हा कठीण वाटणाऱ्या गोष्टीही सोप्या होतात आणि मार्ग आपोआप सापडत जातो, हाच या म्हणीचा मुख्य संदेश आहे.

ज्याची जशी नियत, त्याची तशी बरकत

माणसाच्या मनातील हेतू जसा असेल, तसेच त्याला आयुष्यात फळ किंवा यश मिळते.

"ज्याची जशी नियत, त्याची तशी बरकत" ही मराठी भाषेतील अत्यंत व्यावहारिक, नैतिक आणि कर्माच्या सिद्धांतावर (Law of Karma) प्रकाश टाकणारी एक सुप्रसिद्ध म्हण आहे.

या म्हणीचा अर्थ असा होतो की: "माणसाचा हेतू, त्याचा उद्देश किंवा त्याची दानत (नियत) जशी असते, त्याला त्याच्या कामात तसेच यश, समृद्धी किंवा प्रगती (बरकत) मिळते. जर माणसाचे विचार प्रामाणिक

असतील, तर त्याचे भले होते; आणि जर मनात खोट असेल, तर त्याचे कधीही कल्याण होत नाही."

नियत: माणसाचा आतील हेतू, विचार, दानत किंवा प्रामाणिकपणा.

बरकत: प्रगती, भरभराट, समृद्धी किंवा यश (Blessing/Prosperity).

शब्दाशः विचार केला तर, निसर्ग किंवा देव माणसाला त्याच्या केवळ कष्टांचे फळ देत नाही, तर त्या कष्टांमागे त्याचा हेतू (Intention) काय आहे, हे पाहून त्याला फळ देतो.

एका बाजारात राम आणि श्याम नावाचे दोन भाजीवाले शेजारी-शेजारी दुकान लावायचे. राम हा अतिशय प्रामाणिक होता. तो ग्राहकांना नेहमी ताजी भाजी द्यायचा, वजनात कधीही माप मारत नसे आणि गरिबांना दोन पैसे कमी लावायचा. त्याची नियत साफ होती की, कोणाची फसवणूक व्हायला नको.

दुसरीकडे, श्याम हा अधिक नफा कमावण्यासाठी ग्राहकांना शिळी भाजी द्यायचा, वजनात फेरफार करायचा आणि जास्त पैसे उकळायचा.

काही महिन्यांतच गावकऱ्यांना श्यामची लबाडी समजली आणि सर्वांनी त्याच्याकडे जाणे बंद केले. श्यामचे दुकान डबघाईला आले. याउलट,

रामच्या प्रामाणिकपणामुळे त्याचे दुकान खूप तेजीत चालले आणि त्याने स्वतःचे मोठे दुकान थाटले.

तेव्हा बाजारातील इतर व्यापारी म्हणाले, "रामने कधी कोणाचे वाईट चिंतले नाही. म्हणतात ना– ज्याची जशी नियत, त्याची तशी बरकत!"

स्पष्टीकरण: इथे रामच्या शुद्ध नियतीमुळे त्याला व्यवसायात 'बरकत' (भरभराट) मिळाली, तर श्यामच्या खोट्या नियतीमुळे त्याचे नुकसान झाले.

अनेकदा लोक समाजसेवा किंवा गरिबांना मदत केवळ स्वतःची प्रसिद्धी व्हावी, फोटो काढता यावेत किंवा राजकीय फायदा मिळावा म्हणून करतात (वरवरची नियत). अशा कामाला समाजात तात्पुरती प्रसिद्धी मिळते, पण खरा आदर मिळत नाही. परंतु, जे लोक प्रसिद्धीची हाव न धरता, मनापासून गरिबांचे अश्रू पुसण्यासाठी काम करतात, त्यांना लोकांचे आणि देवाचे भरभरून आशीर्वाद मिळतात.

ही म्हण माणसाला 'नियत साफ' ठेवण्याचा मोलाचा संदेश देते. इंग्रजीत यालाच समांतर असा विचार "As you sow, so shall you reap" (जसे पेराल, तसेच उगवेल) किंवा "Honesty is the best policy" यात पाहायला मिळतो. आपण किती हुशार आहोत किंवा आपल्याकडे किती संपत्ती आहे यापेक्षा आपले मन आणि हेतू

किती स्वच्छ आहेत, यावरच आपले अंतिम सुख आणि समृद्धी अवलंबून असते, हाच या म्हणीचा मुख्य गाभा आहे.

जसा राजा, तशी प्रजा

प्रमुख किंवा नेता जसा वागतो, तसेच त्याचे अनुकरण त्याची माणसे किंवा प्रजा करते.

"जसा राजा, तशी प्रजा" ही मराठी भाषेतील अत्यंत प्राचीन, सुप्रसिद्ध आणि राजकीय व सामाजिक व्यवस्थेवर अचूक भाष्य करणारी म्हण आहे. इंग्रजीत यालाच "As the king, so are the subjects" असे म्हटले जाते.

या म्हणीचा अर्थ असा होतो की: "समाजाचा किंवा कुटुंबाचा प्रमुख (नेतृत्व करणारी व्यक्ती) जसा वागतो, त्याचे जसे विचार आणि चारित्र्य असते; तसाच कित्ता त्याचे अनुकरण करून हाताखालचे लोक किंवा प्रजा गिरवते. प्रमुखाच्या चांगल्या-वाईट सवयींचा थेट परिणाम संपूर्ण समूहावर होतो."

प्राचीन काळी राजेशाही व्यवस्था होती. राजा जर प्रजाहितदक्ष, न्यायी, पराक्रमी आणि सदाचारी असेल, तर त्याची प्रजाही नीतिमान, शिस्तप्रिय आणि सुखी असायची. याउलट राजा जर आळशी, व्यसनी, भ्रष्टाचारी

आणि विलासी असेल, तर राज्यातील जनताही तशीच स्वार्थी आणि उच्छृंखल बनते. आधुनिक काळात ही म्हण कुटुंबप्रमुख, देशाचे नेते, कंपनीचे मालक किंवा शाळेचे मुख्याध्यापक यांच्या वर्तनाला लागू होते. छत्रपती शिवाजी महाराजांचे स्वराज्य हे याचे सर्वात श्रेष्ठ उदाहरण आहे. शिवराय स्वतः अत्यंत चारित्र्यवान, न्यायी, पराक्रमी आणि अठरापगड जातींना सोबत घेऊन चालणारे होते. आपल्या राजाचा हाच आदर्श डोळ्यांसमोर ठेवून मावळेही तितकेच निष्ठावान, प्रामाणिक आणि स्वराज्यासाठी प्राण पणाला लावणारे बनले.

स्पष्टीकरण: राजाचा अलौकिक सुसंस्कृतपणा प्रजेमध्येही उतरला, म्हणूनच याला म्हणतात– "जसा राजा, तशी प्रजा."

एका कार्यालयाचे (Office) मुख्य साहेब स्वतः नेहमी वेळेवर यायचे, कामात कमालीची पारदर्शकता ठेवायचे आणि सर्वांशी आदराने वागायचे. त्यांच्या या शिस्तीमुळे कार्यालयातील सर्व कर्मचारीही कधीही उशिरा येत नसत आणि आपले काम अत्यंत प्रामाणिकपणे करायचे.

दुसरीकडे, शेजारच्या कंपनीचा मॅनेजर स्वतः दुपारी बारा वाजता यायचा आणि सतत फोनवर गप्पा मारत बसायचा. त्याला पाहून तिथले कर्मचारीही कामचुकार झाले होते आणि ऑफिसमध्ये खेळते वातावरण राहण्याऐवजी आळस पसरला होता. हे पाहून तिथल्या वॉचमनने म्हटले,

"साहेबांचे लक्षण असे, मग कर्मचारी तरी काय करणार? म्हणतात ना– जसा राजा, तशी प्रजा!"

ही म्हण 'नेतृत्वाच्या जबाबदारीची' (Responsibility of Leadership) जाणीव करून देते. जर आपल्याला समाजात किंवा कुटुंबात बदल घडवायचा असेल, तर आधी प्रमुखाने स्वतःमध्ये बदल घडवून आदर्श निर्माण केला पाहिजे. कारण खालचे लोक नेहमी वरच्या लोकांच्या पावलावर पाऊल ठेवून चालत असतात, हाच या म्हणीचा मुख्य संदेश आहे.

जनावराचा पाश आणि माणसाचा शब्द

प्राण्याला दोरीने किंवा पाशाने बांधता येते, पण माणसाला त्याने दिलेल्या शब्दाने (वचनाने) बांधावे लागते.

"जनावराचा पाश आणि माणसाचा शब्द" (किंवा जनावराला पाश, माणसाला शब्द) ही मराठी भाषेतील मानवी विश्वासार्हता, प्रामाणिकपणा आणि नैतिक जबाबदारीवर भाष्य करणारी एक अत्यंत वजनदार आणि जुनी म्हण आहे.

या म्हणीचा अर्थ असा होतो की: "ज्याप्रमाणे एखाद्या प्राण्याला किंवा जनावराला नियंत्रणात ठेवण्यासाठी, त्याच्याकडून काम करून

घेण्यासाठी 'पाश' (दोरखंड किंवा वेसण) आवश्यक असतो; अगदी त्याचप्रमाणे माणसाला नियंत्रणात ठेवण्यासाठी किंवा त्याच्याकडून दिलेल्या वचनाची पूर्तता करून घेण्यासाठी त्याचा 'शब्द' (बोलणे किंवा वचन) पुरेसा असतो. माणसाचा शब्द हाच त्याचा खरा पाश असतो."

पाश: दोरी, वेसण, साखळी किंवा बंधन (Tether/Leash). जनावराला बुद्धी नसल्यामुळे त्याला शारीरिक बंधनाने म्हणजेच दोरीने बांधून ठेवावे लागते, तरच ते मर्यादेत राहते.

माणसाचा शब्द: माणसाला बुद्धी आणि विवेक दिला आहे. त्यामुळे त्याला बांधण्यासाठी कोणत्याही भौतिक दोरीची गरज नसते. त्याने तोंडातून काढलेला एक शब्द किंवा दिलेले वचन हेच त्याच्यासाठी सर्वात मोठे बंधन मानले जाते.

दिलेल्या वचनाचे पालन (Social Context)

विठ्ठलरावांनी आपल्या शेताचा एक तुकडा शेजारच्या मारुतीला विकण्याचे तोंडी कबूल केले होते. दोघांमध्ये कोणताही लेखी करार (Stamppaper) झाला नव्हता किंवा पैशांची देवाणघेवाणही झाली नव्हती. दरम्यानच्या काळात जमिनीचे भाव अचानक दुप्पट झाले. एका मोठ्या व्यापाऱ्याने विठ्ठलरावांना त्या जमिनीसाठी मोठी रक्कम देऊ केली. पण विठ्ठलरावांनी त्याला साफ नकार दिला आणि ठरलेल्या किमतीत जमीन मारुतीच्याच नावावर केली.

व्यापारी म्हणाला, "अहो, कागदावर कुठे काय लिहिलं होतं? तुम्ही मला जमीन दिली असती तर तुमचा मोठा फायदा झाला असता."

तेव्हा विठ्ठलराव अभिमानाने म्हणाले, "आम्ही कागदाच्या तुकड्यावर विसंबून राहणारी माणसे नाही. मी मारुतीला तोंडचा शब्द दिला होता. म्हणतात ना– जनावराचा पाश आणि माणसाचा शब्द! जनावराला दोरीने बांधतात, माणसाला त्याच्या शब्दाचे बंधन असते."

स्पष्टीकरण: इथे विठ्ठलरावांनी पैशाच्या मोहापेक्षा स्वतःच्या 'शब्दाची' किंमत मोठी मानली.

ऐतिहासिक आणि सांस्कृतिक संदर्भ

आपल्या संस्कृतीमध्ये शब्दाला प्राणापेक्षाही मोठे स्थान दिले गेले आहे. प्रभू रामचंद्रांच्या बाबतीत म्हटली जाणारी "रघुकुल रीत सदा चली आई, प्राण जाई पर वचनु न जाई" ही उक्ती या म्हणीचाच गाभा आहे. महाराजांच्या काळातही मावळे आपल्या राजाला दिलेल्या शब्दासाठी प्राणांची आहुती द्यायला मागे-पुढे पाहत नसत.

ही म्हण माणसाला 'शब्दाचे पक्के' राहण्याची शिकवण देते. आजकालच्या जगात जिथे प्रत्येक गोष्टीसाठी कायदेशीर कागदपत्रे आणि करारांची गरज भासते, तिथे ही म्हण माणसाच्या मूळ चारित्र्याची आठवण करून देते. माणूस किती श्रेष्ठ आहे हे त्याच्या संपत्तीवरून नव्हे, तर तो आपल्या शब्दाला किती जगतो यावरून ठरते, हाच मोलाचा संदेश यातून मिळतो.

जगाच्या पाठीवर कुठेही जा, पळसाला पाने तीनच

सर्वत्र सर्वसाधारण परिस्थिती किंवा माणसांचा स्वभाव एकसारखाच असतो; कुठेही फारसा फरक आढळत नाही.

"जगाच्या पाठीवर कुठेही जा, पळसाला पाने तीनच" (किंवा नुसतीच 'पळसाला पाने तीनच') ही मराठी भाषेतील अत्यंत लोकप्रिय, व्यावहारिक आणि मानवी जीवनाचे त्रिकालाबाधित सत्य मांडणारी म्हण आहे.

या म्हणीचा अर्थ असा होतो की: "तुम्ही जगात कुठेही गेलात, अगदी कितीही प्रगत देशात किंवा वेगळ्या संस्कृतीत गेलात, तरीही माणसाचा मूळ स्वभाव, त्याच्या घरगुती अडचणी, सुख-दुःखे आणि मानवी प्रवृत्ती सर्वत्र सारखीच असते. परिस्थिती वरवर वेगळी वाटली, तरी मूळ वास्तव बदलत नाही."

म्हणीचा मूळ शब्दाश: अर्थ:

पळस: पळस हे आपल्या देशात सर्वत्र आढळणारे एक झाड आहे.

पाने तीनच: या झाडाचे सर्वात मोठे वैशिष्ट्य म्हणजे याच्या एका देठाला नेहमी तीनच पाने असतात; कधीही दोन किंवा चार पाने आढळत नाहीत.

तुम्ही महाराष्ट्रातील पळसाचे झाड पाहा, किंवा देशाच्या दुसऱ्या कोपऱ्यात जाऊन पाहा, निसर्गाच्या नियमानुसार पळसाच्या पाशवी रचनेत बदल होत नाही. हाच नियम जेव्हा मानवी समाजाला लावला जातो, तेव्हा माणसाचे मूळ गुण-दोष सर्वत्र सारखेच आढळतात हे दर्शवण्यासाठी ही म्हण वापरली जाते.

सुधीरला वाटायचे की त्याच्या संयुक्त (Joint) कुटुंबात रोज होणारी भांडणे, किरकोळ मतभेद आणि सासू-सुनेचे वाद याला फक्त त्याचेच घर कारणीभूत आहे. या वातावरणाला कंटाळून तो शांततेच्या शोधात अमेरिकेला जाऊन स्थायिक झाला. तिथं गेल्यानंतर त्याच्या शेजारी

राहणाऱ्या एका अमेरिकन कुटुंबाशी त्याची मैत्री झाली. काही दिवसांतच सुधीरच्या लक्षात आले की, त्या अमेरिकन कुटुंबातही पैशांवरून, मुलांच्या सवयींवरून आणि नात्यांवरून रोज तेच वाद होत आहेत जे त्याच्या भारतातल्या घरी व्हायचे.

सुधीरने सुस्कारा टाकला आणि स्वतःशीच म्हणाला, "मी देश बदलला, माणूस बदलला, पण कौटुंबिक प्रश्न तेच आहेत. खरंच, जगाच्या पाठीवर कुठेही जा, पळसाला पाने तीनच!"

स्पष्टीकरण: स्थान बदलले तरी माणसाचा स्वभाव आणि घरगुती समस्यांचे स्वरूप जगभर एकसारखेच राहिले.

एखाद्या कर्मचाऱ्याला वाटतं की त्याच्या सध्याच्या ऑफिसमध्ये खूप राजकारण (Politics) चालतं, कामाचा ताण आहे आणि बॉस त्रास देतो; म्हणून तो नोकरी बदलून दुसऱ्या मोठ्या कंपनीत जातो. पण नवीन कंपनीत गेल्यावरही काही दिवसांत त्याला तिथंही तशाच प्रवृत्तीची माणसे आणि तेच प्रश्न अनुभवायला मिळतात. अशा वेळी ही म्हण अचूक लागू होते.

ही म्हण माणसाला 'वास्तवाचा स्वीकार' करायला शिकवते. अनेकदा आपण परिस्थिती किंवा ठिकाण बदलून पळ काढण्याचा प्रयत्न करतो, आपल्याला वाटतं की दुसरीकडे सगळं आलबेल असेल. परंतु, ही म्हण आपल्याला आठवण करून देते की मानवी स्वभाव आणि जीवनातील

मूलभूत अडचणी सार्वत्रिक आहेत. त्यामुळे पळ काढण्यापेक्षा आहे त्या परिस्थितीला धैर्याने सामोरे जाणे हाच शहाणपणा आहे.

ज्याचे करावे भले, तो म्हणतो माझेच खरे

एखाद्याचे कल्याण करायला जावे, तर तो उपकार न मानता स्वतःचाच हेका चालवतो.

या म्हणीचा मानवी स्वभावाशी खूप जवळचा संबंध आहे. जेव्हा आपण एखाद्या व्यक्तीला चांगल्या भावनेने मदत करतो, त्याचे नुकसान टाळण्याचा प्रयत्न करतो किंवा त्याला योग्य सल्ला देतो, तेव्हा ती व्यक्ती आपल्या चांगुलपणाची किंमत करत नाही. उलट, ती स्वतःचाच हेका धरून बसते आणि आपणच कसे बरोबर आहोत हे सिद्ध करण्याचा प्रयत्न करते.

व्यावहारिक जीवनातील उदाहरण (आर्थिक मदत)

प्रसंग: रमेशचा मित्र सुरेश हा आर्थिक अडचणीत असतो. त्याचा व्यवसाय तोट्यात चाललेला असतो. रमेश त्याला मदत करण्यासाठी स्वतःचे काही पैसे देतो आणि सोबतच एक चांगला सल्लाही देतो—"सुरेश, सध्या बाजारात मंदी आहे, त्यामुळे तू नवीन माल खरेदी करू नकोस. आधी जुना माल विकून पैसे उभे कर."

प्रतिक्रिया: सुरेश रमेशच्या पैशांची मदत तर घेतो, पण त्याचा सल्ला ऐकण्याऐवजी उलट त्याच्यावरच रागवतो. तो म्हणतो, "तुला व्यवसायातलं काय कळतंय? मी नवीन माल भरला तरच ग्राहक येतील, माझंच बरोबर आहे!" सुरेश नवीन माल भरतो आणि त्याचे आणखी जास्त नुकसान होते.

चपखल बसणारी म्हण: येथे रमेशने सुरेशचे 'भले' करायचे ठरवले, पण सुरेशने 'माझेच खरे' म्हणत स्वतःचे नुकसान करून घेतले.

कौटुंबिक किंवा अनुभवाचे उदाहरण (मोठ्यांचा सल्ला)

प्रसंग: एका घरात लहान मुलगा सायकल चालवायला शिकत असतो. त्याचे वडील त्याला सांगतात, "बाळा, समोर चढण आणि वळण आहे, तिथे सायकलचा वेग कमी कर, नाहीतर पडशील." वडील हे मुलाच्या भल्यासाठी आणि त्याला दुखापत होऊ नये म्हणून सांगत असतात.

प्रतिक्रिया: तो मुलगा वडिलांचे ऐकत नाही. तो म्हणतो, "मला सायकल छान चालवता येते, मला काही होणार नाही, माझं मला कळतं." तो वेगाने सायकल नेतो, वळणावर नियंत्रण सुटते आणि पडून स्वतःला जखमी करून घेतो.

चपखल बसणारी म्हण: वडिलांनी मुलाचे भले करायचा प्रयत्न केला, पण मुलाने स्वतःचाच हेका चालवला.

कार्यालयीन किंवा व्यावसायिक क्षेत्रातील उदाहरण (मार्गदर्शन)

प्रसंग: ऑफिसमध्ये एक वरिष्ठ अधिकारी (Senior) आपल्या हाताखालील नवीन कर्मचाऱ्याला (Junior) एका प्रोजेक्टबद्दल मार्गदर्शन करत असतो. वरिष्ठ त्याला सांगतो, "या पद्धतीने काम केलेस तर वेळेची बचत होईल आणि क्लायंटलाही काम आवडेल."

प्रतिक्रिया: तो नवीन कर्मचारी वरिष्ठांच्या अनुभवाचा आदर करण्याऐवजी मनात पूर्वग्रह ठेवतो. तो वरिष्ठांच्या पद्धतीला चुकीचे ठरवून आपल्याच जुन्या आणि वेळखाऊ पद्धतीने काम करतो. शेवटी प्रोजेक्ट नाकारला जातो.

चपखल बसणारी म्हण: वरिष्ठांनी नवीन कर्मचाऱ्याचे काम सोपे व्हावे म्हणून त्याचे 'भले' करायचे ठरवले, पण त्याने 'माझेच खरे' केले.

ही म्हण आपल्याला मानवी स्वभावातील अहंकार (Ego) आणि कृतघ्नता दाखवून देते. काही लोकांना दुसऱ्याचा चांगला सल्ला किंवा मदत स्वीकारणे म्हणजे स्वतःला कमी लेखण्यासारखे वाटते. अशा वेळी ते स्वतःचाच हेका धरून बसतात, भलेही त्यात त्यांचे स्वतःचे नुकसान का होईना!

जशी आई, तशी लेक; जसा बाप, तसा लेक

आई-वडिलांचे गुण, स्वभाव आणि सवयी मुलांमध्ये उतरतात.

हीसुद्धा मराठी भाषेतील अत्यंत लोकप्रिय आणि मानवी स्वभावाचे अचूक वर्णन करणारी एक जोड-म्हण आहे. यामध्ये आई-वडील आणि त्यांची

मुले यांच्यातील अनुवांशिकता, संस्कार आणि सवयींचे प्रतिबिंब दाखवले आहे.

जशी आई, तशी लेक: म्हणजे आईचे गुण-अवगुण, तिच्या सवयी, तिची बोलण्या-वागण्याची पद्धत किंवा तिचे कौशल्य हे तिच्या मुलीमध्ये (लेकीमध्ये) उतरतात.

जसा बाप, तसा लेक: म्हणजे वडिलांचे स्वभाववैशिष्ट्य, त्यांची कार्यपद्धती, त्यांचे विचार किंवा त्यांच्या सवयी या त्यांच्या मुलामध्ये (लेकामध्ये) दिसून येतात.

थोडक्यात सांगायचे तर, मुले ही आपल्या आई-वडिलांचीच प्रतिकृती असतात. पालकांचे संस्कार आणि अनुवांशिक गुण (Genetics) मुलांच्या व्यक्तिमत्त्वातून स्पष्टपणे झळकतात, हेच या म्हणीतून व्यक्त होते.

जर एखाद्या घरात आई अतिशय सुगरण असेल, तिचे घर नीटनेटके असेल, तर तिची मुलगीही लहानपणापासून तेच बघत मोठी होते आणि तिच्यातही तेच सुगरणपण आणि सुबकतेचे गुण येतात. तसेच, जर वडील एखादे कौशल्य (उदा. व्यवसाय, कला, वक्तृत्व) उत्तम रीतीने सांभाळत असतील, तर मुलगाही त्यांच्या पावलावर पाऊल ठेवून तेच

गुण आत्मसात करतो. अशा वेळी लोक कौतुकाने म्हणतात, "जशी आई, तशी लेक; जसा बाप, तसा लेक!"

जर एखादे वडील खूप रागीट किंवा हेकेखोर स्वभावाचे असतील आणि त्यांचा मुलगाही तसाच वागू लागला, किंवा आई खूप बोलकी/भांडकुदळ असेल आणि मुलगीही तशीच वागत असेल, तर समाज किंवा नातेवाईक उपरोधाने म्हणतात, "त्यांच्यात काय फरक असणार? जशी आई, तशी लेक; जसा बाप, तसा लेक!"

या म्हणीशी मिळतेजुळते काही इतर वाक्प्रचार:

'खाण तशी माती': (जशी खाण असते, तसेच तिथून निघणारे खनिज असते. म्हणजेच जसे आई-वडील, तशीच त्यांची मुले.)

'बाप तसा बेटा, कुंभार तसा लोटा': (वडिलांसारखाच मुलगा असतो, ज्याप्रमाणे कुंभाराच्या हाताला जसे वळण असेल तसाच मातीचा घागर/लोटा तयार होतो.)

ही म्हण मानवी स्वभावातील 'संस्कारांचे महत्त्व' आणि 'वंशपरंपरागत चालत आलेले गुण' अधोरेखित करते.

जमिनीला कान असतात

गुप्त गोष्टी किंवा खाजगी बोलणे देखील इतरांपर्यंत पोहोचू शकते, म्हणून बोलताना सावधगिरी बाळगावी.

ही मराठी भाषेतील अत्यंत मार्मिक आणि सावधगिरीचा इशारा देणारी एक अतिशय प्रसिद्ध म्हण आहे.

जेव्हा आपण एखादी अत्यंत गुप्त किंवा खाजगी गोष्ट बोलत असतो, तेव्हा ती तिसऱ्या व्यक्तीपर्यंत पोहोचू नये म्हणून कमालीची गुप्तता पाळणे आवश्यक असते, हे सांगण्यासाठी या म्हणीचा वापर केला जातो.

या म्हणीचा शाब्दिक अर्थ असा नाही की जमिनीला खरोखरच कान फुटतात. याचा लाक्षणिक अर्थ असा आहे की, तुम्ही कितीही शांत, एकांत किंवा सुरक्षित जागी बोलत असाल, तरीही तुमची गुप्त गोष्ट कोणालातरी ऐकू जाऊ शकते किंवा ती बाहेर फुटू शकते. भिंतींच्या आडून, खिडकीतून किंवा दाराआडून कोणीतरी तुमचे बोलणे ऐकत असू शकते, त्यामुळे बोलताना नेहमी जपून आणि हळू बोलावे.

घरात दोन भाऊ मिळून वडिलांना वाढदिवसाला काय सरप्राईज (Surprise) गिफ्ट द्यायचे, याबद्दल खोलीचा दरवाजा बंद करून चर्चा करत असतात. ते खूप उत्साहाने मोठ्या आवाजात बोलत असतात.

तितक्यात तिथे त्यांची मोठी बहीण येते आणि म्हणते, "अरे, हळू बोला! बाबा बाजूच्याच खोलीत वृत्तपत्र वाचत बसले आहेत. 'जमिनीला कान

असतात' हे विसरू नका, नाहीतर तुमचे सरप्राईज आत्ताच उघड होईल!"

एका कंपनीत काम करणारे दोन मित्र कॅन्टीनमध्ये किंवा ऑफिसच्या एका कोपऱ्यात उभे राहून आपल्या मॅनेजरबद्दल किंवा कंपनीच्या एका अत्यंत गोपनीय प्रोजेक्टबद्दल कुजबुजत असतात. त्यांना वाटते की आजूबाजूला कोणीच नाही.

: पण अचानक तिथून बाजूच्या केबिनमधील एक कर्मचारी बाहेर येतो. तेव्हा एक मित्र दुसऱ्याला इशारा देतो, "चल, आता या विषयावर नंतर बोलू. जमिनीला कान असतात म्हणतात ते काही खोटे नाही. आपली चर्चा जर वरिष्ठांपर्यंत पोहोचली, तर उगाच अडचण निर्माण होईल."

ही म्हण माणसाला 'वाचेवर ताबा ठेवण्याचा' आणि 'अतिविश्वास न ठेवण्याचा' सल्ला देते. बऱ्याचदा लोकांना वाटते की आपण बंद खोलीत बोलतोय म्हणजे आपले बोलणे सुरक्षित आहे, पण जगामध्ये कोणतीही गोष्ट कायमची गुप्त राहत नाही. आजच्या आधुनिक काळात तर मोबाईल, रेकॉर्डर किंवा सोशल मीडियाच्या युगात या म्हणीचे महत्त्व पूर्वीपेक्षा कितीतरी पटीने वाढले आहे.

या म्हणीशी मिळतेजुळते काही इतर वाक्प्रचार:

'भिंतीला कान असतात': (या म्हणीचा आणि 'जमिनीला कान असतात' या दोन्हीचा अर्थ अगदी एकच आहे.)

'घरोघरी मातीच्या चुली' किंवा 'झाकली मूठ सव्वा लाखाची': (काही गोष्टी घरातल्या घरात किंवा गुप्त ठेवण्यातच शहाणपण असते, या अर्थाने.)

थोडक्यात, ही म्हण आपल्याला "सावध ऐका पुढल्या हाका" या न्यायाने नेहमी बोलताना सतर्क राहण्याचा संदेश देते.

जिवंत माणसाला मरण सोपे, पण जगणे कठीण

संकटांचा सामना करत स्वाभिमानाने जगणे हे मरण्यापेक्षाही अधिक आव्हानात्मक असते.

हे मानवी जीवनाचे, त्यातील संघर्षाचे आणि मानसिक आंदोलनांचे अतिशय गडद आणि वास्तववादी चित्रण करणारे एक सुप्रसिद्ध सुवचन किंवा विधान आहे.

माणसाला आयुष्यात जेव्हा सलग संकटांचा, अपयशाचा किंवा दु:खाचा सामना करावा लागतो, तेव्हा त्याच्या मनाची जी अवस्था होते, ती या विधानातून अचूकपणे व्यक्त होते.

मरण किंवा मृत्यू ही एक क्षणिक घटना आहे. एकदा का मृत्यू आला की माणसाच्या शरीराच्या आणि मनाच्या सर्व यातना, जबाबदाऱ्या, चिंता आणि संघर्ष एका क्षणात संपून जातात. मृत्यू माणसाला सर्व प्रकारच्या सांसारिक आणि मानसिक बंधनांतून मुक्त करतो (जरी तो कायमचा

आणि वेदनादायी असला, तरी त्यापुढील संघर्ष संपतो). म्हणून या विधानात लाक्षणिक अर्थाने 'मरण सोपे' म्हटले आहे.

जगणे ही एक अखंड चालणारी प्रक्रिया आहे. दररोज सकाळी उठल्यापासून रात्री झोपेपर्यंत माणसाला कोणत्या ना कोणत्या पातळीवर संघर्ष करावा लागतो.

जबाबदाऱ्यांचे ओझे: कौटुंबिक, आर्थिक आणि सामाजिक कर्तव्ये पार पाडताना दमछाक होते.

अपयश आणि निराशा: सतत प्रयत्न करूनही जेव्हा यश मिळत नाही, तेव्हा येणारी मानसिक मरगळ सहन करणे कठीण असते.

भावनांचा संघर्ष: नात्यांमधील दुरावा, अपमान, विश्वासघात, प्रिय व्यक्तीचा विरह आणि आरोग्याच्या समस्या या सर्वांशी रोज लढा द्यावा लागतो.

हा लढा प्रत्येक सेकंदाला, प्रत्येक दिवशी जिवंत राहून लढावा लागतो, म्हणूनच 'जगणे' हे अत्यंत कठीण आणि आव्हानात्मक मानले गेले आहे.

विविध क्षेत्रांतील सोदाहरण स्पष्टीकरण:

आर्थिक आणि कौटुंबिक संघर्ष: एखाद्या कुटुंबाचा प्रमुख जेव्हा प्रचंड कर्जबाजारी होतो, किंवा त्याचा व्यवसाय पूर्णपणे बुडतो, तेव्हा त्याला कुटुंबाचा उदरनिर्वाह करणे अशक्य होऊन बसते. अशा वेळी हताश

होऊन 'सर्व संपवून टाकावे' (मृत्यू पत्करावा) हा विचार मनात येणे सोपे असते, पण दररोज समाजाचा, सावकारांचा सामना करत, अपमान सहन करत कुटुंबासाठी पुन्हा उभे राहणे आणि 'जगून दाखवणे' हाच खरा कठीण आणि धैर्याचा मार्ग असतो.

ध्येय आणि परिश्रमांचा प्रवास: एखादा विद्यार्थी किंवा संशोधक जेव्हा वर्षानुवर्षे अत्यंत प्रामाणिकपणे कष्ट करतो, पण यश हुलकावणी देते, तेव्हा तो मानसिकदृष्ट्या खचून जातो. त्या नैराश्यातून उद्भवणाऱ्या परिस्थितीला तोंड देत रोज स्वतःला सकारात्मक ठेवणे, हे अत्यंत कठीण काम असते.

वरकरणी हे विधान नकारात्मक किंवा दुःखाचे वाटत असले, तरी याच्या पोटात एक खूप मोठी सकारात्मक शिकवण दडलेली आहे.

हे विधान आपल्याला सांगते की—"शरण जाणे किंवा मैदान सोडणे (मरण) सोपे आहे, परंतु सर्व संकटांवर मात करून, छाती ठोकून परिस्थितीचा सामना करणे आणि सन्मानाने जगून दाखवणे यातच खरी बहादुरी आणि माणसाचे श्रेष्ठत्व आहे."

थोडक्यात, कठीण परिस्थितीतही जे लोक जगण्याची हिंमत हरत नाहीत, तेच खऱ्या अर्थाने जीवनाची लढाई जिंकतात.

ज्याच्या पोटात दुष्टपणा, त्याच्या ओठात अमृत

मनात कपट आणि वरून गोड बोलणाऱ्या ढोंगी माणसाचे लक्षण.

हे मानवी स्वभावातील दांभिकपणा (Hypocrisy) आणि कपटी वृत्तीवर अचूक बोट ठेवणारे एक अत्यंत मार्मिक सुवचन आहे.

बाहेरून अत्यंत गोड बोलणाऱ्या, पण मनात मात्र इतरांबद्दल अतोनात द्वेष, मत्सर किंवा वाईट विचार बाळगणाऱ्या 'कपट-नीती'च्या लोकांचे वर्णन करण्यासाठी या विधानाचा वापर केला जातो.

ओठात अमृत: म्हणजे बोलण्यात प्रचंड गोडवा असणे. अशी व्यक्ती समोर आल्यावर इतकी नम्र, प्रेमळ आणि हितचिंतक असल्यासारखी बोलते की, ऐकणाऱ्याला तिच्याबद्दल आदर आणि विश्वास वाटू लागतो. त्यांचे शब्द अमृतासारखे मधुर वाटतात.

पोटात दुष्टपणा: 'पोटात' याचा लाक्षणिक अर्थ 'मनात' असा आहे. वरून गोड बोलत असतानाच, अशा व्यक्तीच्या मनात समोरच्याचे नुकसान कसे होईल, त्याला अडचणीत कसे आणता येईल, याबद्दलचे कुटिल कारस्थान किंवा दुष्ट विचार शिजत असतात.

थोडक्यात सांगायचे तर, "मुख में राम, बगल में छुरी" या हिंदी म्हणीसारखाच याचा अर्थ आहे—म्हणजे समोर गोड बोलायचे आणि पाठीत खंजीर खुपसायचा.

प्रसंग: दोन व्यावसायिक भागीदार किंवा नातेवाईक असतात. त्यातील एक जण दुसऱ्याच्या प्रगतीवर मनातल्या मनात खूप जळत असतो. पण समोर आल्यावर तो त्याचे खूप कौतुक करतो, "अरे वा! तुझा व्यवसाय खूप छान चाललाय, मला तुझा अभिमान वाटतो." * वास्तव: पण पाठ फिरताच तो त्याच्या व्यवसायात खोडा घालण्यासाठी किंवा त्याचे ग्राहक तोडण्यासाठी गुप्तपणे प्रयत्न करतो. अशा वेळी या कपटी व्यक्तीसाठी म्हटले जाते—'याच्या पोटात दुष्टपणा आणि ओठात अमृत आहे, याच्यापासून सावध राहिलेले बरे.'

इतिहासामध्ये अशा अनेक घटना घडल्या आहेत, जिथे शत्रूने मैत्रीचा हात पुढे करून, गोड बोलून तह केला आणि नंतर गाफील ठेवून पाठीमागून हल्ला केला. छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या इतिहासात अफझलखानाने दिलेली भेटीची हाक ही वरून 'ओठात अमृत' (आओ शिवा, गले मिलो) दाखवणारी होती, पण त्याच्या 'पोटात दुष्टपणा' (दगा करण्याचा कट) होता. महाराजांनी वेळीच हा स्वभावाचा कपटीपणा ओळखला होता.

हे विधान आपल्याला माणसांची पारख करायला शिकवते. केवळ कोणाच्याही गोड बोलण्यावर, स्तुतीवर भाळून जाऊन त्याच्यावर आंधळा विश्वास ठेवू नये. माणसाचे शब्द जितके गोड, तितकीच सावधगिरी बाळगणे आवश्यक असते, कारण कधीकधी त्या गोड शब्दांमागे मोठा स्वार्थ किंवा दगा दडलेला असू शकतो.

या विधाशी मिळतेजुळते काही इतर वाक्प्रचार:

'बोलाचाची कढी, बोलाचाच भात' (फक्त शब्दांचा गोडवा दाखवणे.)

'हाती पाय आणि मनात काय' (वरवरची कृती वेगळी आणि मनातील हेतू वेगळा असणे.)

मानवी स्वभावाचा हा अत्यंत महत्त्वाचा पैलू आहे.

ज्या गावच्या बोरी, त्याच गावच्या बाभळी

एकाच भागातील किंवा क्षेत्रातील लोक एकमेकांचे स्वभाव आणि चालीरीती उत्तम प्रकारे ओळखून असतात.

ही मराठी भाषेतील अत्यंत व्यावहारिक आणि मानवी स्वभावाचे चपखल वर्णन करणारी एक अतिशय लोकप्रिय म्हण आहे.

जेव्हा एकाच परिसरातील, एकाच पार्श्वभूमीचे किंवा एकमेकांना पूर्णपणे ओळखून असणारे लोक एकमेकांसमोर येतात आणि एकमेकांना फसवण्याचा किंवा स्वतःचा मोठेपणा दाखवण्याचा प्रयत्न करतात, तेव्हा त्यांच्यासाठी या म्हणीचा वापर केला जातो.

शाब्दिक संदर्भ: बोर आणि बाभळी (बाभूळ) ही दोन्ही झाडे प्रामुख्याने एकाच प्रकारच्या कोरड्या किंवा निमशासकीय जमिनीत, शेतात किंवा माळरानावर एकत्र वाढतात. दोन्ही झाडांना काटे असतात. त्यामुळे एकाच गावात राहणाऱ्या माणसाला त्या गावातील बोरीचे काटे कसे

आहेत आणि बाभळीचे काटे कसे आहेत, याची खडान् खडा माहिती असते.

लाक्षणिक अर्थ: एकाच गावचे किंवा एकाच क्षेत्रातील लोक एकमेकांचे स्वभाव, त्यांचे गुण-दोष, त्यांचा पूर्वेतिहास आणि त्यांच्या चालीरीती चांगल्या प्रकारे ओळखून असतात. त्यामुळे अशा लोकांनी एकमेकांसमोर खोटा मोठेपणा, हुशारी किंवा कावेबाजपणा दाखवण्यात काहीच अर्थ नसतो; कारण समोरचा आपल्यापेक्षा अजिबात कमी नसतो.

प्रसंग: एकाच बाजारात वर्षानुवर्षे व्यापार करणारे दोन जुने व्यापारी असतात. एक व्यापारी दुसऱ्या व्यापाऱ्याला एखादा निकृष्ट दर्जाचा माल चढवण्याचा प्रयत्न करतो आणि खूप गोड बोलून म्हणतो, "अरे मित्रा, हा माल मी फक्त तुझ्यासाठी खास दराने आणला आहे, बाजारात असा माल कुठेच मिळणार नाही."

प्रतिक्रिया आणि म्हण: दुसरा व्यापारी हसतो आणि माल न घेता म्हणतो, "अरे भाऊ, मला नका शिकवू! आपण दोघेही याच बाजारात लहानाचे मोठे झालो आहोत. 'ज्या गावच्या बोरी, त्याच गावच्या बाभळी' असतात. तुझा हा माल किती जुना आहे आणि तू तो कुठून आणलास, हे मला चांगलेच ठाऊक आहे!"

प्रसंग: गावातील दोन जुने राजकीय कार्यकर्ते एकमेकांसमोर उभे ठाकतात. एक जण दुसऱ्याला दाखवून देण्याचा प्रयत्न करतो की तो किती समाजसेवक आणि सरळ मार्गी आहे.

प्रतिक्रिया आणि म्हण: तेव्हा समोरचा त्याला तात्काळ टोमणा मारतो, "तू निवडणुकीत काय काय क्लृप्त्या लढवणार आहेस आणि मागच्या वेळी तू काय केले होतेस, हे मला सांगू नकोस. आपण एकाच गावचे आहोत. ज्या गावच्या बोरी, त्याच गावच्या बाभळी असतात!" म्हणजेच, तुझे डावपेच मला आधीच ठाऊक आहेत.

ही म्हण आपल्याला हे सांगते की, आपल्या माणसांमध्ये किंवा आपल्या बरोबरीच्या लोकांमध्ये कधीही खोटा आव आणू नये किंवा अतिशहाणपणा करू नये. कारण आपली ताकद आणि आपल्या मर्यादा समोरच्याला अचूक माहीत असतात. तिथे तुमचा कोणताही मुखवटा किंवा खोटेपणा टिकू शकत नाही.

या म्हणीशी मिळतेजुळते काही इतर वाक्प्रचार:

'एकच माळेचे मणी': (सगळे सारख्याच स्वभावाचे असणे.)

'चोराच्या मनात चांदणे' किंवा 'गुरुची विद्या गुरुलाच': (सख्ख्या माणसांना एकमेकांच्या युक्त्या चांगल्या ठाऊक असणे.)

थोडक्यात सांगायचे तर, ही म्हण समोरच्याला त्याची जागा आणि वास्तव दाखवून देण्यासाठी अत्यंत प्रभावी ठरते.

जावई शोधणे

अतिशय दुर्मिळ किंवा अत्यंत कष्टाने मिळणारी गोष्ट शोधणे.

'जावई शोधणे' हा मराठी भाषेतील एक अतिशय उपरोधिक आणि गमतीशीर वाक्प्रचार आहे.

वरवर पाहता याचा अर्थ 'मुलीसाठी नवरा (जावई) शोधणे' असा वाटू शकतो, पण प्रत्यक्षात संभाषणामध्ये किंवा साहित्यामध्ये याचा वापर एका वेगळ्याच लाक्षणिक अर्थाने केला जातो.

"अतिशय विलक्षण, अजब, चुकीचा किंवा मूर्खपणाचा शोध लावणे." जेव्हा एखादी व्यक्ती एखाद्या साध्या किंवा उघड असलेल्या गोष्टीवर स्वतःचा अवाजवी तर्क लढवून एखादा विचित्र निष्कर्ष काढते, किंवा एखादी अशक्य कोटीतील गोष्ट खरी असल्याचा खोटा दावा करते, तेव्हा तिच्या त्या निरर्थक शोधाला उपरोधाने 'जावई शोध' लावणे असे म्हणतात.

या वाक्प्रचारामागील पार्श्वभूमी (हा शब्द कसा आला?):

पारंपारिक भारतीय संस्कृतीत 'जावई' (Son-in-law) या नात्याला सासरच्या घरी खूप मान असतो. जावई जर सासरच्या घरी आला आणि त्याने एखादी चुकीची किंवा हट्टाची गोष्ट बोलली, तरी सासरची मंडळी त्याचा मान राखण्यासाठी ती गोष्ट हसण्यावारी नेतात किंवा निमूटपणे सहन करतात. याच पाहुणचाराच्या आणि हट्टी स्वभावाच्या छटांवरून, एखाद्याने लावलेल्या चुकीच्या तर्काला किंवा निष्कर्षाला उपरोधाने 'जावई शोध' म्हटले जाऊ लागले.

प्रसंग: घरात रात्री अचानक वीज जाते (Power cut होतो). घरातील सगळे जण शांतपणे वीज येण्याची वाट पाहत असतात. तितक्यात

घरातील एक मुलगा म्हणतो, "मला वाटतं, आपल्या शेजाऱ्यांनी नवीन फ्रीज आणलाय ना, त्यामुळे संपूर्ण गल्लीचा भार वाढून आपल्या गावचे पॉवर स्टेशनच बंद पडले असावे!"

वाक्प्रचार: त्यावर त्याचे वडील कपाळावर हात मारून म्हणतात, "अरे, काय हा तुझा जावई शोध! शेजाऱ्यांच्या फ्रीजमुळे काय अख्ख्या गावची लाईट जाते का? काहीही तर्क लढवू नकोस."

कार्यालयीन किंवा कामाच्या ठिकाणचे उदाहरण:

प्रसंग: ऑफिसमध्ये एका महत्त्वाच्या फाईल मधील हिशोब चुकत असतो. सर्व जण खूप वेळ झाली कुठे चूक झाली आहे हे शोधत असतात. तितक्यात एक नवीन कर्मचारी येतो आणि एक विचित्र कारण सांगतो, "सर, कॉम्प्युटरच्या की-बोर्डवरील '९' चे बटन थोडे वाकडे आहे, त्यामुळे कॅल्क्युलेटरने बेरीज चुकीची केली असेल!"

वाक्प्रचार: त्यावर मॅनेजर म्हणतात, "असे जावई शोध लावण्यापेक्षा ती फाईल पुन्हा एकदा नीट तपासून पहा, म्हणजे खरी चूक लक्षात येईल."

थोडक्यात सांगायचे तर, जेव्हा कोणीतरी पुराव्याशिवाय किंवा कोणत्याही ठोस तर्काशिवाय स्वतःचे अजब ज्ञान पाजळते, तेव्हा त्या निरर्थक कल्पनेला किंवा तर्काला 'जावई शोधणे' किंवा 'जावई शोध लावणे' असे म्हटले जाते.

ज्याला कशाचीच नाही आस, त्याला कशाचाही नाही त्रास

ज्याच्या मनात कोणतीही अपेक्षा किंवा हाव नसते, तो नेहमी समाधानी आणि सुखी राहतो.

"ज्याला कशाचीच नाही आस, त्याला कशाचाही नाही त्रास" हे मानवी मनाला निवांतपणा आणि परम शांतता देणारे एक अत्यंत सुंदर आणि तत्त्वज्ञानाने परिपूर्ण असे सुवचन आहे.

हे विधान श्रीमद्भगवद्गीतेतील 'अनासक्ती' (Detachment) आणि संतांच्या 'वैराग्य' विचारांशी थेट नाते सांगणारे आहे. माणसाच्या सर्व दुःखांचे मूळ हे त्याच्या इच्छांमध्ये कसे दडलेले आहे, याचे अचूक विश्लेषण या ओळीतून मिळते.

'आस' या शब्दाचा अर्थ आहे—इच्छा, अपेक्षा, लोभ, आसक्ती किंवा एखादी गोष्ट मिळवण्याची तीव्र धडपड (Desire/Attachment). जेव्हा माणूस एखाद्या वस्तूवर, व्यक्तीवर किंवा पदावर मनातून मालकी हक्क सांगू लागतो किंवा "हे मला मिळालेच पाहिजे" असा हट्ट धरतो, तेव्हा त्याला 'आस' म्हणतात.

माणसाला होणारा मानसिक त्रास, दुःख, अपयश, मत्सर आणि राग हा नेहमी त्याच्या अपूर्ण राहिलेल्या अपेक्षांमधून जन्माला येतो. आपण एखाद्याकडून खूप अपेक्षा ठेवतो आणि ती पूर्ण झाली नाही की आपल्याला 'त्रास' होतो.

ज्या व्यक्तीने आपल्या मनातील अवाजवी इच्छांवर ताबा मिळवला आहे, जिला कोणत्याही फळाची किंवा बदल्याची 'आस' (अपेक्षा) नाही, ती व्यक्ती जगातील सर्व प्रकारच्या चिंता, भीती आणि दुःखांपासून मुक्त होते. तिला कशाचाही 'त्रास' होऊ शकत नाही.

जेव्हा आपण एखाद्या मित्रासाठी किंवा नातेवाइकासाठी काहीतरी चांगले करतो आणि मनात अशी 'आस' ठेवतो की, त्यानेही भविष्यात आपल्याला मदत करावी किंवा आपले कौतुक करावे. जर समोरच्याने तसे केले नाही, तर आपल्याला तीव्र त्रास होतो. पण, जर आपण कोणतीही अपेक्षा न ठेवता (निरपेक्ष भावनेने) मदत केली, तर समोरचा कसाही वागला तरी आपल्या मनाला अजिबात त्रास होत नाही.

एखादा कर्मचारी प्रामाणिकपणे आपले काम करत राहतो, पण त्याला "मलाच या महिन्यात प्रमोशन मिळाले पाहिजे" अशी अवाजवी आस नसते. जर प्रमोशन दुसऱ्याला मिळाले, तरी त्याच्या मनाची शांतता भंग पावत नाही, कारण त्याची आनंदाची व्याख्या पदावर नाही तर त्याच्या कर्मावर अवलंबून असते.

संत वाङ्मयातील संदर्भ: आपल्या महाराष्ट्रातील संतांनी याच तत्त्वाचा आयुष्यभर पुरस्कार केला. "तुका म्हणे होय आकुंचन चित्त, तरीच ते पावे समाधान निश्चित" किंवा "ठेविले अनंते तैसेचि रहावे, चित्ती असू द्यावे समाधान" या ओळी याच सुवचनाला बळ देतात. संतांना कशाचीच 'आस' नव्हती, म्हणूनच त्यांना संसारातील कोणत्याही सुख-दुःखाचा 'त्रास' झाला नाही.

हे सुवचन माणसाला 'संतुलित जीवन' (Balanced Life) जगण्याची कला शिकवते. याचा अर्थ कर्म सोडून देणे असा अजिबात नाही, तर 'कर्म करत राहणे पण त्याच्या फळाची आस न ठेवणे' असा आहे. जो हा मार्ग स्वीकारतो, त्याचे आयुष्य अतिशय सुकर आणि आनंदी होते.

जळणारे जळत राहतात, चालणारे चालत राहतात

निंदक किंवा मत्सर करणारे लोक जळतच राहतात, पण कर्तृत्ववान माणसे आपली प्रगती करतच राहतात.

"जळणारे जळत राहतात, चालणारे चालत राहतात" हे आधुनिक काळातील अतिशय लोकप्रिय, करारी आणि आत्मविश्वासपूर्ण असे सुवचन आहे.

जेव्हा एखादी व्यक्ती लोकांच्या टीकेची, मत्सराची किंवा विरोधाची पर्वा न करता आपल्या ध्येयाकडे सातत्याने कूच करत राहते, तेव्हा तिच्या या करारी बाण्याचे वर्णन करण्यासाठी या ओळींचा वापर केला जातो.

जळणारे जळत राहतात: येथे 'जळणे' याचा अर्थ विस्तव जळणे असा नाही, तर 'मत्सर (Jealousy) किंवा द्वेष करणे' असा आहे. समाजात असे काही लोक असतात, ज्यांना इतरांची प्रगती, त्यांचे सुख किंवा त्यांचे यश सहन होत नाही. समोरच्याचे यश पाहून हे लोक मनातल्या मनात जळत राहतात, त्यांच्याबद्दल वाईट बोलतात किंवा त्यांच्या मार्गात अडथळे आणण्याचा प्रयत्न करतात.

चालणारे चालत राहतात: येथे 'चालणे' याचा अर्थ 'प्रगतीचा प्रवास सुरू ठेवणे' असा आहे. ध्येयवादी आणि कष्टाळू लोक अशा मत्सरी लोकांकडे, त्यांच्या टोमण्यांकडे पूर्णपणे दुर्लक्ष करतात. ते आपले पूर्ण लक्ष स्वतःच्या कर्मावर आणि उद्दिष्टावर केंद्रित ठेवतात आणि अखंडपणे पुढे जात राहतात.

थोडक्यात सांगायचे तर, "हाती चले बाजार, तो कुत्ता भोंके हजार" या हिंदी म्हणीसारखाच याचा अर्थ आहे. म्हणजेच, हत्ती आपल्याच मस्तीत पुढे चालत राहतो, मागे कुत्री किती भोंकतात याकडे तो लक्ष देत नाही.

जेव्हा एखादा तरुण शून्यातून स्वतःचा व्यवसाय सुरू करतो आणि कठोर परिश्रम करून त्यात मोठे यश मिळवतो, तेव्हा नातेवाईक किंवा जुने मित्र त्याच्या पाठीमागे त्याची निंदा करू लागतात— "हा नक्कीच काहीतरी चुकीचे धंदे करत असणार, इतक्या लवकर कोणी श्रीमंत होत नाही."

तो यशस्वी तरुण या निरर्थक बोलण्याकडे लक्ष देऊन स्वतःचा वेळ वाया घालवत नाही. तो आपला व्यवसाय आणखी वाढवण्यावर भर देतो. अशा वेळी त्याच्या या वृत्तीला पाहून म्हटले जाते—"टीका करणारे करतच राहतील, आपण आपले काम करत राहायचे; कारण जळणारे जळत राहतात आणि चालणारे चालत राहतात."

प्रसंग: एखादा समाजसेवक किंवा कलाकार जेव्हा समाजात काहीतरी नवीन आणि चांगले करू पाहतो, तेव्हा सुरुवातीला त्याला प्रोत्साहन देण्याऐवजी पाय खेचणारेच जास्त भेटतात. लोक त्याच्या कामात चुका शोधतात.

यशस्वी मार्ग: पण तो खचून न जाता आपले काम प्रामाणिकपणे करत राहतो. शेवटी त्याचे कामच मत्सरी लोकांची तोंडे बंद करते.

हे सुवचन आपल्याला 'नकारात्मकतेकडे दुर्लक्ष करण्याचा' (Ignore Negativity) मोलाचा संदेश देते. आयुष्यात पुढे जाताना प्रत्येकालाच विरोधकांचा आणि मत्सरी लोकांचा सामना करावा लागतो. जर आपण त्यांच्याकडे लक्ष देत बसलो, तर आपला प्रवास थांबेल. त्यामुळे अशा

लोकांशी वाद घालण्यात वेळ दवडण्यापेक्षा आपल्या कर्मावर विश्वास ठेवून पुढे चालत राहणे, हेच शहाणपणाचे लक्षण आहे.

या सुवचनाशी मिळतेजुळते काही इतर विचार:

'निंदकाचे घर असावे शेजारी': (निंदा करणाऱ्यांमुळे आपल्याला आपले दोष कळतात आणि आपण अधिक सुधारून पुढे चालत राहतो.)

'लोकांचे काय, लोक काहीही बोलतात!': (लोकांच्या बोलण्याला महत्त्व न देता आपल्या ध्येयावर ठाम राहणे.)

मानवी स्वभावाचा आणि संघर्षाचा हा एक शाश्वत नियम आहे. या सुवचनाबद्दल आपल्याला आणखी काही विशेष संदर्भ हवा आहे का?

जशास तसे (किंवा जशास तसे उत्तर)

समोरच्या व्यक्तीच्या वर्तनाप्रमाणेच त्याला चोख उत्तर देणे किंवा तशीच वागणूक देणे (जश्यास तसे वागणे).

'जशास तसे' (ज्याला इंग्रजीत 'Tit for Tat' म्हटले जाते) हा मराठी भाषेतील अत्यंत लोकप्रिय, व्यावहारिक आणि न्यायाच्या तत्त्वावर आधारित वाक्प्रचार आहे.

समोरची व्यक्ती आपल्याशी ज्या पद्धतीचे वर्तन करते, त्याला अगदी त्याच भाषेत आणि त्याच पद्धतीने चोख उत्तर देणे, म्हणजे 'जशास तसे' वागणे होय.

हा वाक्प्रचार प्रामुख्याने प्रतिक्रिया किंवा उत्तराच्या संदर्भात वापरला जातो. जर एखाद्याने आपल्याशी चांगुलपणाचे वर्तन केले, तर आपणही त्याच्याशी तितक्याच चांगुलपणाने वागतो. परंतु, जर कोणी आपल्याशी कपटाने, वाईट हेतूने किंवा उद्दामपणे वागले, तर स्वतःचे रक्षण करण्यासाठी किंवा समोरच्याला धडा शिकवण्यासाठी त्याच्याच कपटी आणि कडक भाषेत त्याला उत्तर देणे, याला 'जशास तसे' उत्तर देणे म्हणतात.

ऑफिसमध्ये एक कर्मचारी दुसऱ्या एका सरळमार्गी कर्मचाऱ्याला नेहमी गृहीत धरून त्याच्यावर स्वतःच्या कामाचे ओझे टाकायचा आणि कामाचे श्रेय स्वतः घ्यायचा. तो सरळमार्गी कर्मचारी काही दिवस हे सहन करत राहिला.

एक दिवस जेव्हा महत्त्वाच्या प्रोजेक्टचे प्रेझेंटेशन होते, तेव्हा त्या हुशार कर्मचाऱ्याने पुन्हा ऐनवेळी काम ढकलण्याचा प्रयत्न केला. पण यावेळी सरळमार्गी कर्मचाऱ्याने त्याला स्पष्ट नकार दिला आणि वरिष्ठांसमोर त्याचे खरे रूप उघडे केले. याला म्हणतात 'जशास तसे' उत्तर देणे, जेणेकरून समोरच्याला आपली चूक उमजली.

छत्रपती शिवाजी महाराजांचा इतिहास हा 'जशास तसे' या नीतीचे उत्कृष्ट उदाहरण आहे. जेव्हा विजापूरच्या दरबाराने कपटाने अफझलखानाला महाराजांचा वध करण्यासाठी पाठवले, तेव्हा महाराजांनी केवळ शांतता किंवा सौम्यतेचा मार्ग न निवडता, खानाच्या

कपटी गनिमी काव्याला 'जशास तसे' उत्तर दिले. त्यांनी अत्यंत मुत्सद्देगिरीने वाघनखे लपवून नेली आणि खानाचा कोथळा बाहेर काढला.

या वाक्प्रचाराशी मिळत्याजुळती एक सुप्रसिद्ध लोककथा:

पंचतंत्रात एक प्रसिद्ध गोष्ट आहे—एक कोल्हा एका बगळ्याला जेवायला घरी बोलवतो आणि मुद्दाम एका सपाट ताटलीत खीर वाढतो. बगळ्याला आपल्या लांब चोचीमुळे ती खीर खाता येत नाही आणि कोल्हा हसतो. काही दिवसांनी बगळा कोळ्ह्याला आपल्या घरी जेवायला बोलवतो आणि अरुंद तोंडाच्या सुरईमध्ये (माठात) खीर वाढतो. बगळा सहज खीर खातो, पण कोळ्ह्याला तोंड घालता येत नाही. येथे बगळ्याने कोळ्ह्याला 'जशास तसे' वागवून धडा शिकवला.

या वाक्प्रचाराशी मिळतेजुळत्या म्हणी:

'विंचवाचे बिऱ्हाड पाठीवर': (परिस्थितीनुसार चपळपणे उत्तर देणे.)

'करावे तसे भरावे': (आपल्या कर्माची फळे भोगावी लागणे.)

'दगडाचे उत्तर धोंड्याने देणे': (कठोर वर्तनाला तितक्याच कठोरतेने उत्तर देणे.)

हा वाक्प्रचार केवळ सूड घेण्याचा संदेश देत नाही, तर समाजात वावरताना 'अति सोशिकपणा न दाखवता आपल्या आत्मसन्मानाचे रक्षण करणे' किती गरजेचे आहे, हे शिकवतो. दुष्टांशी केवळ नम्रतेने

वागून चालत नाही, तर काही वेळा त्यांना त्यांच्याच भाषेत समजावणे गरजेचे असते.

जळत्या घरातून निघेल ते लाभ

जेव्हा मोठे नुकसान होत असते, तेव्हा त्यातून जितके वाचवता येईल तितकाच आपला फायदा समजणे. "जळत्या घरातून निघेल ते लाभ" ही मराठीतील एक अत्यंत प्रसिद्ध आणि व्यावहारिक म्हण आहे.

जेव्हा एखादे मोठे नुकसान किंवा संकट अटळ असते, तेव्हा त्या संपूर्ण विनाशातून जे काही थोडेफार वाचवता येईल, तेच आपले भाग्य किंवा आपला नफा समजायला हवा.

स्पष्टीकरण व संदर्भ:

शाब्दिक अर्थ: जर एखाद्या घराला आग लागली असेल आणि ते संपूर्ण घर जळून खाक होणार हे निश्चित असेल, तर त्या घरातून बाहेर काढता आलेली कोणतीही छोटी-मोठी वस्तू (मग ती कितीही कमी मूल्याची असो) हा एक प्रकारे नफाच मानला पाहिजे. कारण काहीच न मिळण्यापेक्षा थोडे तरी वाचले.

व्यावहारिक अर्थ: उद्योग, व्यवसाय किंवा एखाद्या संकटाच्या वेळी जेव्हा मोठे नुकसान होत असते, तेव्हा संपूर्ण हताश न होता, जे काही हाताशी उरते किंवा वाचवता येते, त्यातच समाधान मानणे शहाणपणाचे ठरते.

समजा एखाद्या व्यापाऱ्याचे दिवाळे निघाले किंवा त्याचे मोठे नुकसान झाले, आणि सर्व संपत्ती जप्त होताना जर त्याला काही जुनी गुंतवणूक किंवा थोडी रक्कम परत मिळाली, तर "नुकसानीच्या काळात जळत्या घरातून निघेल ते लाभ" या न्यायाने तो त्याचा स्वीकार करतो.
संपूर्ण विनाशापेक्षा अंशतः झालेला बचाव किंवा फायदा हा नेहमीच चांगला असतो.

ज्याची कुऱ्हाड त्याचे हातात, त्याचे लाकूड त्याचे घरात: * अर्थ:
ज्याच्याकडे साधन आणि कर्तृत्व असते, तो आपले काम यशस्वीपणे पूर्ण करून त्याचा फायदा स्वतः मिळवतो.

"ज्याची कुऱ्हाड त्याच्या हातात, त्याचे लाकूड त्याच्या घरात" ही मराठीतील एक अत्यंत अर्थपूर्ण आणि व्यावहारिक म्हण आहे.
ज्या माणसाकडे साधने (कुवत किंवा कौशल्य) असतात आणि जो स्वतः कष्ट करण्याची तयारी ठेवतो, त्यालाच त्याचे फळ मिळते. म्हणजेच, स्वतः मेहनत केल्याशिवाय कोणतेही काम यशस्वी होत नाही आणि त्याचे लाभही दुसऱ्या कोणाला न मिळता थेट काम करणाऱ्यालाच मिळतात.
म्हणीमागील सविस्तर विचार

स्वलंबनाचे महत्त्व: ही म्हण पूर्णपणे स्वावलंबनावर (Self-reliance) भर देते. दुसऱ्याच्या भरवशावर राहण्यापेक्षा स्वतःच्या हातातील साधनांचा योग्य वापर करणे कधीही श्रेयस्कर ठरते.

मेहनत आणि फळ: जंगलात जाऊन स्वतः कुऱ्हाड चालवणाऱ्यालाच हक्काचे लाकूड मिळते. म्हणजेच जी व्यक्ती प्रत्यक्ष कष्ट करते, तिच्याच घरात समृद्धी आणि यश येते.

अधिकार आणि मालकी: ज्याने कष्ट केले आहेत, त्या गोष्टीवर आणि त्याच्या फळावर (उत्पन्नावर) फक्त आणि फक्त त्याच व्यक्तीचा पूर्ण अधिकार असतो.

जेव्हा एखादी व्यक्ती दुसऱ्यावर अवलंबून न राहता स्वतःच्या हिमतीवर आणि कौशल्याने आपले ध्येय साध्य करते, किंवा एखाद्याला कष्टाचे फळ वेळेवर मिळते, तेव्हा ही म्हण वापरली जाते. थोडक्यात सांगायचे तर— "करावे तसे भरावे" किंवा "हातचे सोडून पळत्याच्या पाठीमागे न लागता, स्वतःच्या कर्तृत्वावर विश्वास ठेवणे."

ज्या माणसाचे पाय जड, त्याचे नशीबही जड

जो माणूस आळशी असतो किंवा काम रडत-खडत करतो, त्याच्या पदरी यशही विलंबानेच पडते.

ही म्हण माणसाच्या काम करण्याची गती (Speed/Efficiency) आणि त्याच्या नशिबाची जोड यावर भाष्य करणारी एक उपरोधिक किंवा तत्त्वज्ञानपर म्हण आहे. या म्हणीचा अर्थ खालीलप्रमाणे लावता येईल:

पाय जड असणे (धोरणीपणा किंवा आळस): जर एखादी व्यक्ती काम करताना खूप संथ असेल किंवा निर्णय घेताना खूप वेळ लावत असेल (ज्याला आपण 'जड पावले' म्हणतो), तर आयुष्यात मिळणाऱ्या संधी त्याच्या हातातून निसटून जातात.

नशीब जड असणे: इथे 'नशीब जड' असणे याचे दोन अर्थ निघतात. एक म्हणजे—अशा व्यक्तीचे नशीब खरोखरच 'थबकलेले' किंवा 'बदली न होणारे' असते, कारण ती व्यक्ती संधी मिळताच पुढे पाऊल टाकत नाही. दुसरे म्हणजे—नशीब त्या व्यक्तीच्या विरोधात जाते, कारण वेळेवर कृती न केल्याने फळ मिळत नाही.

म्हणीतील गर्भितार्थ

ही म्हण प्रामुख्याने "वेळेचे महत्त्व" (Importance of Time) अधोरेखित करते:

१. संधी आणि कृती: आयुष्यात नशीबवान होण्यासाठी केवळ नशिबावर अवलंबून राहून चालत नाही, तर वेळेवर योग्य पाऊल टाकणे गरजेचे असते. जर तुमचे पाऊल (निर्णय किंवा काम) जड असेल, तर प्रगती खुंटते.

२. मानसिक अवस्था: कधीकधी 'पाय जड होणे' हे भीती, गोंधळ किंवा आत्मविश्वासाच्या कमतरतेचे लक्षण असते. जी व्यक्ती शंकेत अडकते, तिचे नशीबही अडकून पडते.

३. सक्रियता: या म्हणीचा उलट अर्थ असाही होतो की, ज्यांचे पाय 'हलके' (म्हणजेच चपळ आणि कष्टाळू) असतात, त्यांचे नशीबही उजळते आणि त्यांना यशाची दारे लवकर उघडतात.

"कृतीतील संथपणा हाच अपयशाचे मूळ आहे." जे लोक वेळेची वाट पाहत रेंगाळतात, त्यांचे नशीबही त्यांच्याशी त्याच गतीने वागते.

ज्याने खाल्ली हळद, तो कसा होईल गोरा?

एखाद्या गोष्टीचा परिणाम लगेच किंवा चुकीच्या मार्गाने दिसून येत नाही; प्रत्येक गोष्टीला तिचा नैसर्गिक वेळ द्यावाच लागतो.

"ज्याने खाल्ली हळद, तो कसा होईल गोरा?" ही मराठीतील एक अत्यंत चपखल आणि मार्मिक म्हण आहे.

केवळ एखादी गोष्ट केल्याचे नाटक केल्याने किंवा बाह्य उपाय केल्याने मूळ स्वभाव, गुणधर्म किंवा सत्य बदलत नाही. म्हणजेच, कोणत्याही गोष्टीचा मूळ स्वभाव किंवा परिणाम बदलण्यासाठी केवळ वरवरचे प्रयत्न निरुपयोगी ठरतात.

शाब्दिक अर्थ: हळद हा पिवळा पदार्थ आहे. जर एखाद्याने केवळ हळद खाल्ली, तर त्याचा रंग लगेच गोरा होऊ शकत नाही. शारीरिक रंग किंवा मूळ रचना ही नैसर्गिक असते, ती अशा वरवरच्या उपायांनी बदलत नाही.

व्यावहारिक अर्थ: ही म्हण प्रामुख्याने अशा लोकांवर टीका करण्यासाठी वापरली जाते, जे अत्यंत घाईघाईने किंवा चुकीच्या मार्गाने एखादी गोष्ट मिळवण्याचा प्रयत्न करतात. तसेच, एखाद्या व्यक्तीचा मूळ दुर्गुण किंवा स्वभाव कितीही प्रयत्न केला तरी लपत नाही, हे दाखवण्यासाठीही ही म्हण वापरतात.

एखाद्या आळशी व्यक्तीने एखादा दिवस खूप उत्साहाचे नाटक केले किंवा अभ्यास केल्याचे दाखवले, तर त्याचा मूळ आळशी स्वभाव लगेच बदलत नाही. अशा वेळी लोक म्हणतात, "ज्याने खाल्ली हळद, तो कसा होईल गोरा?" > थोडक्यात सांगायचे तर: मूळ स्वभाव किंवा नैसर्गिक सत्य हे कृत्रिम आणि वरवरच्या उपायांनी कधीही बदलता येत नाही.

ज्याच्या घरी दुभती गाय, त्याला कशाची वाण नाही

ज्याच्याकडे उत्पन्नाचे किंवा उपजीविकेचे कायमस्वरूपी उत्तम साधन असते, त्याला कधीही कमतरता भासत नाही.

"ज्याच्या घरी दुभती गाय, त्याला कशाची वाण नाही" (किंवा काही भागांत 'त्याला ताकाची वाण नाही' असेही म्हटले जाते) ही ग्रामीण जीवन आणि कृषी संस्कृतीतून आलेली एक अतिशय समृद्ध मराठी म्हण आहे.

ज्या व्यक्तीकडे उत्पन्नाचे शाश्वत साधन किंवा मूलभूत गरजा पूर्ण करणारी समृद्धी असते, त्याला आयुष्यात इतर कोणत्याही गोष्टीची कमतरता (वाण) भासत नाही.

शाब्दिक अर्थ: जुन्या काळात आणि आजही ग्रामीण भागात ज्याच्या दारात दुभती (दूध देणारी) गाय असते, त्याच्या घरात दूध, दही, ताक, लोणी आणि तूप यांसारख्या पौष्टिक गोष्टींची कधीच कमतरता नसते. त्याचे घर नेहमी खाऊन-पिऊन सुखी असते.

व्यावहारिक अर्थ: ही म्हण केवळ गाईपुरती मर्यादित नसून ती आत्मनिर्भरता आणि आर्थिक स्थैर्याचे प्रतीक आहे. ज्या माणसाकडे एखादा चांगला उद्योग, नोकरी किंवा उत्पन्नाचा नियमित स्रोत असतो, त्याचे कुटुंब नेहमी सुरक्षित राहते. त्याला कधी कोणापुढे हात पसरण्याची वेळ येत नाही.

एखाद्या कुटुंबात जर एखादी व्यक्ती चांगल्या पदावर सरकारी नोकरीत असेल किंवा ज्याची शेती बारमाही बागायती असेल, तर त्या घरात

पैशांची किंवा धान्याची चणचण भासत नाही. अशा वेळी म्हटले जाते की, "ज्याच्या घरी दुभती गाय, त्याला कशाची वाण नाही."

घरात जर समृद्धीचे आणि उत्पन्नाचे मुख्य साधन भक्कम असेल, तर इतर सर्व गोष्टी आपोआप सहज साध्य होतात.

ज्याचा कोंडा तोच खाणार

ज्याने जसे कर्म केले असेल किंवा जी परिस्थिती निर्माण केली असेल, त्याचे परिणाम शेवटी त्यालाच भोगावे लागतात.

"ज्याचा कोंडा तोच खाणार" ही मराठीतील मानवी स्वभाव आणि परिस्थितीवर बोट ठेवणारी एक अत्यंत वास्तववादी म्हण आहे.

ज्या व्यक्तीचे जसे कर्तृत्व किंवा जशी परिस्थिती असते, त्याचे बरे-वाईट परिणाम (किंवा फळ) शेवटी त्याच व्यक्तीला भोगावे लागतात. दुसऱ्याच्या वाट्याचे दुःख किंवा कष्टाचे फळ दुसरा कोणीही भोगू शकत नाही.

शाब्दिक अर्थ: 'कोंडा' म्हणजे धान्य (उदा. गहू, तांदूळ) सडल्यानंतर किंवा दळल्यानंतर उरलेला कोंडा, जो निकृष्ट दर्जाचा मानला जातो. जर एखाद्याची परिस्थिती गरिबीची असेल आणि त्याच्या वाट्याला केवळ कोंडा आला असेल, तर तो त्याचा त्यालाच खावा लागतो; त्याच्या जागी दुसरा कोणी तो खात नाही.

व्यावहारिक अर्थ: ही म्हण दोन प्रकारे वापरली जाते:
परिस्थितीच्या संदर्भात: प्रत्येकाला आपापल्या गरिबीचा किंवा कष्टाचा संसार स्वतःलाच सांभाळावा लागतो.
कर्तृत्वाच्या संदर्भात: जर एखाद्याने स्वतःच्या चुकीच्या वागण्याने स्वतःचे नुकसान करून घेतले असेल (कोंडा तयार केला असेल), तर त्याचे दुष्परिणामही शेवटी त्यालाच सहन करावे लागतात.
एखाद्या कुटुंबात जर मुलाने पालकांचे न ऐकता चुकीचा व्यवसाय निवडला आणि त्यात त्याचे नुकसान झाले, तर त्याला स्वतःलाच त्यातून मार्ग काढावा लागतो. अशा वेळी व्यवहारात म्हटले जाते, "ज्याचा कोंडा तोच खाणार; आता त्याला स्वतःचे निर्णय स्वतःच निस्तरावे लागतील."
स्वतःच्या कर्माची फळे किंवा स्वतःच्या वाट्याला आलेली परिस्थिती ही प्रत्येक व्यक्तीला स्वतःलाच भोगावी लागते.

जशी वेळ येईल, तसे पाऊल टाकावे

परिस्थिती पाहून किंवा काळाची पावले ओळखून योग्य तो निर्णय घ्यावा.

"जशी वेळ येईल, तसे पाऊल टाकावे" ही मराठीतील एक अत्यंत व्यावहारिक आणि दूरदर्शी म्हण आहे.

बदलत्या परिस्थितीनुसार आणि वेळेचे गांभीर्य ओळखून माणसाने आपले निर्णय किंवा कृती बदलली पाहिजे. संकट किंवा प्रसंगाचा सामना करताना हट्टीपणा न करता लवचिकता दाखवणे शहाणपणाचे ठरते.

शाब्दिक व व्यावहारिक अर्थ: जीवन नेहमी एकाच गतीने किंवा आपल्या मनासारखे चालत नाही. कधी अनुकूल काळ असतो, तर कधी अचानक प्रतिकूल परिस्थिती निर्माण होते. अशा वेळी आधी ठरवलेल्या योजनांनाच चिकटून न राहता, समोर जशी परिस्थिती (वेळ) असेल, त्याप्रमाणे सावधपणे आणि योग्य ते पाऊल (निर्णय) टाकावे लागते.

महत्त्व: ही म्हण 'समयसूचकता' आणि 'लवचिकता' (Flexibility) यांचे महत्त्व पटवून देते. संकटसमयी अतिउतावळेपणा न करता किंवा परिस्थितीचा अंदाज न घेता घेतलेले निर्णय नुकसान करू शकतात.

एखाद्या व्यापारात मंदी आली किंवा नवीन संकट उभे राहिले, तर जुन्याच पद्धतींनी काम करत राहण्याऐवजी बाजारपेठेची नवी स्थिती पाहून धोरण बदलावे लागते. अशा वेळी म्हणतात, "जशी वेळ येईल, तसे पाऊल टाकावे; यातच शहाणपणा असतो."

थोडक्यात सांगायचे तर: काळाची पावले ओळखून आणि परिस्थितीचा योग्य अंदाज घेऊन बदलणे, हेच यशस्वी आणि सुरक्षित आयुष्याचे सूत्र आहे.

"जशी वेळ येईल, तसे पाऊल टाकावे" ही मराठीतील एक अत्यंत व्यावहारिक आणि दूरदर्शी म्हण आहे.
बदलत्या परिस्थितीनुसार आणि वेळेचे गांभीर्य ओळखून माणसाने आपले निर्णय किंवा कृती बदलली पाहिजे. संकट किंवा प्रसंगाचा सामना करताना हट्टीपणा न करता लवचिकता दाखवणे शहाणपणाचे ठरते.

शाब्दिक व व्यावहारिक अर्थ: जीवन नेहमी एकाच गतीने किंवा आपल्या मनासारखे चालत नाही. कधी अनुकूल काळ असतो, तर कधी अचानक प्रतिकूल परिस्थिती निर्माण होते. अशा वेळी आधी ठरवलेल्या योजनांनाच चिकटून न राहता, समोर जशी परिस्थिती (वेळ) असेल, त्याप्रमाणे सावधपणे आणि योग्य ते पाऊल (निर्णय) टाकावे लागते.

महत्त्व: ही म्हण 'समयसूचकता' आणि 'लवचिकता' (Flexibility) यांचे महत्त्व पटवून देते. संकटसमयी अतिउतावळेपणा न करता किंवा परिस्थितीचा अंदाज न घेता घेतलेले निर्णय नुकसान करू शकतात.

एखाद्या व्यापारात मंदी आली किंवा नवीन संकट उभे राहिले, तर जुन्याच पद्धतींनी काम करत राहण्याऐवजी बाजारपेठेची नवी स्थिती पाहून धोरण बदलावे लागते. अशा वेळी म्हणतात, "जशी वेळ येईल, तसे पाऊल टाकावे; यातच शहाणपणा असतो."

काळाची पावले ओळखून आणि परिस्थितीचा योग्य अंदाज घेऊन बदलणे, हेच यशस्वी आणि सुरक्षित आयुष्याचे सूत्र आहे.

जाऊन येऊन पंढरपूर, आणि तोच आपला हेका शंभरूर

मोठे शहाणपण किंवा तीर्थयात्रा करून आल्यावरही माणसाच्या मूळ स्वभावात किंवा हट्टीपणात काहीही बदल न होणे.

"जाऊन येऊन पंढरपूर, आणि तोच आपला हेका शंभरूर" ही मराठीतील मानवी स्वभावाच्या संकुचितपणावर किंवा हट्टीपणावर बोट ठेवणारी एक अतिशय चपखल म्हण आहे.

माणसाने कितीही मोठा प्रवास केला, देश-दुनिया पाहिली किंवा मोठे शिक्षण घेतले, तरी त्याच्या मूळ संकुचित विचारांत, जुन्या सवयींत किंवा हट्टी स्वभावात काहीही फरक न पडणे.

शाब्दिक अर्थ: जुन्या काळात पंढरपूरची वारी किंवा यात्रा ही खूप मोठी, पवित्र आणि ज्ञान समृद्ध करणारी मानली जात असे. तिथे गेल्यावर माणसाचे विचार प्रगल्भ व्हावेत अशी अपेक्षा असते. परंतु, एखादा माणूस पंढरपूरची मोठी यात्रा करून परत आला, तरी आपल्या 'शंभरूर' (गावाकडच्या) जुन्या आणि चुकीच्या हट्टाला (हेक्याला) चिकटून राहतो, तेव्हा ही म्हण वापरली जाते.

व्यावहारिक अर्थ: काही लोकांना कितीही चांगली संधी मिळाली, प्रगत वातावरण मिळाले किंवा त्यांनी खूप अनुभव घेतले, तरी ते स्वतःमध्ये बदल घडवून आणत नाहीत. ते आपल्या पूर्वग्रहांना आणि जुन्याच संकुचित विचारसरणीला धरून बसतात.
एखाद्या व्यक्तीने शहरात जाऊन किंवा परदेशात जाऊन मोठे उच्च शिक्षण घेतले, पण गावी परत आल्यावर जर तो जुन्या अनिष्ठ रूढी-परंपरांना किंवा जातीवादालाच खतपाणी घालत असेल, तर म्हणतात:

"यांचे झाले तसेच—जाऊन येऊन पंढरपूर, आणि तोच आपला हेका शंभरूर!"

बाह्य परिस्थिती बदलली किंवा मोठे अनुभव आले, तरी अंतर्गत स्वभाव, संकुचित वृत्ती आणि हेकेखोरपणा न बदलणे.

जगाच्या नजरेत जे पडते, तेच खरे ठरते

आपण स्वत: काय विचार करतो यापेक्षा समाज आपल्या कृतीकडे कशा प्रकारे पाहतो, यावरूनच गोष्टी ठरतात.

"जगाच्या नजरेत जे पडते, तेच खरे ठरते" (किंवा व्यावहारिक भाषेत 'जे दिसते तेच विकते') ही मानवी समाजाच्या मानसिकतेवर आणि व्यावहारिक सत्यावर प्रकाश टाकणारी एक अतिशय रोकठोक म्हण आहे. एखादी गोष्ट प्रत्यक्षात कशी आहे यापेक्षा ती जगाला कशी दिसते किंवा लोकांसमोर ती कशा प्रकारे सादर केली जाते, यावरूनच जग तिचे मूल्यमापन करते. बऱ्याचदा बाह्य पुरावा किंवा लोकांच्या नजरेला पडणारे दृश्यच अंतिम सत्य मानले जाते.

व्यावहारिक अर्थ: या जगाचा हा नियम आहे की लोक अंतर्मनात डोकावून पाहत नाहीत. तुमचे हेतू कितीही शुद्ध असले किंवा तुम्ही पडद्यामागे कितीही प्रामाणिक कष्ट केले, तरी जोपर्यंत त्याचे दृश्य

परिणाम जगाला दिसत नाहीत, तोपर्यंत जग तुमच्या कर्तृत्वाला मान्यता देत नाही.

दुसरा पैलू (नकारात्मक संदर्भ): काही वेळा एखादी व्यक्ती आतून कितीही वाईट असली, तरी तिने जगासमोर स्वतःची प्रतिमा (Image) चांगली निर्माण केली असेल, तर जग तिलाच खरे आणि चांगले मानते. म्हणजेच, सत्य काय आहे यापेक्षा 'काय भासते आहे' यालाच लोक खरे मानतात.

कामाच्या ठिकाणी: एखादा कर्मचारी दिवसभर खूप मेहनत करतो, पण वरिष्ठ आल्यावर तो शांत बसतो; आणि दुसरा कर्मचारी फक्त वरिष्ठ असतानाच कामाचा आव आणतो. अशा वेळी वरिष्ठांच्या नजरेत जो पडतो, तोच कार्यक्षम ठरतो.

सत्याच्या बाबतीत: न्यायालयात किंवा समाजातही जोपर्यंत पुराव्यांसहित एखादी गोष्ट समोर येत नाही, तोपर्यंत केवळ मनातल्या सत्याला किंमत नसते.

जग हे नेहमी बाह्य स्वरूपावरून, वर्तनावरून आणि दृश्य परिणामांवरूनच न्याय करत असते; त्यामुळे जे लोकांच्या नजरेत सिद्ध होते, तेच समाजात सत्य म्हणून स्वीकारले जाते.

जशी वाळू तशीच माती, काय सांगू यांची नाती

दोन अत्यंत सामान्य किंवा निरुपयोगी गोष्टींची परस्परांशी तुलना करताना ही म्हण वापरतात.

"जशी वाळू तशीच माती, काय सांगू यांची नाती" ही मराठीतील एकाच गुणधर्माच्या किंवा एकाच पातळीवरील दोन गोष्टींमधील साम्य दर्शवणारी एक अतिशय काव्यात्मक आणि मार्मिक म्हण आहे.

जेव्हा दोन व्यक्ती, वस्तू किंवा गोष्टी स्वभावाने, गुणधर्माने किंवा दर्जाच्या बाबतीत अगदी सारख्याच असतात (बहुदा सामान्य किंवा निकृष्ट

दर्जाच्या), तेव्हा त्यांच्यात वेगळे काय सांगणार? दोघेही एकाच तोडीचे आहेत, हे दर्शवण्यासाठी ही म्हण वापरली जाते.

शाब्दिक अर्थ: वाळू आणि माती हे दोन्ही जमिनीचेच अंश आहेत. निसर्गतः ते एकमेकांशी इतके जोडलेले आणि सारखे असतात की त्यांच्यात वेगळा फरक करणे किंवा त्यांच्यातील नाते वेगळे सांगण्याची गरज नसते. एकाच मूळ घटकापासून ते बनलेले आहेत.

व्यावहारिक अर्थ: ही म्हण बऱ्याचदा दोन कौटुंबिक नातेसंबंधांमधील, मित्रांमधील किंवा सहकाऱ्यांमधील स्वभावसाम्य दाखवण्यासाठी वापरली जाते. विशेषतः जेव्हा दोन व्यक्ती एकाच प्रवृत्तीच्या (आळशी, भांडखोर किंवा अगदी साध्या) असतात, तेव्हा त्यांच्यावर टिप्पणी करताना हा वाक्प्रचार वापरतात.

एखाद्या घरात सासू आणि सून दोघीही सारख्याच कडक स्वभावाच्या किंवा हट्टी असतील, तर शेजारी म्हणतात, "त्यांच्या घराचे काय विचारावे? जशी वाळू तशीच माती, काय सांगू यांची नाती! दोघीही एकाच स्वभावाच्या आहेत."

दोन व्यक्ती किंवा गोष्टींमध्ये जेव्हा कमालीचे साम्य असते आणि दोन्हींचा दर्जा एकसारखाच असतो, तेव्हा त्यांच्यात तुलना करणे व्यर्थ ठरते.

जळत्या घराचा पोळता वासा

पूर्णपणे नष्ट होत असलेल्या किंवा मोठ्या नुकसानीच्या प्रसंगात, जे काही थोडेफार वाचवता येईल ते वाचवणे.

"जळत्या घराचा पोळता वासा" ही मराठीतील एका अत्यंत बिकट आणि हताश करणाऱ्या परिस्थितीवर बोट ठेवणारी म्हण आहे. (काही भागांत 'पोळता वासा' ऐवजी 'जळता वासा' असाही शब्दप्रयोग केला जातो).

जेव्हा संपूर्ण घर किंवा सर्वस्व जळून खाक होत असते, तेव्हा त्यातून बाहेर पडणारा एखादा अर्धवट जळालेला (पोळलेला) वासा किंवा लाकूड तरी हाती यावे, या अपेक्षेने मनुष्य प्रयत्न करतो. म्हणजेच, अत्यंत मोठ्या किंवा संपूर्ण नुकसानीच्या वेळी, जे काही थोडेफार आणि अर्धवट का होईना शिल्लक राहते, त्याचाच आधार मानणे.

शाब्दिक अर्थ: 'वासा' म्हणजे जुन्या काळातील घरांच्या छपराला आधार देणारे लाकूड (Beam). जर संपूर्ण घर आगीच्या भक्ष्यस्थानी पडले असेल, तर घर तर वाचवता येत नाही, पण किमान एखादा खांब किंवा वासा अर्धवट जळालेल्या अवस्थेत जरी बाहेर काढता आला, तरी नवीन घरासाठी किंवा सरपणासाठी तो काहीतरी उपयोगाला येईल, या आशेने माणूस तो ओढून काढतो.

व्यावहारिक अर्थ: ही म्हण "जळत्या घरातून निघेल ते लाभ" या म्हणीशी खूप साम्य दर्शवते. मात्र, यात 'पोळता वासा' हा शब्द अधिक तीव्र हतबलता आणि दु:ख दाखवतो. जेव्हा एखाद्याचे मोठे नुकसान होते आणि तो पूर्णपणे कंगाल होण्याच्या मार्गावर असतो, तेव्हा जे काही थोडेफार मोडके-तोडके हाती लागते, त्यावरच त्याला समाधान मानावे लागते.

एखाद्या मोठ्या पुरात किंवा भूकंपात कोणाचे संपूर्ण घर आणि शेती वाहून गेली, आणि ढिगाऱ्याखालून फक्त काही जुनी भांडी किंवा जुनी कागदपत्रेच हाती लागली, तर "जळत्या घराचा पोळता वासा" या न्यायाने तो माणूस त्याच अत्यंत लहान गोष्टीला आपला पुढचा आधार मानतो.

सर्वनाश होत असताना जे काही थोडेफार निकृष्ट किंवा अर्धवट स्वरूपात वाचवता येते, त्यालाच लाभ किंवा आधार मानण्याची मानवी प्रवृत्ती या म्हणीतून व्यक्त होते.

जावई भारी, की सासरा भारी?

दोन तुल्यबळ किंवा एकमेकांवर कुरघोडी करणाऱ्या व्यक्तींच्या श्रेष्ठत्वाची तुलना करताना वापरली जाणारी म्हण.

"जावई भारी, की सासरा भारी" हा प्रश्न नातेसंबंधांतील मानपानाचे राजकारण, मिश्कीलपणा आणि जुन्या काळापासून चालत आलेल्या

सुप्त संघर्षावर प्रकाश टाकणारा आहे. मराठी संस्कृती आणि लोकव्यवहारात या दोन्ही पात्रांना विशेष स्थान आहे.

या दोन्ही बाजूंमध्ये नेमके 'भारी' कोण, हे आपण मराठी म्हणी, लोकपरंपरा आणि व्यवहाराच्या नजरेतून समजून घेऊया:

लौकिकार्थाने: 'जावई' भारी!

मराठी संस्कृतीत जावयाला 'जावईबापू' किंवा 'दशम ग्रह' (नवग्रहांनंतरचा दहावा हुकमी ग्रह) म्हटले जाते. लग्नानंतर सासरच्या मंडळींकडून जावयाचे प्रचंड लाड केले जातात, त्याला विशेष मानपान दिला जातो. तो रुसू नये म्हणून सासरा नेहमी मवाळ भूमिका घेतो. त्यामुळे व्यवहारात वरकरणी नेहमी 'जावई' भारी वाटतो.

म्हणूनच म्हणतात: "सासरचे पाय धुवावे, तेव्हा जावईबापू हसावे!"

अनुभवाने: 'सासर' भारी!

जरी जावयाला मान असला, तरी सासरा हा वयाने, अनुभवाने आणि नात्याने नेहमीच मोठा असतो. शेवटी त्याने आपल्या काळजाचा तुकडा (मुलगी) जावयाच्या स्वाधीन केलेली असते. अनेकदा अनुभवी सासरा जावयाचे सर्व नखरे अत्यंत संयमाने आणि चतुरपणे हाताळतो.

या संदर्भातील काही मजेशीर आणि चपखल मराठी म्हणी:

मराठी भाषेत जावई आणि सासऱ्याच्या नात्यावर अनेक मार्मिक म्हणी आहेत, ज्यातून या दोघांपैकी कोण कधी भारी पडतो, हे लक्षात येते:

"जावई माझा भला, आणि नंदीबैल पाजला"

(जेव्हा जावई स्वतः काही न करता फक्त सासरच्या जिवावर उड्या मारतो, तेव्हा सासराच भारी ठरतो, कारण तो जावयाची खरी किंमत ओळखून असतो.)

"जावई घरात, आणि कुत्रा दारात"

(काही ठिकाणी जावई सतत सासरी येऊन राहू लागला की त्याचा मान कमी होतो, तिथे सासरा भारी पडतो.)

"सासऱ्याचे शेत आणि जावयाचे अवत"

(काही वेळा सासरा श्रीमंत असतो आणि जावई केवळ त्याच्या संपत्तीवर अधिकार गाजवतो, इथे पडदा सासरच्या बाजूने जड असतो.)

व्यवहारात "वेळेनुसार दोघेही भारी" ठरतात.

जोपर्यंत मुलगी सुखात ठेवायची असते, तोपर्यंत सासरा नमते घेऊन जावयाला भारी ठरवतो.

पण जेव्हा कौटुंबिक शहाणपण, अनुभव आणि संकटसमयी मार्ग काढायचा असतो, तेव्हा आपल्या अनुभवाच्या जोरावर सासराच भारी ठरतो.

थोडक्यात सांगायचे तर, हा वाद 'कोण श्रेष्ठ' यापेक्षा "शेरास सव्वा शेर" भेटण्याचा आहे. जर जावई शहाणा असेल, तर सासरा त्याच्यापेक्षा दोन पावले पुढे असतो!

ज्याने लाविली वेली, तोच टाकील पाणी

ज्याने एखादी जबाबदारी निर्माण केली आहे किंवा जन्माला घातले आहे, तोच त्याचे पालनपोषण करण्याची व्यवस्थाही करेल (ईश्वरावर श्रद्धा ठेवताना ही म्हण वापरतात).

"ज्याने लाविली वेली, तोच टाकील पाणी" (किंवा वारकरी संप्रदायात व ग्रामीण भागात 'ज्याने लाविली वेली, तोच नेईल वरती') ही ईश्वरनिष्ठा आणि विश्वासावर आधारित एक अतिशय सुंदर आणि दिलासा देणारी मराठी म्हण आहे.

ज्या परमेश्वराने किंवा निसर्गाने आपल्याला या जगात जन्माला घातले आहे, तोच आपल्या पालनपोषणाची आणि रक्षणाची जबाबदारीही घेईल. संकटसमयी हताश न होता निसर्गाच्या किंवा देवाच्या दयेवर विश्वास ठेवावा, हा या म्हणीचा मुख्य संदेश आहे.

शाब्दिक अर्थ: जर एखाद्या बागवानाने किंवा व्यक्तीने अत्यंत आस्थेने एखादी वेल लावली असेल, तर ती सुकून मरु नये म्हणून त्यात वेळोवेळी पाणी घालण्याची आणि ती वाढवण्याची जबाबदारीही त्याच व्यक्तीची असते. तो ती वेल अशीच वाऱ्यावर सोडून देत नाही.

व्यावहारिक व आध्यात्मिक अर्थ: ही म्हण माणसाला सकारात्मकता आणि धीर देण्याचे काम करते. जेव्हा मनुष्य आयुष्यात मोठ्या संकटात

सापडतो, जेव्हा त्याला जगण्याचा कोणताही मार्ग दिसत नाही, तेव्हा हा विचार त्याला मानसिक बळ देतो. ज्या विधात्याने आपल्याला निर्माण केले आहे, तो आपल्याला उपाशी मरु देणार नाही आणि संकटातून नक्कीच बाहेर काढेल, हा श्रद्धेचा भाग यात आहे.

कौटुंबिक संदर्भ: एखाद्या गरीब कुटुंबात मुलांचा सांभाळ करताना जेव्हा आई-वडील विवंचनेत असतात, तेव्हा घरातील वयस्कर मंडळी त्यांना धीर देताना म्हणतात, "चिंता करू नका, ज्याने लाविली वेली, तोच टाकील पाणी. मुलांचे नशीब ते सोबत घेऊन आले आहेत, देव काहीतरी मार्ग नक्की काढेल."

संकटसमयी: अचानक नोकरी सुटल्यावर किंवा व्यवसायात मोठे नुकसान झाल्यावर, पुन्हा शून्यातून उभे राहताना माणूस या भावनेने मनाला शांत करतो.

सृष्टीचा नियम असा आहे की, जो जन्म देतो तो जगवतोही. त्यामुळे भविष्याची अतिचिंता न करता प्रामाणिक कर्म करत राहावे, कारण आपली काळजी घेणारी शक्ती पाठीशी खंबीरपणे उभी असते.

जशी बुद्धी, तशी गती

माणसाचे विचार जसे असतात, त्याचप्रमाणे त्याचे वर्तन आणि आयुष्यातील प्रगती ठरते.

"जशी बुद्धी, तशी गती" ही मानवी स्वभाव, विचारसरणी आणि त्याच्या प्रगतीचे थेट नाते स्पष्ट करणारी एक अत्यंत प्रभावी आणि व्यावहारिक मराठी म्हण आहे.

माणसाची जशी विचार करण्याची पद्धत (बुद्धी) असते, त्याचप्रमाणे त्याच्या आयुष्याची दिशा, प्रगती किंवा अधोगती (गती) ठरत असते.

म्हणजेच, माणसाचे विचारच त्याच्या कृतीला आणि पर्यायाने त्याच्या भविष्याला आकार देतात.

बुद्धी (विचार आणि दृष्टिकोन): येथे बुद्धी म्हणजे केवळ शालेय किंवा पुस्तकी ज्ञान नव्हे, तर माणसाचा दृष्टिकोन, त्याचे विचार, त्याचे विवेकज्ञान आणि निर्णयक्षमता.

गती (प्रगती किंवा चाल): गती म्हणजे आयुष्यातील वाटचाल, यश-अपयश आणि प्रगतीचा वेग.

परस्पर संबंध: जर एखाद्याची बुद्धी सात्त्विक, सकारात्मक आणि रचनात्मक असेल, तर त्याच्या आयुष्याची गती प्रगतीकडे (उर्ध्वगती) होते. याउलट, जर बुद्धी संकुचित, नकारात्मक किंवा दुष्ट विचारांनी ग्रासलेली असेल, तर त्या माणसाची गती विनाशाकडे किंवा अधोगतीकडे होते.

सकारात्मक संदर्भ: दोन मित्र एकाच वर्गात किंवा एकाच वातावरणात शिकतात. पण एक जण आपल्या बुद्धीचा वापर करून नेहमी नवीन

शिकण्याचा आणि कष्ट करण्याचा प्रयत्न करतो; त्यामुळे तो आयुष्यात खूप पुढे जातो.

नकारात्मक संदर्भ: दुसरा मित्र नकारात्मक विचारांत किंवा आळसात वेळ घालवतो, त्यामुळे तो मागे पडतो. अशा वेळी समाजात म्हटले जाते की, "शेवटी ज्याची जशी बुद्धी, तशी त्याची गती!"

आपले विचार हेच आपल्या कर्तृत्वाचे बीज असतात. माणसाला आयुष्यात पुढे जाण्यासाठी किंवा योग्य दिशा मिळवण्यासाठी आधी आपले विचार आणि बुद्धी शुद्ध व प्रगल्भ ठेवावी लागते, कारण विचारांच्या गुणवत्तेवरच आयुष्याची प्रगती अवलंबून असते.

ज्याचा काळ आला होता, पण वेळ आली नव्हती

एखाद्या मोठ्या संकटातून किंवा जीवघेण्या प्रसंगातून अगदी थोडक्यात आणि सुखरूप बचावणे.

"ज्याचा काळ आला होता, पण वेळ आली नव्हती" ही मराठीतील एका अत्यंत रोमांचक आणि दैवी चमत्कारासारख्या परिस्थितीवर भाष्य करणारी अतिशय लोकप्रिय म्हण आहे.

एखाद्या व्यक्तीवर अगदी प्राणांतिक किंवा मृत्यूसारखे मोठे संकट ओढवणे, परंतु नशिबाच्या किंवा देवाच्या कृपेने ती व्यक्ती त्या भीषण

संकटातून अगदी सुखरूपपणे बाहेर पडणे. म्हणजेच, विनाश ठरलेला असतानाही जीव वाचणे.

शाब्दिक अर्थ: मराठी संस्कृतीत 'काळ' म्हणजे मृत्यू (यमराज) आणि 'वेळ' म्हणजे मृत्यूची अंतिम निश्चित वेळ. या म्हणीनुसार, संकट इतके मोठे होते की मृत्यू (काळ) समोर येऊन उभा ठाकला होता; परंतु त्या व्यक्तीच्या आयुष्याची अंतिम घटका (वेळ) अजून भरली नसल्यामुळे, मृत्यूलाही रिकाम्या हाताने परतावे लागले.

व्यावहारिक अर्थ: ही म्हण अपघातातून, गंभीर आजारातून किंवा मोठ्या संकटातून चमत्कारिकरीत्या वाचलेल्या लोकांच्या बाबतीत वापरली जाते. जेव्हा विज्ञानाचे किंवा मानवी प्रयत्नांचे नियम थिटे पडतात आणि माणूस जिवंत राहतो, तेव्हा या म्हणीची प्रचिती येते.

समजा एखाद्या भीषण रस्ते अपघातात संपूर्ण गाडीचा चक्काचूर झाला, गाड्यांचे तुकडे उडाले, पण त्या गाडीतील प्रवासी एका साध्या ओरखड्याशिवाय किंवा सुखरूपपणे बाहेर आला, तर पाहणारे लोक थक्क होऊन म्हणतात: "नक्कीच, आज त्याचा काळ आला होता, पण वेळ आली नव्हती!"

'देव तारी त्याला कोण मारी' या उक्तीप्रमाणे, जोपर्यंत माणसाचे आयुष्य शिल्लक आहे, तोपर्यंत कितीही मोठे संकट आले तरी त्याचे प्राण सुरक्षित राहतात, हेच ही म्हण दर्शवते.

ज्याची नाळ जिथे जोडलेली, त्याचे मन तिथे धावणार

माणसाचे ज्या व्यक्तीशी किंवा ठिकाणाशी भावनिक नाते असते, तिकडेच त्याचे मन वारंवार ओढले जाते.

"ज्याची नाळ जिथे जोडलेली, त्याचे मन तिथे धावणार" ही मानवी भावना, जिव्हाळा आणि आंतरिक ओढीचे अत्यंत सुंदर चित्रण करणारी एक भावनिक व वास्तववादी म्हण आहे.

ज्या व्यक्तीचे एखाद्या विशिष्ट घटकाशी, स्थानाशी, संस्कृतीशी किंवा माणसांशी जन्मापासूनचे किंवा अगदी मनापासूनचे घट्ट नाते (नाळ) जोडलेले असते; ती व्यक्ती जगाच्या पाठीवर कुठेही गेली, तरी तिचे मन आणि विचार नेहमी त्याच मूळ घटकाकडे आकृष्ट होतात.

'नाळ जोडलेली असणे' म्हणजे काय?: वैज्ञानिकदृष्ट्या बाळ जन्माला येताना त्याचे आईच्या शरीराशी असलेले थेट जैविक नाते म्हणजे 'नाळ'. व्यवहारात हा शब्द 'मूळ उगमस्थान' किंवा 'अत्यंत जिव्हाळ्याचे नाते' या अर्थाने वापरला जातो. यामध्ये आपली जन्मभूमी, आपली मातृभाषा, आपले जुने सगेसोयरे आणि आपले मूळ संस्कार यांचा समावेश होतो.

माणूस नोकरी, व्यवसाय किंवा शिक्षणासाठी कितीही मोठा झाला, महानगरात किंवा परदेशात स्थायिक झाला, तरी जेव्हा जेव्हा निवांत क्षण

मिळतो किंवा संकट येते, तेव्हा त्याचे मन आपल्या मूळ गावाची, घराची किंवा माणसांची आठवण काढतेच.

मातीची ओढ (भूमिपुत्र): अनेक वर्षांपूर्वी गाव सोडून मुंबई-पुण्यात किंवा अमेरिकेत स्थायिक झालेले लोक जेव्हा दिवाळी किंवा गणपतीच्या सणाला सर्व कामे बाजूला ठेवून आपल्या मूळ गावी धाव घेतात, तेव्हा त्यांच्या या ओढीला पाहून म्हटले जाते, "शेवटी ज्याची नाळ जिथे जोडलेली, त्याचे मन तिथे धावणारच!"

संशोधन आणि लेखन: एखादा साहित्यिक किंवा संशोधक कितीही आधुनिक विषयांवर काम करत असला, तरी त्याच्या मूळ आवडीच्या किंवा अभ्यासाच्या विषयाकडे (उदा. इतिहास, निसर्ग किंवा भूगोलातील एखादा विशेष घटक) त्याचे मन पुन्हा पुन्हा वळते.

बाह्य जगतात कितीही बदल झाले तरी माणसाचे अंतर्मन नेहमी त्याच्या मूळ पाळामुळांशी आणि जिवाच्या माणसांशीच बांधलेले राहते. ही ओढ नैसर्गिक आणि अटळ असते.

जशी इच्छा, तसे फळ

माणसाचे हेतू आणि इच्छा जशा असतील, त्याला लाभणारे फळही त्याच स्वरूपाचे असते.

"जशी इच्छा, तसे फळ" (किंवा वारकरी संप्रदायात व अध्यात्मात 'जशी भावना, तसे फळ') ही मानवी मनातल्या विचारांचे आणि कर्माचे महत्त्व सांगणारी एक अत्यंत लोकप्रिय मराठी म्हण आहे.

माणसाचे हेतू, वासना किंवा विचार जसे असतील, त्याचप्रमाणे त्याला अंतिम परिणाम किंवा फळ मिळते. जर माणसाची इच्छा शुद्ध आणि प्रामाणिक असेल, तर त्याला चांगले फळ मिळते; आणि जर इच्छा वाईट किंवा स्वार्थी असेल, तर त्याचे परिणामही तसेच वाईट मिळतात.

विचारांचे सामर्थ्य: ही म्हण माणसाला आपल्या अंतर्मनातील विचारांकडे लक्ष देण्यास सांगते. आपण जसा विचार करतो, तसेच आपल्या हातून कर्म घडते आणि त्या कर्माचे फळ आपल्याला भोगावे लागते.

निसर्गाचा नियम: निसर्गात आपण ज्या गोष्टीचे बीज पेरतो, तसेच झाड उगवते. त्याचप्रमाणे मानवी मनात जशा सुप्त इच्छा किंवा हेतू असतील, तशीच परिस्थिती त्याच्या आयुष्यात निर्माण होते.

सकारात्मक संदर्भ: एखादी व्यक्ती समाजकल्याण किंवा कोणाचे तरी भले करण्याच्या शुद्ध इच्छेने एखादे काम सुरू करते, तेव्हा सुरुवातीला अडचणी आल्या तरी शेवटी तिचे काम यशस्वी होते आणि तिला लोकांचे प्रेम मिळते.

नकारात्मक संदर्भ: एखादा माणूस केवळ दुसऱ्याचा द्वेष किंवा नुकसान करण्याच्या हेतूने एखादी चाल रचतो, पण शेवटी तो स्वतःच त्यात अडकतो. अशा वेळी समाजात म्हटले जाते की, "शेवटी काय, जशी इच्छा, तसे फळ!"

माणसाने नेहमी आपले हेतू आणि विचार शुद्ध ठेवावेत. कारण आपल्या आंतरिक इच्छेच्या गुणवत्तेवरच आपल्या आयुष्यातील सुखाचे किंवा दुःखाचे फळ अवलंबून असते.

ज्याने पाहिले तो सांगत नाही, जो सांगतो त्याने पाहिले नाही

ज्याला सत्य परिस्थिती पूर्णपणे माहीत असते तो शांत राहतो, आणि ज्याला काहीच माहीत नसते तोच उगाच बढाया मारत फिरतो.

"ज्याने पाहिले तो सांगत नाही, जो सांगतो त्याने पाहिले नाही" ही मराठीतील एका अत्यंत सखोल, गूढ आणि प्रगल्भ सत्यावर प्रकाश टाकणारी आध्यात्मिक व दार्शनिक म्हण आहे.

संत वाङ्मयात, विशेषतः आत्मज्ञानाचा किंवा ईश्वरी साक्षात्काराचा संदर्भ देताना या उक्तीचा वापर मोठ्या प्रमाणावर केला जातो.

ज्या व्यक्तीला खऱ्या सत्याचा, परम तत्वाचा किंवा अंतिम ज्ञानाचा प्रत्यक्ष अनुभव (साक्षात्कार) आलेला असतो, ती व्यक्ती शब्दांच्या पलीकडे गेल्यामुळे शांत राहते, ती फार बडेजाव करत नाही. याउलट, जी व्यक्ती केवळ वरवरच्या गोष्टी सांगत सुटते किंवा ज्ञानाचा आव आणते, तिने प्रत्यक्षात त्या सत्याचा कधीच अनुभव घेतलेला नसतो.

अनुभवाचे अतींद्रिय स्वरूप: काही अनुभव (जसे की आत्मानंद, ध्यान किंवा देवाचा साक्षात्कार) हे शब्दांत व्यक्त करता येत नाहीत. ज्याने ते अनुभवले, तो इतका अंतर्मुख आणि शांत होतो की त्याला ते जगाला सांगण्याची किंवा सिद्ध करण्याची गरज उरत नाही. तो 'मौन' धारण करतो.

वरवरचे ज्ञान (पोकळ वासा): जे लोक केवळ पुस्तकी ज्ञान वाचून किंवा ऐकीव गोष्टींवरून मोठे उपदेश देतात, त्यांचा तो अनुभव नसतो. ते फक्त शब्दांचा खेळ करत असतात. म्हणून, जो सतत स्वतःला 'ज्ञानी' म्हणवून गाजावाजा करतो, त्याने मूळ गाभा अनुभवलेलाच नसतो.

साखरेची चव: साखरेची चव कशी असते, हे ज्याने खाल्ली आहे त्यालाच ठाऊक असते. पण तो ती चव शब्दांत अचूकपणे सांगू शकत नाही (तो केवळ गोड म्हणेल, पण त्या गोडीचा प्रत्यक्ष अनुभव शब्दांत मांडता येत नाही). याउलट, ज्याने कधी साखर खाल्लीच नाही, तो केवळ पुस्तकातील वर्णन वाचून साखरेवर तासन्तास पोकळ भाषण देऊ शकतो.

संत आणि ज्ञानी व्यक्ती: खरे संत किंवा महात्मे कधीही आपल्या चमत्कारांचा किंवा ज्ञानाचा देखावा करत नाहीत. ते शांतपणे जनसेवा आणि साधना करतात. परंतु, ढोंगी लोक मात्र स्वतःचा प्रचार करत सुटतात. अशा वेळी ही म्हण तंतोतंत लागू होते.

सत्य हे सांगण्याची किंवा दाखवण्याची वस्तू नसून, ती अनुभवायची गोष्ट आहे. खरा अनुभवी मौन बाळगतो आणि पोकळ माणूस बडबड करतो.

ज्याच्या पायी फाटकी वहाण, त्याला काय गावाची जाण?

जो माणूस स्वतःच अत्यंत गरिबीत किंवा विवंचनेत जगत आहे, तो जगाच्या किंवा गावाच्या कल्याणाचा विचार करू शकत नाही.

"ज्याच्या पायी फाटकी वहाण, त्याला काय गावाची जाण?" (काही भागांत 'फाटकी तुटकी वहाण' असाही शब्दप्रयोग होतो) ही ग्रामीण जीवन आणि मानवी संघर्षातून आलेली एक अत्यंत वास्तववादी मराठी म्हण आहे.

ज्या माणसाचे स्वतःचे आयुष्यच अत्यंत गरिबीत, हालअपेष्टांत किंवा संकटांत चाललेले असते, ज्याला स्वतःच्या मूलभूत गरजा (अन्न, वस्त्र, निवारा) भागवण्यासाठी रोज संघर्ष करावा लागतो; अशा व्यक्तीला संपूर्ण गावाच्या किंवा समाजाच्या मोठ्या समस्यांची काळजी करायला वेळ आणि मानसिक शक्ती नसते.

'वहाण' म्हणजे चप्पल किंवा पादत्राण. ज्याच्या पायातली चप्पलच फाटलेली आहे, त्याला चालताना प्रत्येक पाऊल जपून टाकावे लागते, पायाला खडे टोचू नयेत याची चिंता करावी लागते. अशा माणसाला

गावाच्या विकासाची, राजकारणाची किंवा इतर सार्वजनिक गोष्टींची माहिती (जाण) असणे किंवा त्यात रस असणे शक्य नसते. त्याचे पूर्ण लक्ष आपल्या पायातील फाटक्या चपलेवर म्हणजेच स्वतःच्या गरिबीवर असते.

ही म्हण माणसाच्या प्राधान्यक्रमावर (Priorities) प्रकाश टाकते.

भुकेलेल्या किंवा अडचणीत असलेल्या माणसाला तत्त्वज्ञान, देश किंवा समाजाचे मोठे प्रश्न समजून घेण्यात रस नसतो. आधी स्वतःचे पोट भरणे आणि स्वतःचे कुटुंब सुरक्षित करणे हीच त्याची पहिली गरज असते.

जेव्हा गावात किंवा देशात मोठ्या राजकीय निवडणुका चालू असतात आणि नेते विकासाच्या मोठ्या गप्पा मारतात, तेव्हा एखादा रोजंदारीवर काम करणारा मजूर म्हणतो, "मला रोजची मजुरी मिळाल्याशिवाय माझ्या घरची चूल पेटत नाही. आम्हाला काय करायचे आहे या निवडणुकांचे?" अशा परिस्थितीवर भाष्य करताना म्हटले जाते: "ज्याच्या पायी फाटकी वहाण, त्याला काय गावाची जाण?"

स्वतःच्या विवंचनेतून आणि गरिबीतून सवड मिळाल्याशिवाय माणूस सामाजिक किंवा सार्वजनिक प्रश्नांकडे लक्ष देऊ शकत नाही.

जगाला सुधरायला गेला आणि स्वतःचा संसार विसरला

परोपकार किंवा लोकांची कामे करण्याच्या नादात स्वतःच्या घरच्या जबाबदाऱ्यांकडे पूर्णपणे दुर्लक्ष करणे.

"जगाला सुधरायला गेला आणि स्वतःचा संसार विसरला" (किंवा लोकव्यवहारात 'जगाला शहाणा करायला गेला आणि स्वतःचा संसार विसरला') ही मराठीतील अतिशय मार्मिक आणि कौटुंबिक जबाबदाऱ्यांची जाणीव करून देणारी म्हण आहे.

संत वाङ्मयात आणि लोकमानसात या संदर्भाने "आधी प्रपंच करावा नेटका | मग घ्यावे परमार्थविवेका ||" हा समर्थ रामदास स्वामींचा विचार आवर्जून सांगितला जातो, जो नेमका याच प्रवृत्तीवर बोट ठेवतो.

आपल्या स्वतःच्या घराची, कुटुंबाची आणि संसाराची परिस्थिती नीट नसताना, त्याकडे पूर्णपणे दुर्लक्ष करून जगाचा उद्धार करायला किंवा इतरांचे प्रश्न सोडवायला धावणे; आणि या नादात स्वतःचे मोठे आर्थिक किंवा कौटुंबिक नुकसान करून घेणे.

पारंपरिक व सामाजिक संदर्भ: समाजसेवा, परोपकार किंवा जनकल्याण करणे ही नक्कीच अत्यंत उदात्त गोष्ट आहे. परंतु, निसर्गाचा आणि व्यवहाराचा नियम असा आहे की, माणसाची पहिली जबाबदारी ही

त्याच्यावर अवलंबून असलेल्या कुटुंबाप्रती असते. जर घरातील माणसे उपाशी असतील, मुले शिक्षणापासून वंचित असतील, आणि घरातील कर्ता माणूस मात्र बाहेर गावचे तंटे सोडवण्यात किंवा लोकांचे भले करण्यात मग्न असेल, तेव्हा ही म्हण वापरली जाते.

व्यावहारिक पैलू: ही म्हण अशा लोकांवर टीका करते जे स्वतःच्या चुका सुधारत नाहीत, स्वतःचे घर सांभाळत नाहीत, पण दुसऱ्यांना उपदेश देण्यात आणि जगाचे नेते बनण्यात पुढे असतात.

कौटुंबिक पातळीवर: एखादी व्यक्ती स्वतःच्या नोकरी-व्यवसायाकडे दुर्लक्ष करून दिवसभर सामाजिक संस्थांच्या कामात किंवा गल्लीतल्या राजकारणात वेळ घालवते. त्यामुळे त्याच्या घरावर कर्जाचा डोंगर वाढतो आणि मुलांचे नुकसान होते. अशा वेळी नातेवाईक किंवा शेजारी म्हणतात, "यांचे काम तसेच आहे—जगाला सुधरायला गेला आणि स्वतःचा संसार विसरला!"

संशोधन किंवा मोठ्या कामांच्या संदर्भात: काही वेळा एखादा माणूस एखाद्या मोठ्या कार्यात (पुस्तके लिहिणे, संशोधन करणे किंवा व्यापक चळवळीत) इतका वाहून घेतो की, त्याला आपल्या वैयक्तिक आयुष्याचे भान राहत नाही.

कोणत्याही मोठ्या कार्याची किंवा समाजसुधारणेची सुरुवात ही 'स्वतःच्या घरापासून' झाली पाहिजे. स्वतःचे घर सुरक्षित आणि सुखी ठेवूनच जगाचा उद्धार करायला जाणे शहाणपणाचे ठरते.

ज्याची जितकी अक्कल, त्याची तितकीच धाव

प्रत्येक माणूस आपल्या बौद्धिक क्षमतेनुसार आणि समजुतीप्रमाणेच कोणतेही काम किंवा विचार करू शकतो.

"ज्याची जितकी अक्कल, त्याची तितकीच धाव" ही मराठीतील एक अतिशय प्रसिद्ध आणि चपखल बसणारी म्हण आहे.

या म्हणीचा सरळ अर्थ असा की, ज्या माणसाची जेवढी बुद्धी किंवा समज असते, तो त्याप्रमणेच विचार करतो किंवा तितकीच प्रगती करू शकतो. एखाद्या व्यक्तीची कार्यक्षमता आणि त्याचे कर्तृत्व हे त्याच्या बुद्धिमत्तेच्या मर्यादेवर अवलंबून असते.

मर्यादित विचारसरणी: काही लोक एखाद्या विषयावर स्वतःच्या मर्यादित ज्ञानापलीकडे विचार करू शकत नाहीत. अशा वेळी त्यांच्या विचारांची मर्यादा दाखवण्यासाठी ही म्हण वापरली जाते.

क्षमतेनुसार कृती: माणूस आपल्या बुद्धीच्या आणि आकलनाच्या जोरावरच आयुष्यात धावपळ (प्रगती) करू शकतो. ज्याची बुद्धी संकुचित आहे, त्याचे प्रयत्नही संकुचित पातळीवरच राहतात.

जर एखाद्या ऑफिसमध्ये एखाद्या कर्मचाऱ्याला खूप मोठी आणि कल्पक योजना सांगितली, पण त्याने फक्त त्यातले छोटे-मोठे आणि बिनमहत्त्वाचे दोषच काढले; तर तिथे इतर लोक म्हणू शकतात, "अहो सोडून द्या, ज्याची जितकी अक्कल, त्याची तितकीच धाव!" थोडक्यात

सांगायचे तर, माणसाचे कर्तृत्व हे त्याच्या वैचारिक पातळीवर अवलंबून असते, हेच या म्हणीतून स्पष्ट होते.

ज्या मुखाने ईश्वराचे नाव घ्यावे, त्याच मुखाने कुणाची निंदा करू नये

ज्या तोंडाने आपण पवित्र गोष्टी बोलतो, त्याच तोंडाने कोणाबद्दलही वाईट किंवा अपशब्द बोलू नयेत.

"ज्या मुखाने ईश्वराचे नाव घ्यावे, त्याच मुखाने कुणाची निंदा करू नये" हा सुविचार मानवी वर्तनाला आणि वाणीला अत्यंत मोलाचा संदेश देणारा आहे. आपल्या संस्कृतीत आणि संतांच्या शिकवणीत वाणीच्या पवित्रतेला सर्वोच्च स्थान दिले गेले आहे.

या सुंदर विचाराचा सखोल अर्थ आणि महत्त्व खालीलप्रमाणे सांगता येईल:

मुख हे ईश्वराचे नामस्मरण करण्यासाठी, सत्य बोलण्यासाठी आणि इतरांना धीर देण्यासाठी मिळालेले एक साधन आहे. ज्या जिभेवर आपण पवित्र देवाचे नाव घेतो, ती जीभ दुसऱ्याबद्दल वाईट किंवा विषारी शब्द बोलून अपवित्र करू नये. एकाच पात्रात जसे अमृत आणि विष एकत्र ठेवता येत नाही, तसेच एकाच मुखातून भक्ती आणि निंदा एकत्र निघणे अयोग्य आहे.

संतांनी नेहमीच "ज्या ज्या ठिकाणी मन जाय माझे, त्या त्या ठिकाणी निज रूप तुझे" किंवा "अणुरेणूंया थोडा, तुका आकाशायेवढा" अशी शिकवण दिली आहे. जर प्रत्येक माणसामध्ये ईश्वराचा अंश आहे, तर मग एखाद्या व्यक्तीची निंदा करणे म्हणजे अप्रत्यक्षपणे त्या ईश्वराचीच निंदा करण्यासारखे आहे.

ऊर्जेचा अपव्यय: ईश्वराचे नाव घेतल्याने मनात सकारात्मक ऊर्जा निर्माण होते, तर दुसऱ्याची निंदा केल्याने मनात द्वेष, मत्सर आणि नकारात्मकता वाढते.

संतांचे विचार: संत कबीर म्हणतात, "निंदक नियरे राखिये, आँगन कुटी छवाय..." पण याचा अर्थ निंदा करत सुटावे असा नाही, तर निंदेपासून दूर राहून स्वतःचे मन शुद्ध ठेवावे असा आहे.

मुखातून निघणारे शब्द हे आपल्या अंतःकरणाचा आरसा असतात. जर आपण देवाची भक्ती करतो, तर आपल्या बोलण्यातूनही ती सात्त्विकता, प्रेम आणि आदर दिसायला हवा. कुणाची स्तुती करता आली नाही तरी चालेल, पण आपल्या वाणीने कुणाचा अपमान किंवा निंदा होणार नाही, हाच खऱ्या भक्तीचा मार्ग आहे.

जळते न्हाणीघर आणि पाडते खांब

मोठे नुकसान टाळता येत नसताना, तिथेच आणखी काहीतरी मूर्खपणाची कृती करून बसणे.

"जळते न्हाणीघर आणि पाडते खांब" ही मराठीतील एक जुनी, अत्यंत विशिष्ट आणि उपरोधिक (Sarcastic) म्हण आहे.

जेव्हा एखादी मोठी आपत्ती किंवा नुकसान समोर दिसत असताना, लोक मूळ संकट बाजूला ठेवून भलत्याच, निरुपयोगी किंवा अत्यंत किरकोळ गोष्टीवर आपली शक्ती वाया घालवतात, तेव्हा ही म्हण वापरली जाते.

'न्हाणीघर' म्हणजे अंघोळीची जागा (Bathroom). जुन्या काळात न्हाणीघरे सहसा घराच्या एका कोपऱ्यात किंवा बाहेर असायची. जर न्हाणीघराला आग लागली असेल (जळते न्हाणीघर), तर खरी गरज ती आग विझवण्याची असते. पण ते सोडून जर कोणी त्या न्हाणीघराचे खांब पाडत बसले (पाडते खांब), तर ते मूर्खपणाचे लक्षण ठरते. कारण खांब पाडल्याने आग विझत नाही, उलट नुकसान जास्त होते आणि अंगावर खांब पडण्याचा धोका वाढतो.

चुकीचे प्राधान्य (Wrong Priorities): मुख्य समस्येकडे दुर्लक्ष करून दुय्यम गोष्टींवर वेळ आणि पैसा खर्च करणे.

विनाशकारी उपाय (Destructive Remedy): संकटाच्या वेळी विचारपूर्वक पाऊल उचलण्याऐवजी, रागाच्या किंवा घाबरलेल्या भरात स्वतःचेच अधिक नुकसान करून घेणे.

समजा, एखाद्या मोठ्या कंपनीला प्रचंड आर्थिक तोटा होत आहे आणि कंपनी बुडण्याच्या मार्गावर आहे. अशा वेळी कंपनीच्या मालकाने तोटा कसा भरून काढायचा यावर विचार करणे गरजेचे आहे. पण ते सोडून जर तो ऑफिसमधील कर्मचाऱ्यांचे चहा-पाणी बंद करत असेल किंवा बारीक-सारीक स्टेशनरीच्या खर्चावरून वाद घालत असेल, तर तिथे ही म्हण चपखल बसते: "तिकडे जळते न्हाणीघर आणि हे पाडतात खांब!"

ऐन संकटाच्या वेळी विवेक गमावून, मूळ प्रश्नाला बगल देत अवाजवी किंवा मूर्खपणाची कृती करणाऱ्या माणसाच्या वृत्तीवर ही म्हण अचूक बोट ठेवते.

ज्याची माती, त्यालाच धती

एखादी वस्तू किंवा जमीन ज्याच्या मालकीची आहे, शेवटी त्याचा खरा अधिकार त्यावरच राहतो.

"ज्याची माती, त्यालाच धती" (किंवा काही भागांत "ज्याची माती, त्यालाच गती") ही ग्रामीण भागातील आणि विशेषतः शेती संस्कृतीशी जोडलेली एक अत्यंत मार्मिक मराठी म्हण आहे.

या म्हणीचा मुख्य अर्थ असा की, ज्याची जी मूळ वस्तू, जागा किंवा संपत्ती असते, त्याची खरी काळजी, जबाबदारी आणि सोस शेवटी त्यालाच सोसावा लागतो; दुसऱ्याला त्याचे काही सोयरसुतक नसते.

माती आणि मालकी: 'माती' म्हणजे जमीन, शेत किंवा स्वतःचे घर. एखादी जमीन किंवा शेत कितीही पडीक किंवा अडचणीचे असले, तरी त्याचा मूळ मालकच त्याची मशागत करतो, तिथले कष्ट उपसतो.

'धती' किंवा 'गती' चा अर्थ: 'धती' म्हणजे धीर, सोस, किंवा काळजी घेण्याची वृत्ती. दुसऱ्याच्या जमिनीची किंवा मालमत्तेची काळजी कोणी परका माणूस तितक्या आस्थेने करत नाही. त्या मातीशी ज्याची नाळ जोडलेली आहे, त्यालाच तिची काळजी वाहावी लागते.

स्वतःची जबाबदारी: आपली समस्या किंवा आपले नुकसान शेवटी आपल्यालाच निस्तरावे लागते, हा निसर्गनियम सांगण्यासाठी ही म्हण वापरतात.

परक्यांची उदासीनता: इतर लोक कितीही सहानुभूती दाखवत असले, तरी प्रत्यक्ष संकटाचा सामना मूळ माणसालाच करावा लागतो.

समजा, एखाद्या कुटुंबावर मोठे आर्थिक संकट आले किंवा त्यांच्या जुन्या घराची पडझड झाली, तर शेजारी-पाजारी येऊन फक्त हळहळ व्यक्त करून निघून जातात. पण ते घर पुन्हा उभे करण्यासाठी, तिथली माती उपसण्यासाठी मूळ मालकालाच पदरमोड करावी लागते आणि कष्ट करावे लागतात. अशा वेळी जुनी जाणती माणसे म्हणतात, "अहो, शेवटी ज्याची माती, त्यालाच धती! आपणच आपले कष्ट उपसले पाहिजेत."

"आपला हात जगन्नाथ" या अर्थाशी साधर्म्य सांगणारी ही म्हण आहे. आपली माणसे, आपली मालमत्ता किंवा आपली कोणतीही समस्या असो—तिची खरी काळजी आणि ती सांभाळण्याचा सोस शेवटी स्वतःलाच करावा लागतो, हाच या म्हणीचा मुख्य संदेश आहे.

ज्या झाडाची सावली घ्यावी, ते झाड मुळासकट उपटू नये

ज्या व्यक्तीने किंवा संस्थेने आपल्याला कठीण काळात आश्रय दिला, तिचेच नुकसान करू नये (कृतघ्न होऊ नये).

"ज्या झाडाची सावली घ्यावी, ते झाड मुळासकट उपटू नये" हा मराठीतील एक अत्यंत कृतज्ञतापूर्वक आणि नैतिक मूल्य जपणारा सुविचार आहे. माणसाने आयुष्यात उपकारकर्त्याशी कसे वागावे, याचा हा एक उत्कृष्ट वस्तुपाठ आहे.

निसर्गात उन्हातान्हात चालणारा पांथस्थ (प्रवासी) थकल्यावर एखाद्या मोठ्या झाडाच्या सावलीत विश्रांती घेतो. ती सावली त्याला सुख आणि शांतता देते. अशा वेळी त्या झाडाचे आभार मानण्याऐवजी जर तो माणूस ते झाडच मुळासकट उपटू लागला, तर तो कृतघ्नपणाचा कळस ठरेल.

हाच नियम मानवी संबंधांना लागू होतो. ज्या व्यक्तीने, संस्थेने किंवा

समाजाने आपल्याला अडचणीच्या काळात आधार दिला, मोठे केले, त्यांच्याशी कधीही बेईमानी करू नये.

हा विचार माणसाच्या 'स्वाती' (Selfish) आणि 'कृतघ्न' (Ungrateful) वृत्तीवर प्रहार करतो. काही लोकांना आपले काम साधून घेईपर्यंत समोरच्याची किंमत असते, पण काम झाल्यावर ते त्या व्यक्तीला किंवा उपकाराला विसरून जातात, इतकेच नव्हे तर त्यांचे नुकसान करायलाही मागेपुढे पाहत नाहीत. अशा वृत्तीचा हा सुविचार निषेध करतो.

कौटुंबिक पातळी: आई-वडील आपल्याला लहानाचे मोठे करतात, स्वतः कष्ट सोसून आपल्याला सावली देतात. वृद्धापकाळात त्यांना अंतर देणे किंवा त्यांचा अपमान करणे म्हणजे "ज्या झाडाची सावली घेतली, तेच उपटण्यासारखे" आहे.

व्यावसायिक पातळी: ज्या कंपनीने किंवा मालकाने आपल्याला सुरुवातीच्या काळात नोकरी दिली, काम शिकवले आणि आर्थिक आधार दिला; तिथून प्रगती करून पुढे जाताना जुन्या संस्थेचे नुकसान करणे किंवा त्यांच्याशी गद्दारी करणे अयोग्य आहे.

निसर्गाच्या बाबतीत: हा सुविचार निसर्गाला तंतोतंत लागू होतो. निसर्गाने आपल्याला अन्न, वस्त्र, निवारा आणि हवा दिली; पण माणूस आज

स्वतःच्या स्वार्थासाठी जंगले आणि पर्यावरण (झाडे) मुळासकट नष्ट करत आहे, जे शेवटी मानवाच्याच विनाशाचे कारण ठरणार आहे.

हा सुविचार आपल्याला 'मिठाला जागणे' आणि 'उपकाराची जाणीव ठेवणे' ही मूल्ये शिकवतो. ज्यांच्यामुळे आपण आज समाजात मानाने उभे आहोत, त्यांच्या पाठीत कधीही खंजीर खुपसू नये, हाच याचा मुख्य संदेश आहे.

जगाच्या नजरेत अमृत, पण मनात विष

वरवर पाहता अत्यंत सज्जन आणि हितचिंतक वाटणाऱ्या, पण मनात दुसऱ्याचे वाईट चिंतणाऱ्या कपटी माणसाचे लक्षण.

"जगाच्या नजरेत अमृत, पण मनात विष" हा विचार मानवी स्वभावातील सर्वात घातक अशा 'ढोंगीपणा' (Hypocrisy) आणि 'कपटनीती'वर अचूक बोट ठेवतो. माणसाचे बाह्य वर्तन आणि त्याचे अंतःकरण यात जेव्हा जमीन-अस्मानाचा फरक असतो, तेव्हा ही स्थिती दर्शवण्यासाठी हा विचार वापरला जातो.

काही व्यक्ती समाजासमोर वावरताना अत्यंत गोड बोलतात, स्वतःला परोपकारी, सज्जन आणि हितचिंतक दाखवतात. त्यांचे हे बाह्य रूप म्हणजे 'अमृत' भासते. पण प्रत्यक्षात, त्यांच्या मनात इतरांबद्दल मत्सर,

द्वेष, सूडबुद्धी आणि स्वार्थ भरलेला असतो, जे 'विषा'समान असते. अशा व्यक्ती समोर स्तुती करतात आणि पाठीमागे घात करतात.
अशा प्रवृत्तीची माणसे उघड शत्रूंपेक्षाही जास्त धोकादायक असतात. उघड शत्रूपासून माणूस स्वतःचा बचाव करू शकतो, कारण त्याचा हेतू स्पष्ट असतो. परंतु, जे वरून अमृताचा वर्षाव करतात, त्यांच्यावर माणूस सहज विश्वास ठेवतो. जेव्हा अशा लोकांच्या मनातील विष बाहेर येते, तेव्हा होणारा विश्वासघात माणसाला पार उद्ध्वस्त करून टाकतो.
संतांनी अशा प्रवृत्तीचा नेहमीच तीव्र शब्दात निषेध केला आहे. संत तुकाराम महाराज अशा ढोंगी प्रवृत्तीबद्दल म्हणतात:

"बोले तैसा चाले। त्याची वंदावी पाऊले।।"

याचाच उलट अर्थ असा की, ज्याच्या बोलण्यात आणि चालण्यात (मनात आणि कृतीत) फरक असतो, तो आदरणीय असू शकत नाही. आंतरिक शुद्धतेशिवाय बाह्य सोंग निरुपयोगी आहे.
नात्यांमधील कपट: काही नातेवाईक किंवा मित्र समोर खूप कौतुक करतात, पण मनात आपण कधी अपयशी होतोय याची वाट पाहत असतात.
सामाजिक ढोंग: समाजात काही लोक मोठ्या प्रमाणावर दानशूरपणाचा किंवा समाजसेवेचा आव आणतात (अमृत), पण पडद्यामागे त्यांचे हेतू

लोकांचे शोषण करण्याचे किंवा स्वतःचा स्वार्थ साधण्याचे असतात (विष).

हा विचार आपल्याला माणसे ओळखण्याची दृष्टी देतो. केवळ कोणाच्या गोड बोलण्यावर किंवा बाह्य रूपावर भुलून न जाता, माणसाच्या मनाचा ठाव घेणे गरजेचे आहे. स्वतःच्या बाबतीतही, आपले मन इतके शुद्ध असावे की जे ओठांवर आहे, तेच पोटात असावे; कारण शुद्ध आचरणानेच माणसाचे जीवन सार्थकी लागते.

ज्या गावच्या बोरी, त्याच गावच्या बाभळी; एकमेकांवर काय हुशारी?

जेव्हा दोन एकाच दर्जाची किंवा एकाच स्वभावाची माणसे एकमेकांवर कुरघोडी करण्याचा प्रयत्न करतात, तेव्हा त्यांचे खरे रूप उघडे पाडण्यासाठी ही म्हण वापरतात.

"ज्या गावच्या बोरी, त्याच गावच्या बाभळी; एकमेकांवर काय हुशारी?" ही मराठी ग्रामीण संस्कृतीतून आलेली, अतिशय चपखल आणि व्यावहारिक सत्य सांगणारी एक प्रसिद्ध म्हण आहे.

जेव्हा एकाच लायकीची, एकाच पार्श्वभूमीची किंवा एकाच पातळीवरची दोन माणसे एकमेकांपेक्षा स्वतःला श्रेष्ठ दाखवण्याचा प्रयत्न करतात,

तेव्हा त्यांची खरी लायकी किंवा परिस्थिती दाखवून देण्यासाठी या म्हणीचा वापर केला जातो.

बोरी आणि बाभळी: बोर आणि बाभळी ही दोन्ही झाडे एकाच वातावरणात, कोरड्या किंवा खडकाळ जमिनीत वाढणारी काटेरी झाडे आहेत. दोन्ही झाडांना काटे असतात आणि त्यांचे स्वरूपही साधारण सारखेच असते.

एकमेकांवर काय हुशारी: जर दोन्ही झाडे एकाच गावातली, एकाच मातीतली आणि सारख्याच गुणधर्मांची (काटेरी) असतील, तर बोरीच्या झाडाने बाभळीच्या झाडाला कमी लेखण्यात किंवा बाभळीने बोरीला स्वतःची हुशारी दाखवण्यात काहीच अर्थ नसतो. कारण दोघांची मूळ पार्श्वभूमी एकच आहे.

समान पातळी: दोन व्यक्ती जेव्हा एकाच आर्थिक, सामाजिक किंवा बौद्धिक पातळीवरच्या असतात, तेव्हा त्यांनी एकमेकांसमोर उगाच मोठेपणाचा किंवा शहाणपणाचा आव आणू नये.

एकमेकांचे मर्म माहीत असणे: एकाच गावातील किंवा एकाच क्षेत्रातील लोकांना एकमेकांचे गुण-दोष, इतिहास आणि उणिवा चांगल्या प्रकारे माहीत असतात. त्यामुळे तिथे ढोंग किंवा खोटा बडेजाव चालत नाही.

कौटुंबिक/नात्यांमधील संदर्भ: एकाच कुटुंबातील किंवा गावातील दोन भाऊ किंवा नातेवाईक, ज्यांची परिस्थिती सारखीच आहे, पैशांच्या बाबतीत किंवा प्रतिष्ठेच्या बाबतीत एकमेकांवर कडी करायचा प्रयत्न

करत असतील, तर जुनी जाणती माणसे म्हणतात, "अहो, उगाच कशाला भांडता? ज्या गावच्या बोरी, त्याच गावच्या बाभळी; एकमेकांवर काय हुशारी?"

कामाच्या ठिकाणी (Office): एकाच पदावर काम करणारे आणि एकाच वेळी कंपनीत रुजू झालेले दोन कर्मचारी जेव्हा एकमेकांना कमी लेखण्याचा प्रयत्न करतात, तेव्हा हा विचार तिथे तंतोतंत लागू होतो.

ही म्हण माणसाला 'अहंकार' सोडायला शिकवते आणि स्वतःच्या मूळ स्थितीची जाणीव करून देते. आपण कुठून आलो आहोत आणि आपली खरी क्षमता काय आहे, हे ठाऊक असताना दुसऱ्यांसमोर खोटा बडेजाव मिरवणे व्यर्थ आहे, हाच या म्हणीचा मुख्य संदेश आहे.

जळत्या घरातून कोळसा उरला तरी लाभ

सर्वस्व नष्ट होत असताना जे काही थोडेफार हाती लागेल, तेच आपले भाग्य समजायचे.

"जळत्या घरातून कोळसा उरला तरी लाभ" (काही भागांत "जळत्या घराचा जळता वासा" किंवा "जळत्या घरातून निघेल तेवढा नफा") ही मराठीतील अत्यंत व्यावहारिक आणि समजूतदारपणा शिकवणारी एक प्रसिद्ध म्हण आहे.

जेव्हा एखादे मोठे, न टाळता येणारे नुकसान किंवा महासंकट ओढवते, तेव्हा "सगळेच नष्ट होण्यापेक्षा जितके वाचवता येईल, तितकाच फायदा" या मानसिकतेने विचार करणे, हा या म्हणीचा मुख्य अर्थ आहे.

एखाद्याचे घर आगीत जळून खाक होत असेल, तर ते त्या कुटुंबाचे अतोनात नुकसान असते. अशा वेळी घरातील मौल्यवान वस्तू वाचवणे कठीण होऊन बसते. पण अशा भीषण परिस्थितीतही जर हाती केवळ 'कोळसा' (ज्याचे मूल्य खूप कमी असते) लागला, तरी तो लाभच मानला पाहिजे. कारण काहीच न उरण्यापेक्षा किमान कोळशारूपाने काहीतरी हाती आले आहे.

नुकसानीची तीव्रता कमी करणे (Damage Control): संकट काळात पूर्णपणे हताश न होता, जे उरले आहे त्यात समाधान मानणे आणि तिथून पुढे जाणे.

व्यावहारिक दृष्टिकोन: ही म्हण आपल्याला कठीण प्रसंगातही सकारात्मक किंवा व्यावहारिक विचार करायला शिकवते.

व्यवसायातील तोटा: एखाद्या व्यापाऱ्याचे दुकान किंवा फॅक्टरी दिवाळखोरीत निघाली किंवा मोठे नुकसान झाले. अशा वेळी संपूर्ण भांडवल बुडत असताना, जर अगदी जुजबी रक्कम किंवा काही माल शिल्लक राहिला, तर व्यापारी म्हणतो, "असो, कंपनी तर बुडाली; पण जळत्या घरातून कोळसा उरला तरी लाभ, या न्यायाने जे हाती आले त्यात समाधान मानूया."

शेतीचे नुकसान: अवकाळी पाऊस किंवा दुष्काळामुळे शेतकऱ्याचे अख्खे पीक वाया गेले, पण त्याने कशीबशी धडपड करून थोडंफार धान्य घरात आणले, तर तिथेही हाच न्याय लागू होतो.

ही म्हण माणसाला संकटाच्या वेळी कोसळून न पडता 'शून्य' होण्यापासून वाचवण्याची दृष्टी देते. सर्वस्व गमावण्याची वेळ आलेली असताना जे काही थोडेफार वाचवता येईल, ते बोनस मानून स्वीकारणे शहाणपणाचे ठरते, हाच या म्हणीचा मोलाचा संदेश आहे.

ज्याने वेचले, तोच खाणार

ज्याने कष्ट केले आहेत, त्यालाच त्या कष्टाचे फळ चाखायला मिळते.

"ज्याने वेचले, तोच खाणार" ही मराठी संस्कृतीतील कष्ट, श्रम आणि प्रामाणिकपणाचे महत्त्व सांगणारी एक अत्यंत साधी पण मोलाची म्हण आहे.

या म्हणीचा मुख्य अर्थ असा की, ज्या व्यक्तीने कष्ट केले आहेत, मेहनत घेऊन श्रम वेचले आहेत, त्या कष्टाचे फळ किंवा सुख उपभोगण्याचा पहिला आणि खरा अधिकार त्याच व्यक्तीचा असतो.

'वेचणे' म्हणजे काय?: ग्रामीण भागात शेतामध्ये कापणी किंवा काढणी झाल्यानंतर जमिनीवर पडलेले धान्य, कापूस, किंवा जंगलातील सुका

सुकामेवा (उदा. बोरे, आवळे, महुवाची फुले) एक-एक करून गोळा करण्याला 'वेचणे' म्हणतात.

हे काम अतिशय कष्टाचे, चिकाटीचे आणि वाकून करावे लागणारे असते. त्यामुळे ज्याने दिवसभर उन्हातान्हात कष्ट करून ते धान्य किंवा फळे वेचली आहेत, ती खाण्याचा किंवा विकून पैसे मिळवण्याचा पहिला हक्क त्याचाच असतो, दुसऱ्या आळशी माणसाचा नाही.

"करावे तसे भरावे" चा सकारात्मक पैलू: आपण जितकी आणि जशी मेहनत करू, तसेच फळ आपल्याला मिळेल.

कष्टाची किंमत: ही म्हण आळशीपणावर प्रहार करते. जे लोक स्वतः काही करत नाहीत आणि दुसऱ्याच्या कष्टावर डोळा ठेवतात, त्यांना सुनावण्यासाठी ही म्हण वापरली जाते.

शिक्षणातील यश: एखादा विद्यार्थी वर्षभर मित्रांसोबत न फिरता, रात्रीचा दिवस करून अभ्यास करतो आणि परीक्षेत पहिला येतो. त्याला मिळालेली शिष्यवृत्ती किंवा मान-सन्मान पाहून जर दुसरा आळशी मित्र हेवा करू लागला, तर लोक म्हणतात, "अरे बाबा, त्याने वर्षभर रात्री जागून दिवस वेचले आहेत, यश त्यालाच मिळणार. ज्याने वेचले, तोच खाणार!"

व्यवसाय किंवा आर्थिक प्रगती: एखाद्या व्यक्तीने शून्यातून धडपड करून, अनेक वर्षे खस्ता खाऊन स्वतःचा व्यवसाय उभा केला आणि पुढे त्याला सुखाचे दिवस आले, तर ते त्याच्या कष्टाचे फळ असते.

ही म्हण 'कष्टाचे फळ गोड असते' आणि 'श्रमिकाचा सन्मान' या मूल्यांवर आधारलेली आहे. आयुष्यात कोणतीही गोष्ट आयती मिळत नाही; सुख, समृद्धी किंवा यश हवे असेल, तर आधी स्वतःचे श्रम वेचावे लागतात, हाच निसर्गाचा नियम ही म्हण अधोरेखित करते.

जगाच्या बाजारात प्रामाणिकपणाला मोल नाही

कधीकधी व्यवहारी जगात चांगल्या आणि प्रामाणिक माणसाला त्याच्या गुणांची योग्य किंमत मिळत नाही, असा अनुभव आल्यावर हे म्हटले जाते.

"जगाच्या बाजारात प्रामाणिकपणाला मोल नाही" हे विधान सध्याच्या कलियुगातील व्यावहारिक, कठोर आणि एका अर्थाने कटू वास्तवावर भाष्य करते. जेव्हा एखादी प्रामाणिक व्यक्ती स्वतःच्या तत्त्वांशी प्रामाणिक राहूनही अपयशी ठरते किंवा फसवणूक सहन करते, तेव्हा अत्यंत उद्विग्नतेने हा विचार मांडला जातो.

बाजारपेठेची वृत्ती: 'बाजार' हा शब्द इथे केवळ खरेदी-विक्रीच्या जागेसाठी आलेला नाही, तर तो आजच्या स्वार्थी आणि स्पर्धात्मक जगाचे प्रतीक आहे. बाजारात प्रत्येक गोष्टीची किंमत तिच्या उपयुक्ततेवरून आणि नफ्यावरून ठरते.

मूल्यांचा संकोच: आजच्या काळात अनेकदा प्रामाणिकपणापेक्षा चालाकी, खोटेपणा, आणि 'कामे कशी उपसून घ्यायची' या वृत्तीला (Smartness/Manipulative skills) जास्त महत्त्व दिले जाते. त्यामुळे प्रामाणिक माणूस मागे पडतो आणि लोकांना वाटते की प्रामाणिकपणाला काही 'मोल' (किंमत) उरलेले नाही.

प्रामाणिक माणसाची शोकांतिका

अडचणींचा सामना: प्रामाणिक व्यक्ती कधीही लाच घेत नाही, खोटे बोलत नाही किंवा कोणाची फसवणूक करत नाही. यामुळे बऱ्याचदा तिला कायदेशीर किंवा कार्यालयीन प्रक्रियेत जास्त त्रास सहन करावा लागतो.

दुसऱ्यांचा गैरफायदा: काही लोक प्रामाणिक माणसाच्या सरळमार्गी स्वभावाला त्याचा 'कमकुवतपणा' समजतात आणि त्याचा गैरफायदा घेतात. अशा वेळी "प्रामाणिक राहून काय मिळाले?" असा प्रश्न पडणे स्वाभाविक आहे.

पण... खरोखरच प्रामाणिकपणा व्यर्थ आहे का? (दुसरा पैलू)

जरी बाह्य जगाच्या बाजारात प्रामाणिकपणाची पैशात किंवा प्रतिष्ठेत किंमत होत नसली, तरी त्याचे 'अमूल्य' महत्त्व नाकारता येत नाही:

मानसिक शांतता (Peace of Mind): खोटेपणाने किंवा भ्रष्टाचाराने मिळवलेला पैसा वैभव देऊ शकतो, पण शांत झोप देऊ शकत नाही. प्रामाणिक माणसाचे मन नेहमी स्वच्छ आणि निर्भय असते, जे कोणत्याही बाजारात विकत मिळत नाही.

दीर्घकालीन विश्वासार्हता (Trust): बाजारात तात्पुरता फायदा लबाडीने मिळवता येईल, पण दीर्घकाळ टिकणारा 'विश्वास' फक्त आणि फक्त प्रामाणिकपणानेच कमावता येतो. एखाद्या ब्रँडची किंवा माणसाची पत (Goodwill) ही त्याच्या प्रामाणिकपणावरच उभी असते.

संतांची शिकवण: संत तुकाराम महाराजांनी म्हटले आहे—"मने करावे मळमळ। तरी ते जाणावे ढोमळ।।" म्हणजेच मनामध्ये जर खोटेपणा असेल तर बाह्य जगतातील यशाला काही अर्थ नाही.

जगाच्या बाजारात कदाचित प्रामाणिकपणाला झटपट 'भाव' मिळत नसेल, पण "सत्याचा शेवटी विजय होतो" हा निसर्गाचा नियम आहे. प्रामाणिकपणा ही बाजारात विकायची वस्तू नसून, ते मानवी चरित्राचे सर्वात मोठे लेणे आहे. जगाने मोल दिले नाही तरी चालेल, पण स्वतःच्या नजरेत प्रामाणिक राहणे हेच माणसाचे खरे यश आहे.

ज्या घरात सुख, तिथेच लक्ष्मीचा वास

ज्या घरामध्ये आपापसात गोडवा, शांतता आणि समाधान असते, तिथेच समृद्धी नांदते.

"ज्या घरात सुख, तिथेच लक्ष्मीचा वास" हा सुविचार भारतीय संस्कृती, अध्यात्म आणि कौटुंबिक मूल्यांचा गाभा सांगणारा आहे. बऱ्याचदा लोकांना असे वाटते की पैसा (लक्ष्मी) आला की सुख मिळते, पण हा विचार त्याच्या अगदी उलट आणि अत्यंत मार्मिक सत्य सांगतो—जिथे आधी सुख, शांती आणि समाधान असते, तिथेच लक्ष्मी स्थिर राहते.

घरात सोन्या-नाण्याची खाण असणे किंवा महागड्या वस्तू असणे म्हणजे 'सुख' नव्हे.

कौटुंबिक सलोखा: ज्या घरात एकमेकांबद्दल आदर, प्रेम आणि जिव्हाळा असतो, ते घर खऱ्या अर्थाने सुखी असते.

आनंदी वातावरण: जिथे रोज भांडणे, क्लेश, मत्सर किंवा रडारड नसते, त्या घराला 'सुखी घर' म्हटले जाते. अशा पवित्र आणि आनंदी वातावरणाकडेच लक्ष्मी आकर्षित होते.

लक्ष्मीचे दोन रूपे: 'लक्ष्मी' आणि 'अलक्ष्मी'

शास्त्रात आणि लोकसमजात असे मानले जाते की, पैशाचे दोन प्रकार असतात:

सत्प्रवृत्तीची लक्ष्मी: जी घरात सुख, शांती, समाधान आणि समृद्धी आणते. ही लक्ष्मी अशा घरात वास करते जिथे माणसे समाधानी आणि आनंदी असतात.

अलक्ष्मी (किंवा चंचल पैसा): ज्या घरात अधर्म, खोटेपणा आणि सतत क्लेश असतात, तिथे पैसा आला तरी तो आजारपण, कोर्ट-कचेऱ्या किंवा व्यसनांमध्ये वाया जातो. तिथे पैसा असूनही सुख नसते.

आधुनिक मानसशास्त्राच्या दृष्टीने विचार केला, तर ज्या घरात आनंदी आणि सकारात्मक वातावरण असते, तिथल्या माणसांची कार्यक्षमता वाढते. उत्साही मनाने काम केल्यामुळे व्यवसायात, नोकरीत प्रगती होते आणि आपोआपच आर्थिक समृद्धी (लक्ष्मी) दारात चालून येते. याउलट, सतत नकारात्मकता असलेल्या घरात माणसांचे कामात लक्ष लागत नाही, ज्यामुळे गरिबी किंवा आर्थिक तोटा सहन करावा लागतो.

संत वाङ्मयातील संदर्भ:

संत कबीर एका दोह्यात म्हणतात:

"जहाँ दया तहाँ धर्म है, जहाँ लोभ तहाँ पाप।

जहाँ क्रोध तहाँ काल है, जहाँ क्षमा तहाँ आप।।"

याचाच अर्थ असा की, जिथे क्षमा, शांती आणि सुख असते, तिथेच ईश्वराचा (आणि पर्यायाने लक्ष्मीचा) वास असतो.

हा विचार आपल्याला पैशाच्या मागे धावण्यापेक्षा 'घरपण' जपण्याचा संदेश देतो. जर घरात चार भिंतींच्या आत प्रेम, हास्य आणि समाधान असेल, तर तिथे गरिबीतही स्वर्ग अवतरतो आणि अशी जागा सोडून लक्ष्मी कधीही जात नाही. म्हणूनच, आधी घर सुखी बनवा, समृद्धी अपोआप पाठीमागे येईल.

ज्याच्या गळ्यात माळ, त्याचे नाव गोपाळ

माणसाच्या बाह्य वेशावरून किंवा वरवरच्या धार्मिकतेवरून समाज त्याच्या स्वभावाचा अंदाज लावतो (ढोंगीपणावर टोमणा).

"ज्याच्या गळ्यात माळ, त्याचे नाव गोपाळ" ही मराठीतील एक अत्यंत रंजक, उपरोधिक आणि मानवी स्वभावावर भाष्य करणारी प्रसिद्ध म्हण आहे.

बाहेरून धार्मिकतेचे किंवा सज्जनतेचे ढोंग करणाऱ्या, पण आतून मात्र तसे नसणाऱ्या व्यक्तीचे खरे रूप दाखवण्यासाठी ही म्हण वापरली जाते.

बाह्य देखावा: 'गळ्यात माळ असणे' हे वारकरी संप्रदायात किंवा हिंदू संस्कृतीत सात्त्विकता, सदाचार आणि विरक्तीचे प्रतीक मानले जाते.

माळकरी माणूस सहसा खोटे बोलत नाही, मांसाहार किंवा व्यसन करत नाही, अशी समाजाची समजूत असते.

खोटा बडेजाव: जर एखाद्या व्यक्तीने गळ्यात माळ घातली आणि लोक त्याला केवळ त्या माळेवरून 'गोपाळ' (म्हणजेच देवाचा भक्त किंवा अतिशय सज्जन माणूस) समजू लागले, तर तो केवळ बाह्य देखावा ठरतो. माणूस गळ्यात माळ घालून फिरतो म्हणजे तो अंतःकरणाने शुद्ध असेलच असे नाही, हे सांगण्यासाठी ही म्हण उपरोधाने वापरली जाते.

आपल्या महाराष्ट्रातील संतांनी बाह्य सोंगावर आणि ढोंगीपणावर नेहमीच तीव्र प्रहार केले आहेत. संत तुकाराम महाराज एका अभंगात म्हणतात:

"माळ घाली गळां, म्हणे मी विठ्ठलाचा दाश।

अंती त्याचा नाश, यमपुरी जाशील।।"

तसेच, "तुळशीची माळ गळां, आणि मनामध्ये काळा" अशीही एक म्हण आहे. केवळ गळ्यात तुळशीची माळ घातल्याने किंवा कपाळाला टिळा लावल्याने माणूस संत बनत नाही; जोपर्यंत त्याचे विचार आणि आचरण शुद्ध होत नाही.

सामाजिक ढोंग: समाजात काही लोक स्वतःला खूप धार्मिक, देवभक्त किंवा समाजसेवक दाखवतात, पण पडद्यामागे लोकांची फसवणूक करत असतात. अशा लोकांचे ढोंग उघडे पडल्यावर जुनी माणसे म्हणतात,

"अहो, त्या बाह्य रूपावर जाऊ नका; आजकाल ज्याच्या गळ्यात माळ, त्याचे नाव गोपाळ अशी परिस्थिती झाली आहे!"
राजकीय किंवा व्यावसायिक क्षेत्र: केवळ विशिष्ट पोषाख किंवा चिन्ह वापरून स्वतःची प्रतिमा 'सज्जन' बनवणाऱ्या आणि लोकांना फसवणाऱ्या व्यक्तींवर ही म्हण अचूक बोट ठेवते.

ही म्हण आपल्याला 'बाह्य रूपाला न भुलता माणसाची पारख करायला' शिकवते. खरी भक्ती किंवा सज्जनता ही गळ्यातील माळेत नसून माणसाच्या मनात, आचरणात आणि प्रामाणिकपणात असते, हाच या म्हणीचा गर्भितार्थ आहे.

जळो ते तारुण्य, ज्यात नाही पराक्रम

जर तरुण वयात काहीतरी कर्तृत्व किंवा चांगली कामगिरी करून दाखवली नाही, तर ते आयुष्य व्यर्थ आहे.

"जळो ते तारुण्य, ज्यात नाही पराक्रम" हा विचार तरुणाईच्या अंगी असलेल्या अथांग ऊर्जेला, शौर्याला आणि कर्तृत्वाला आवाहन करणारा एक अत्यंत स्फूर्तीदायक आणि धगधगता विचार आहे. यामध्ये 'तारुण्य' आणि 'पराक्रम' या दोन गोष्टींची सांगड घालून, कर्तृत्वहीन जीवनाचा तीव्र शब्दात निषेध केला आहे.

तारुण्य म्हणजे केवळ वयाचे एक वर्ष किंवा शारीरिक लवचिकता नव्हे, तर तारुण्य ही मनाची एक अवस्था आहे, जिथे अशक्य गोष्टी शक्य करण्याची जिद्द असते. जर एखाद्या तरुणाकडे ही धगधगती ऊर्मी नसेल, तो आळसात, चैनीमध्ये किंवा ध्येयाशिवाय आयुष्य जगत असेल, तर अशा निष्क्रीय तारुण्याला कवडीचेही मोल नसते. म्हणूनच म्हटले आहे की, ज्या तारुण्यात पराक्रम गाजवण्याची, अन्यायाविरुद्ध लढण्याची किंवा काहीतरी भव्य दिव्य करून दाखवण्याची ताकद नाही, ते तारुण्य 'जळो' (म्हणजेच व्यर्थ जावो).

आजच्या आधुनिक संदर्भात पराक्रमाचा अर्थ केवळ हातात तलवार घेऊन युद्धभूमीवर लढणे एवढाच मर्यादित नाही, तर:

ध्येयाचा पाठलाग: स्वतःच्या क्षेत्रांत (शिक्षण, संशोधन, कला, उद्योग) सर्वोच्च यश मिळवण्यासाठी घेतलेले अतोनात कष्ट म्हणजे पराक्रम.

सामाजिक बदल: समाजातील अन्यायाविरुद्ध, अंधश्रद्धेविरुद्ध उभे राहणे आणि परिवर्तनासाठी धडपडणे म्हणजे पराक्रम.

संकटांवर मात: गरिबी, अपयश किंवा प्रतिकूल परिस्थितीवर मात करून शून्यातून स्वतःचे साम्राज्य उभे करणे म्हणजे पराक्रम.

छत्रपती शिवाजी महाराज आणि मावळे: शिवरायांनी अठरापगड जातींच्या 'तरुणांना' एकत्र करून स्वराज्य स्थापनेचा पराक्रम केला.

तानाजी मालुसरे, बाजीप्रभू देशपांडे या तरुणांच्या रक्तातील पराक्रमामुळेच इतिहास घडला.

सशस्त्र क्रांतीकारक: भगतसिंग, सुखदेव, राजगुरू, चाफेकर बंधू किंवा खुदिराम बोस यांसारख्या क्रांतिकारकांनी आपल्या तारुण्यात देशाच्या स्वातंत्र्यासाठी थेट फासाला गवसणी घातली. त्यांच्या मते, देशासाठी कामी न येणारे तारुण्य व्यर्थ होते.

स्वामी विवेकानंद: स्वामीजींनी नेहमीच तरुणांना संदेश दिला—"उठा, जागे व्हा आणि ध्येय प्राप्तीशिवाय थांबू नका." त्यांच्या मते, सामर्थ्य आणि शौर्य हेच तारुण्याचे खरे लक्षण आहे.

हा विचार तरुणांना 'आळस आणि उदासीनता' झटकून कष्टाच्या आणि कर्तृत्वाच्या मार्गावर चालण्याची प्रेरणा देतो. नदी जशी प्रवाहाने दगड धोंडे फोडून पुढे जाते, तसेच तारुण्य असायला हवे. जर ते संथ डबक्यासारखे एकाच ठिकाणी सडत असेल, तर त्या जगण्याला काही अर्थ नाही. हे सांगणारा हा एक अत्यंत जाज्वल्य आणि स्वाभिमानी सुविचार आहे.

जशी दानत, तशी बरकत

माणसाची दानत किंवा नियत जेवढी साफ आणि चांगली असेल, तेवढीच त्याच्या कामात प्रगती आणि यश मिळते.

"जशी दानत, तशी बरकत" ही मराठीतील एक अत्यंत सुंदर, अर्थपूर्ण आणि जीवनमूल्य सांगणारी म्हण आहे.
या म्हणीचा सरळ आणि सोपा अर्थ असा की—माणसाचा जसा हेतू किंवा नियत (दानत) असते, तसेच त्याला त्याचे फळ (बरकत) लाभते.

दानत: याचा अर्थ माणसाचा स्वभाव, त्याची नियत, दुसऱ्यांबद्दल असलेला दृष्टिकोन किंवा त्याचा हेतू. जेव्हा आपण एखाद्या कामामागे शुद्ध आणि प्रामाणिक भावना ठेवतो, तेव्हा आपली 'दानत' चांगली आहे असे म्हणतात.

बरकत: याचा अर्थ समृद्धी, यश, प्रगती किंवा नफा. आयुष्यात मिळणारे समाधान आणि वैभव म्हणजे बरकत.
समाजात वावरताना प्रत्येक व्यक्तीच्या कर्मामागे एक विशिष्ट हेतू असतो. जर एखाद्या व्यक्तीचे मन साफ असेल, ती इतरांचे भले चिंतत असेल आणि प्रामाणिकपणे कष्ट करत असेल, तर निसर्ग किंवा देव त्याला भरभरून यश देतो. याउलट, मनात कपट, स्वार्थ किंवा खोटी भावना ठेवून केलेले काम वरकरणी कितीही मोठे दिसले, तरी त्याला दीर्घकालीन यश लाभत नाही.

व्यवसायात: एखादा व्यापारी जर ग्राहकांशी प्रामाणिक राहून, योग्य किमतीत आणि चांगल्या दर्जाचा माल विकत असेल (चांगली दानत), तर

त्याच्या व्यवसायात ग्राहकांचा विश्वास वाढतो आणि पर्यायाने नफा व समृद्धी (बरकत) होते.

सामाजिक कार्यात: निस्वार्थ भावनेने केलेल्या मदतीमुळे माणसाला समाजात मान-सन्मान आणि आत्मिक समाधान मिळते.

आपले विचार आणि हेतू हे पेरलेल्या बीजासारखे असतात. जर बी (दानत) उत्तम दर्जाचे असेल, तर येणारे पीक (बरकत) नक्कीच भरघोस आणि समृद्ध असणार. त्यामुळे नेहमी आपली नियत साफ ठेवावी, प्रगती आपोआप मागे चालत येते.

ज्याला चव नाही, त्याला जेवण काय कामाचे?

जर माणसाच्या मनात एखाद्या गोष्टीबद्दल प्रेम किंवा रसच नसेल, तर त्याला कितीही चांगल्या सुविधा दिल्या तरी त्या निरुपयोगी ठरतात.

"ज्याला चव नाही, त्याला जेवण काय कामाचे?" हे विधान दिसायला साधे असले, तरी त्यामध्ये आस्वाद, आरोग्य आणि जीवन जगण्याचे एक मोठे तत्त्वज्ञान दडलेले आहे.

अन्न हे केवळ शरीर चालवण्यासाठी लागणारे इंधन नाही, तर तो एक आनंद सोहळा आहे. अन्नाला जेव्हा षड्रसांची (गोड, आंबट, खारट, कडू, तिखट, तुरट) चव असते, तेव्हाच ते आनंदाने खाल्ले जाते. चव

नसलेले जेवण हे केवळ एक कर्तव्य किंवा भूक भागवण्याचे साधन बनते, त्यातून मिळणारे आत्मिक समाधान हरवून जाते.

भूक आणि पाचक रस: अन्नाची चव लागणे हे आपल्या उत्तम आरोग्याचे लक्षण आहे. जेव्हा आपण चवदार अन्न पाहतो किंवा खातो, तेव्हा तोंडात लाळ आणि पोटात पाचक रस (Digestive Enzymes) तयार होतात, जे पचनासाठी अत्यंत आवश्यक असतात. चवच कळाली नाही, तर जेवणाची इच्छा (Appetite) मंदावते.

आजारपणाचे लक्षण: ताप, सर्दी किंवा इतर काही आजारांमध्ये जिभेची चव जाते. अशा वेळी समोर कितीही उत्तम सुग्रास अन्न असले, तरी ते नकोसे वाटते. म्हणजेच, जेवणाचा खरा आनंद जिभेच्या चवीवर अवलंबून असतो.

या विधानाचा मानवी जीवनाशीही खूप मोठा संबंध आहे. जसे चवीशिवाय जेवण व्यर्थ आहे, तसेच उत्साह, प्रेम, आनंद आणि ध्येयाशिवाय जीवन निळसर आणि निरस (चव नसलेले) बनते.

जर आयुष्यात कोणतेही ध्येय नसेल, नात्यांमध्ये प्रेम नसेल, तर ते जीवन केवळ 'दिवस ढकलणे' ठरते.

माणसाच्या जीवनाला खरी 'चव' ही त्याच्या आनंदी स्वभावाने, सुसंवादाने आणि समाधानाने येते.

चव हे अन्नाचे 'चैतन्य' आहे. चैतन्याशिवाय जसे शरीर निरुपयोगी, तसेच चवीशिवाय जेवण आणि रसाशिवाय आयुष्य निरर्थक ठरते. म्हणूनच जेवणात अन्नाचा आस्वाद घेणे आणि आयुष्यात प्रत्येक क्षणाचा आनंद घेणे अत्यंत महत्त्वाचे आहे.

ज्याने दुखवले, तोच औषध देणार

ज्या व्यक्तीमुळे आपल्याला त्रास किंवा संकट आले आहे, अनेकदा परिस्थिती अशी निर्माण होते की त्याच व्यक्तीकडून किंवा मार्गाने त्या संकटाचे निवारण होते.

"ज्याने दुखवले, तोच औषध देणार" हे विधान मानवी स्वभाव, नातेसंबंध आणि भावनांच्या जगातील एक अत्यंत खोल आणि मानसिक सत्य मांडणारे आहे. वरकरणी हे विरोधाभासी वाटत असले—म्हणजे ज्याने जखम दिली, तो औषध कसं देणार?—तरीही मानवी मनाच्या पातळीवर यात खूप मोठी सत्यता दडलेली असते.

जेव्हा एखादी अत्यंत जवळची, प्रिय व्यक्ती आपल्याला दुखावते, तेव्हा होणारी वेदना ही शारीरिक नसून भावनिक असते. अशा वेळी मनाला लागलेली जखम ही दुसऱ्या कोणाच्याही शब्दांनी किंवा उपचारांनी पूर्णपणे भरून येत नाही. ज्या व्यक्तीने आपला विश्वास तोडला किंवा आपल्याला दुखावले, त्याच व्यक्तीने जेव्हा स्वतःची चूक मान्य करून

प्रेमाने माफी मागितली, तरच मनाला खरी शांतता लाभते. तिथे तिची ती माफी किंवा पश्चात्ताप हा 'औषधासारखा' काम करतो.

निसर्गामध्येही अनेकदा ज्या गोष्टीमुळे संकट निर्माण होते, त्याच गोष्टीत त्याचे निवारण असते.

सर्पदंशावर बनवले जाणारे अँटी-व्हेनम (Anti-venom) हे सापच्या विषापासूनच तयार केले जाते.
रोगाला कारणीभूत असणाऱ्या विषाणूंचा किंवा जीवाणूंचा वापर करूनच वैद्यकीय शास्त्रात लस (Vaccine) बनवली जाते.

अनेकदा आयुष्यात येणारी संकटे, अपयश किंवा आपल्याला दुखावणारी माणसे आपल्याला अंतर्मुख करायला लावतात.

ज्या परिस्थितीने किंवा व्यक्तीने आपल्याला मनातून पूर्णपणे तोडले, तीच परिस्थिती आपल्याला अधिक खंबीर, समजूतदार आणि परिपक्व बनवते.
दुःखाच्या त्या अनुभवातूनच माणसाला जीवनाचे खरे ज्ञान मिळते.
म्हणजेच, ज्या दुःखाने माणसाला 'दुखवले', त्याच दुःखाच्या अनुभवाने त्याला भविष्यात खंबीरपणे जगण्याचे 'औषध' किंवा मार्ग दाखवला.

मनाच्या जखमांवर जगातील कोणतेही मलम काम करत नाही, तिथे केवळ भावनेचा ओलावा काम करतो. म्हणूनच, ज्याच्याकडून अपेक्षेचा

भंग होऊन दुःख मिळाले असते, त्याच्याकडूनच मिळणारा प्रेमाचा किंवा आदराचा एक शब्दही ती जखम भरून काढण्यास पुरेसा ठरतो.

ज्याच्या हाती ससा, तो पारधी; ज्याच्या हाती सत्ता, तो शहाणा

व्यवहारी जगात ज्याच्याकडे यश किंवा सत्ता असते, समाज त्यालाच श्रेष्ठ आणि शहाणा मानतो.

"ज्याच्या हाती ससा, तो पारधी; ज्याच्या हाती सत्ता, तो शहाणा" ही मानवी स्वभावाचे, व्यावहारिक जगाचे आणि राजकीय वास्तवाचे अत्यंत अचूक व चपखल वर्णन करणारी एक प्रसिद्ध मराठी म्हण आहे.
या म्हणीच्या दोन वेगवेगळ्या भागांतून यशाचे आणि अधिकाराचे व्यावहारिक नियम स्पष्ट होतात:

शिकारीला गेलेले अनेक लोक असू शकतात, जंगलात कष्ट सर्वजणच करतात; पण जो प्रत्यक्ष शिकार (ससा) पकडून आणतो, त्यालाच समाज 'पारधी' किंवा खरा शिकारी मानतो.

अर्थ: जगाला तुमचे कष्ट, तुमची धडपड किंवा तुम्ही आखलेली योजना यात रस नसतो; जगाला फक्त तुमच्या 'रिझल्ट' (निकाल/यश) मध्ये रस असतो. जो यशस्वी होतो, त्याचेच कौतुक केले जाते.

ज्या व्यक्तीकडे अधिकार, पद किंवा सत्ता असते, ती व्यक्ती जे बोलते किंवा जे निर्णय घेते, तेच योग्य मानले जाते. जरी ती व्यक्ती बुद्धिमान नसली, तरी तिच्या सत्तेमुळे तिच्या शब्दाला वजन प्राप्त होते.

व्यावहारिक जगात ज्ञानापेक्षा अनेकदा 'सत्तेला' अधिक महत्त्व दिले जाते. सत्तेत असलेला माणूस स्वतःचे विचार इतरांवर बिंबवू शकतो आणि समाजही त्याच्या सत्तेचा आदर करत त्याच्या हुशारीवर शिक्कामोर्तब करतो.

या म्हणीचा सामाजिक व राजकीय दृष्टिकोन

संधीसाधूपणा आणि यश: ही म्हण एका बाजूला जगाच्या संधीसाधू वृत्तीवर प्रकाश टाकते. जो जिंकतो, जग त्याच्याच पाठीशी उभे राहते (उगवत्या सूर्याला नमस्कार करण्याची वृत्ती).

नैतिकतेपेक्षा परिणामाला महत्त्व: अनेकदा साध्य मिळवण्यासाठी कोणते साधन वापरले यापेक्षा साध्य मिळाले की नाही, यावरूनच व्यक्तीचे मूल्यमापन केले जाते, हे कटू सत्य या म्हणीत दडलेले आहे.

हे जग यशाचे आणि सत्तेचे भुकेले आहे. जोपर्यंत तुमच्या हातात यश (ससा) किंवा अधिकार (सत्ता) येत नाही, तोपर्यंत तुमच्या कौशल्याची आणि शहाणपणाची जगाला किंमत नसते. यश आणि सत्ता मिळताच लोकांचा तुमच्याकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन क्षणात बदलतो.

आपल्या लोकसंस्कृतीतील आणि भाषेतील हा एक अतिशय मार्मिक आणि वास्तववादी विचार आहे.

ज्याच्या घरी शेती, त्याचीच वाढेल कीर्ती

कष्ट करून अन्न पिकवणाऱ्याला किंवा पाया मजबूत असणाऱ्याला समाजात खरी प्रतिष्ठा मिळते.

"ज्याच्या घरी शेती, त्याचीच वाढेल कीर्ती" ही कृषी संस्कृतीचे महत्त्व आणि बळीराजाचे श्रेष्ठत्व अधोरेखित करणारी एक अत्यंत अभिमानास्पद आणि पारंपरिक म्हण आहे. भारतासारख्या कृषीप्रधान देशात शेती आणि शेतकऱ्याचे स्थान किती आदराचे आहे, हे या म्हणीतून स्पष्ट होते.

जगामध्ये कितीही मोठे उद्योगधंदे, तंत्रज्ञान किंवा व्यवसाय आले, तरी माणसाची भूक पैशाने किंवा यंत्राने भागत नाही; त्यासाठी अन्नाचीच गरज असते. जो शेतकरी अहोरात्र कष्ट करून मातीतून सोने (धान्य) पिकवतो, तो संपूर्ण जगाचे पोषण करतो. या निस्वार्थ आणि पवित्र कार्यामुळेच समाजात शेतकऱ्याची 'कीर्ती' (नावलौकिक) आणि आदर नेहमीच सर्वोच्च राहतो.

पारंपरिक समाजात शेतीला 'उत्तम' दर्जाचा व्यवसाय मानले गेले आहे ("उत्तम शेती, मध्यम व्यापार, कनिष्ठ नोकरी"). जमिनीसारखी शाश्वत आणि खरी संपत्ती ज्याच्याकडे आहे, तो कधीही उपाशी मरत नाही आणि इतरांनाही अन्न देऊ शकतो. स्वतःच्या पायावर उभे राहून,

निसर्गाशी नाते जोडून स्वाभिमानाने जगणाऱ्या शेतकऱ्याची प्रतिष्ठा नेहमीच मोठी असते.

आजच्या काळात या म्हणीचा अर्थ अधिक व्यापक झाला आहे:

अन्न सुरक्षा (Food Security): ज्या देशाकडे किंवा कुटुंबाकडे स्वतःची शेती आणि अन्नधान्याचे भांडार आहे, ते कोणत्याही संकटात (उदा. युद्ध किंवा महामारी) आत्मनिर्भर राहू शकतात.

सेंद्रिय व प्रगत शेती: आज अनेक सुशिक्षित तरुण आधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर करून शेती करत आहेत. प्रयोगशील शेतीतून दर्जेदार उत्पादन घेणाऱ्या शेतकऱ्यांची कीर्ती आज केवळ गावातच नव्हे, तर जागतिक पातळीवर पोहोचत आहे.

ही म्हण आपल्याला हे शिकवते की, संपत्तीचे अनेक मार्ग असले तरी शेती हा मानवी जीवनाचा आणि संस्कृतीचा खरा पाया आहे. भूमीची सेवा करणाऱ्याला निसर्गात आणि समाजात कधीही कमीपणा येत नाही; उलट त्याचे कष्ट त्याला आदराचे आणि कीर्तीचे स्थान मिळवून देतात. मराठी लोकसंस्कृतीतील शेती मातीशी जोडलेला हा विचार अत्यंत सुंदर आणि शाश्वत आहे!

ज्याने खाल्ली हळद, तो कसा होईल गोरा?

कोणत्याही गोष्टीचा नैसर्गिक परिणाम बदलता येत नाही; केवळ बाह्य उपचार करून मूळ स्वभाव बदलत नाही.

"ज्याने खाल्ली हळद, तो कसा होईल गोरा?" हे विधान मानवी स्वभाव, उतावळेपणा आणि निसर्गाच्या नियमांवर बोट ठेवणारी एक अत्यंत चपखल आणि विनोदी धाटणीची म्हण आहे.

वरवर पाहता हा हळदीच्या रंगाशी जोडलेला विनोद वाटला, तरी व्यावहारिक जीवनात यामागे एक खूप मोठा आणि महत्त्वाचा संदेश दडलेला आहे. या म्हणीचा अर्थ आपण खालील मुद्द्यांच्या आधारे समजून घेऊ शकतो:

हळद ही गुणकारी आणि पिवळ्या रंगाची असते. सौंदर्यासाठी हळद त्वचेला बाहेरून लावतात, ज्यामुळे त्वचा उजळण्यास मदत होते. पण जर एखाद्याने 'त्वरित गोरे व्हावे' या उतावळेपणातून हळद थेट खाल्ली, तर तो गोरा होणार नाही; उलट हळदीच्या नैसर्गिक गुणधर्मामुळे त्याचे तोंड किंवा शरीर आतून पिवळे पडेल.

निसर्गाचे आणि कोणत्याही प्रक्रियेचे काही ठराविक नियम असतात. चुकीच्या मार्गाने किंवा चुकीच्या पद्धतीने कृती करून कधीही अपेक्षित परिणाम साध्य होत नाही.

काही लोकांना प्रत्येक गोष्टीचा निकाल झटपट हवा असतो. एखादे काम सुरू केल्याबरोबर लगेच त्याचे फळ मिळावे, अशी त्यांची इच्छा असते. ही म्हण अशा उतावळा स्वभाव असणाऱ्या लोकांवर मार्मिक भाष्य करते.

जिममध्ये गेल्यानंतर पहिल्याच दिवशी आरशात शरीर कमावले गेले की नाही हे पाहणे, किंवा अभ्यासाला सुरुवात करताच लगेच महाविद्वान होण्याची अपेक्षा ठेवणे म्हणजे 'हळद खाऊन गोरे होण्यासारखे' आहे.

प्रत्येक गोष्ट मिळवण्याचा एक योग्य मार्ग आणि योग्य वेळ असते. जर तुमचे प्रयत्नच चुकीच्या दिशेने असतील, तर कष्ट करूनही यश मिळणार नाही. केवळ वरवरचे किंवा चुकीचे उपाय करून मूळ समस्येचे निवारण होत नाही, हाच धडा ही म्हण आपल्याला देते.

कोणतीही गोष्ट साध्य करण्यासाठी 'संयम' (Patience) आणि 'योग्य पद्धत' अत्यंत आवश्यक असते. अतिघाई किंवा चुकीच्या मार्गाचा अवलंब केल्यास फायदा होण्याऐवजी स्वतःचेच हसू होते.
मराठी भाषेतील लोकसंस्कृतीने रोजच्या व्यवहारातील गोष्टींमधून किती अचूक तत्त्वज्ञान मांडले आहे, याचे हे एक उत्तम उदाहरण आहे!

जगाच्या कल्याणा संतांच्या विभूती; देह कष्टविती परोपकारे

सज्जन लोक स्वतःचे आयुष्य इतरांचे भले करण्यासाठी आणि समाजाला दिशा देण्यासाठीच झिजवतात.

"जगाच्या कल्याणा संतांच्या विभूती; देह कष्टविती परोपकारे" हा जगद्गुरू संत तुकाराम महाराजांचा अत्यंत सुप्रसिद्ध, पवित्र आणि मानवी जीवनाचा

सर्वोच्च आदर्श मांडणारा अभंग आहे. हा विचार म्हणजे भारतीय संस्कृती, अध्यात्म आणि समाजसेवेचा मूळ गाभा आहे.

संतांच्या विभूती: विभूती म्हणजे महान व्यक्ती, दैवी अंश असलेले सत्पुरुष किंवा संत.

देह कष्टविती परोपकारे: परोपकार म्हणजे दुसऱ्यांचे भले करणे. संत स्वतःच्या शरीराची, सुखाची किंवा प्राणाची पर्वा न करता केवळ इतरांच्या कल्याणासाठी आपले आयुष्य चंदनासारखे झिजवतात.

संत हे स्वतःच्या मोक्षासाठी किंवा वैयक्तिक स्वार्थासाठी जन्माला येत नाहीत. त्यांचा जन्मच मुळी संसारात होरपळणाऱ्या, दुःखी आणि भरकटलेल्या मानवाचा उद्धार करण्यासाठी होतो. जसे सूर्य स्वतः जळून जगाला प्रकाश देतो, किंवा ढग स्वतः नाहीसे होऊन जगाला जलदान करतात; तसेच संत स्वतः कष्ट सोसून समाजाला सुखाचा आणि सन्मार्गाचा रस्ता दाखवतात. इतिहासात डोकावून पाहिले तर आपल्याला दिसेल की प्रत्येक संताने समाजातील अंधश्रद्धा, अनिष्ट चालीरीती आणि भेदभाव दूर करण्यासाठी स्वतःचे आयुष्य पणाला लावले:

संत ज्ञानेश्वर महाराजांनी बालपणी अतोनात सामाजिक छळ सोसूनही जगाच्या कल्याणासाठी 'पसायदान' मागितले आणि ज्ञान सर्वांसाठी खुले केले.

संत तुकाराम महाराजांनी स्वतःचे कौटुंबिक दुःख बाजूला सारून समाजाला सदाचाराचा मार्ग दाखवला.

संत गाडगेबाबा आणि राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांनी आयुष्यभर पायी फिरून कीर्तनांच्या माध्यमातून स्वच्छता, शिक्षण आणि व्यसनमुक्तीचा प्रसार केला आणि स्वतःचा देह कष्टवला.

हा विचार केवळ जुन्या काळातील संतांपुरता मर्यादित नाही. आधुनिक युगातही ज्यांनी समाजहित हेच आपले ध्येय मानले, त्या थोर व्यक्तींनाही हा विचार तंतोतंत लागू होतो. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, महात्मा ज्योतिराव फुले, सावित्रीबाई फुले, बाबा आमटे, किंवा गाळातल्या माणसाची सेवा करणारे समाजसेवक हे सर्व याच 'विभूतीं'चे रूप आहेत, ज्यांनी परोपकारासाठी स्वतःचे आयुष्य झिजवले.

ही ओळ आपल्याला 'स्वार्थाकडून परमार्थाकडे' आणि 'मी कडून आम्हाकडे' जाण्याचा संदेश देते. जीवन असे जगावे की ज्याचा उपयोग समाजातील शेवटच्या घटकाला होईल. संतांचे विचार आणि त्यांचे जीवन हेच मानवी कल्याणाचा खरा दीपस्तंभ आहे.

झ

झाकली मूठ सव्वा लाखाची

व्यंग (किंवा योजना) नेहमी झाकून ठेवावी.

ही मराठी भाषेतील अत्यंत लोकप्रिय, व्यावहारिक आणि गंभीर विचार मांडणारी म्हण आहे.

या म्हणीचा सरळ अर्थ असा की, आपल्या घरातील गुपिते, स्वतःचे दोष, उणिवा किंवा कमकुवतपणा लोकांसमोर उघड न करता गुप्त ठेवण्यातच स्वतःची अब्रू, प्रतिष्ठा आणि फायदा असतो. जोपर्यंत गुप्त गोष्ट बाहेर येत नाही, तोपर्यंत तिचे महत्त्व आणि माणसाची पत बाजारात टिकून राहते.

झाकली मूठ: मूठ जोपर्यंत बंद आहे, तोपर्यंत तिच्यात काय आहे हे कोणालाही ठाऊक नसते. त्यामुळे तिच्याविषयी लोकांच्या मनात एक आदर, कुतूहल किंवा भीती असते.

सव्वा लाखाची: जुन्या काळात 'सव्वा लाख' ही खूप मोठी रक्कम मानली जायची. म्हणजेच, बंद मुठीचे मूल्य सव्वा लाखासारखे अत्यंत मौल्यवान असते. पण तीच मूठ जर उघडली आणि त्यात काहीच नसेल (किंवा एखादा खडा असेल), तर तिची किंमत शून्य होते.

प्रत्येक माणसाच्या, कुटुंबाच्या किंवा संस्थेच्या काही मर्यादा किंवा उणिवा असतात. त्या उगीचच चारचौघात सांगत सुटल्याने लोक मदत तर करत

नाहीतच, उलट पाठीमागे हसतात किंवा गैरफायदा घेतात. म्हणूनच, आपले रहस्य मनातच ठेवणे शहाणपणाचे ठरते.

आब्रू आणि प्रतिष्ठा राखताना: जेव्हा एखादे कुटुंब अत्यंत गरिबीतून किंवा कठीण परिस्थितीतून जात असते, पण ते बाहेरच्या जगाला त्याचा सुगावा लागू देत नाहीत आणि आपला स्वाभिमान टिकवून ठेवतात.

गुपिते उघड न करण्याचा सल्ला देताना: घरातील वाद किंवा व्यवसायातील तोटा लोकांसमोर उघड करू नये, असे समजावताना अनुभवी लोक हा सल्ला देतात.

आनंदरावांच्या व्यवसायात काही कारणाने मोठा तोटा झाला आणि त्यांची आर्थिक स्थिती खालावली. मात्र, त्यांनी बाजारात किंवा नातेवाइकांमध्ये या गोष्टीचा अजिबात गाजावाजा केला नाही. नेहमीप्रमाणेच ते आदराने आणि आत्मविश्वासाने वावरत राहिले. त्यांच्या पत्नीने त्यांना विचारले, "आपण कोणाकडे तरी मदत मागूया का?" तेव्हा आनंदराव म्हणाले, "छे छे, कोणाकडेही आपली गरिबी उघडी करायची गरज नाही. समाजात आपली पत मोठी आहे. 'झाकली मूठ सव्वा लाखाची' असते, ती उघडली की लोक फक्त नावे ठेवतात!"

झटकली झोळी, चालली कोळी.

आपली जबाबदारी किंवा काम संपवून कोणतीही काळजी न करता निघून जाणे.

ही मराठीतील एक जुनी, अत्यंत अर्थपूर्ण आणि व्यावहारिक म्हण आहे.

या म्हणीचा अचूक अर्थ आणि त्यामागील पार्श्वभूमी खालीलप्रमाणे आहे:

आपले काम संपवून, सर्व गुंतागुंत बाजूला ठेवून, कोणतीही चिंता न बाळगता आपल्या वाटेने निघून जाणे; किंवा आपले कर्तव्य पूर्ण झाल्यावर तिथून तात्काळ मोकळे होणे.

कोळी (मासेमारी करणारा समाज): पारंपरिक कोळी बांधव किंवा भगिनी जेव्हा बाजारात मासे विकायला जातात, तेव्हा ते एका विशिष्ट टोपलीत किंवा झोळीत (गाठोड्यात) मासे घेऊन जातात.

कामाची पद्धत: बाजारात बसून सर्व मासे विकून झाले की त्यांची 'झोळी' पूर्णपणे रिकामी होते.

निघून जाणे: मासे संपल्यावर त्या झोळीत ठेवण्यासारखे काहीच उरत नाही. त्यामुळे कोळी महिला आपली ती रिकामी झालेली झोळी एकदाची झटकते (साफ करते) आणि पाठीवर किंवा डोक्यावर टाकून, पैशांचा पदर खोचून थेट आपल्या घराच्या वाटेला लागते. तिला बाजारात थांबण्याचे किंवा इतर कोणाच्याही फंदात पडण्याचे काहीच कारण उरत नाही.

व्यवहारात ही म्हण अशा व्यक्तीसाठी वापरली जाते जी:

१. आपले काम झाले की तिथून लगेच निघून जाते, तिथे रेंगाळत बसत नाही.

२. कोणत्याही मोहामध्ये किंवा वादात न पडता, स्वतःचे काम चोख बजावून मोकळी होते.

"सभेचे काम संपताच अध्यक्षांनी आपले कागदपत्रे गोळा केली आणि ते गाडीत बसून निघूनही गेले... अगदी 'झटकली झोळी, चालली कोळी' सारखं!"

झाडावर चढवून शिडी काढून घेणे.

अर्थ: एखाद्याला आधी मोठे मोठे आमिष दाखवून किंवा स्तुती करून वर चढवायचे आणि ऐनवेळी त्याला मदत न करता संकटात पाडायचे.

ही मराठी भाषेतील अत्यंत लोकप्रिय आणि चपखल वाक्प्रचार (किंवा म्हण) आहे.

एखाद्या व्यक्तीला भरपूर प्रोत्साहन, मोठी आश्वासने किंवा स्तुती करून मोठ्या कामाला (किंवा अडचणीच्या ठिकाणी) प्रवृत्त करणे आणि ऐन वेळी, संकट समयी त्याला दिलेली मदत किंवा आधार काढून घेऊन त्याला एकटे पाडणे.

या म्हणीमागे एक स्पष्ट चित्र डोळ्यांसमोर उभे राहते:

एखाद्या व्यक्तीला झाडावर चढायचे असते (किंवा आपण त्याला चढायला सांगतो). झाड उंच असल्यामुळे आपण स्वतःहून त्याला 'शिडी' लावून देतो आणि "चढ, काही काळजी करू नको, मी आहे इथे" असा विश्वास देतो.

ती व्यक्ती आपल्या विश्वासावर जेव्हा झाडाच्या शेंड्याला जाऊन पोहोचते, नेमकी त्याच वेळी आपण खालून शिडी काढून घेतो. आता ती व्यक्ती वर अडकून पडते; तिला खालीही उतरता येत नाही आणि वरही राहता येत नाही. ती पूर्णपणे असहाय्य होते.

व्यवहारात अनेकदा राजकारण, व्यापार किंवा मित्रमंडळींमध्ये असा अनुभव येतो:

"निवडणुकीला उभे राहा, आम्ही संपूर्ण ताकदीने तुमच्या पाठीशी उभे राहू, असा शब्द पक्षाच्या नेत्यांनी दिला. पण अर्ज भरल्यावर मात्र एकानेही प्रचार केला नाही... यालाच म्हणतात झाडावर चढवून शिडी काढून घेणे."

"साहेबांनी आधी नवीन प्रोजेक्टचे कौतुक करून मला ते काम करायला लावले, पण प्रोजेक्टमध्ये चूक झाल्यावर मात्र स्वतः बाजूला होऊन सगळा दोष माझ्यावर ढकलला. त्यांनी तर माझं झाडावर चढवून शिडी काढून घेण्यासारखं केलं!"

एखाद्याचा विश्वासघात करणे, त्याला संकटात एकटे सोडणे किंवा 'गंडवणे' या अर्थाने हा वाक्प्रचार वापरला जातो.

झोपणाऱ्याचे नशीब झोपलेले आणि जागत्याचे नशीब जागतलेले असते.

जो आळस करतो त्याचे नुकसान होते आणि जो कष्ट व प्रयत्न करतो त्यालाच यश मिळते.

ही ओळ किंवा विचार "प्रयत्न आणि आळस" यांमधील फरक अत्यंत साध्या पण प्रभावी शब्दांत स्पष्ट करतो. आपल्याकडे समर्थ रामदास स्वामींच्या विचारांमध्ये आणि मराठी संस्कृतीत या संकल्पनेला खूप मोठे स्थान आहे.

झोपणाऱ्याचे नशीब झोपलेले असते: जो माणूस आळशी असतो, वेळेचा अपव्यय करतो आणि कोणतीही संधी समोर आली तरी ती मिळवण्यासाठी कष्ट करत नाही (म्हणजेच जो सुस्तावलेला किंवा 'झोपलेला' असतो), त्याचे नशीब किंवा भाग्य कधीच उजळत नाही. त्याची प्रगती तिथेच थांबते.

जागत्याचे नशीब जागतलेले असते: जो माणूस नेहमी सतर्क (जागृत) असतो, वेळेचे महत्त्व ओळखतो आणि सतत ध्येयाच्या दिशेने प्रयत्न करत राहतो, त्याचे नशीब नेहमी त्याला साथ देते. त्याच्या आयुष्यात संधी चालून येतात आणि तो यशस्वी होतो.

या विचाराशी साधर्म्य असणारे सुभाषित आणि म्हणी:

संकृत सुभाषित (ऐतरेय ब्राह्मण):

हा विचार मुळात एका प्रसिद्ध संस्कृत श्लोकातून आला आहे:

कलिः शयान भवति संजिहानस्तु द्वापरः।

उत्तिष्ठंस्त्रेता भवति कृतं संपद्यते चरन्॥ चरैवेति, चरैवेति।

(अर्थ: जो झोपून राहतो त्याचे कलयुग असते, जो उठून बसतो त्याचा द्वापारयुग, जो उभा राहतो त्याचा त्रेतायुग आणि जो चालू लागतो त्याचे सत्ययुग सुरू होते. म्हणून चालत राहा, प्रयत्न करत राहा!)

समर्थ रामदास स्वामींचे विचार:

"मूर्खासी सांगता शहाणपण। तो म्हणे माझे नशीब कठीण।

प्रयत्नेविण भाग्यहीन। दुःखी होती॥"

रामदासांनी दासबोधात स्पष्ट सांगितले आहे की, "असाध्य ते साध्य करिता सायास। कारण अभ्यास तुका म्हणे॥" किंवा "प्रयत्ने वाळूचे कण रगडिता तेलही गळे". प्रयत्न करणारा कधीच मागे राहत नाही.

जग वेगाने पुढे जात आहे. जो वेळेवर जागी होऊन (संधी ओळखून) कृती करतो, तोच टिकतो.

अनेक लोक "माझ्या नशिबात असेल तर मिळेल" असे म्हणून हातपाय गाळून बसतात. पण हे विधान स्पष्ट करते की, नशीब सुद्धा तुमच्या कर्मावर आणि प्रयत्नांवर अवलंबून असते. तुम्ही जागे राहाल, तर नशीब जागे राहील.

झोळीत नाही दाणा आणि मला म्हणा बाजीराव नाना.

अर्थ: स्वतःजवळ काहीही पात्रता किंवा संपत्ती नसताना उगीचच मोठेपणाचा आव आणणे.

ही मराठीतील एक अतिशय खुसखुशीत, उपरोधिक आणि चपखल म्हण आहे.

स्वतःजवळ कोणतीही संपत्ती, लायकी किंवा पात्रता नसताना केवळ खोट्या प्रतिष्ठेचा आव आणणे, स्वतःची खोटी बढाई मारणे किंवा अत्यंत गरिबीत असतानाही श्रीमंतीचा किंवा मोठेपणाचा देखावा करणे.

झोळीत नाही दाणा: 'झोळी' म्हणजे भिकाऱ्याची किंवा गरिबाची झोळी, ज्यामध्ये खाण्यासाठी धान्याचा एक 'दाणा'सुद्धा नाही. म्हणजेच अत्यंत गरिबी किंवा कफल्लक अवस्था असणे.

मला म्हणा बाजीराव नाना: 'बाजीराव' किंवा 'नाना' ही नावे ऐतिहासिक काळापासून श्रीमंती, पराक्रम, जहागिरी आणि मोठ्या हुद्द्याशी जोडलेली आहेत (उदा. श्रीमंत बाजीराव पेशवे किंवा नाना फडणवीस).

एकत्रित अर्थ: घरात खायला अन्न नाही, खिशा रिकामा आहे; पण समाजात वावरताना मात्र लोक आपल्याला "श्रीमंत सरकार" किंवा "मोठे भाऊ" म्हणून ओळखावेत, अशी इच्छा बाळगणे.

या म्हणीशी साधर्म्य असणाऱ्या इतर मराठी म्हणी:

मराठीत याच अर्थाच्या अनेक गमतीदार म्हणी आहेत:

१. खिशात नाही आणा आणि मला बाजीराव म्हणा. (आणा हे जुने चलन होते).

२. घरात नाही पीठ आणि म्हणे मला सुभेदार पाठ.

३. अंगावर नाही सुतळी आणि म्हणे मला तांब्याची केतळी.

समाजात किंवा आपल्या अवतीभवती अनेक लोक केवळ दुसऱ्यांवर छाप पाडण्यासाठी कर्ज काढून महागड्या गाड्या घेतात किंवा मोठी घरे दाखवतात, त्यांच्यावर टीका करताना ही म्हण वापरली जाते.

"स्वत:वर कर्जबाजारी होण्याची वेळ आली आहे, महिना अखेरीला घरात किराणा भरायला पैसे नसतात; पण फिरताना मात्र ब्रँडेड कपडे आणि महागडा फोन घेऊन फिरतात... अशा लोकांचे वागणे म्हणजेच 'झोळीत नाही दाणा आणि मला म्हणा बाजीराव नाना' असे असते."

झाडाची सावली झाडालाच माहीत.

आपल्या जवळच्या माणसांचे स्वभाव किंवा घरातील परिस्थिती घरातील लोकांनाच जास्त चांगल्या प्रकारे माहीत असते.

"झाडाची सावली झाडालाच माहीत" हा मराठीतील एक अत्यंत संवेदनशील, गंभीर आणि मानवी स्वभावावर प्रकाश टाकणारा मार्मिक विचार (किंवा सुविचार) आहे.

हा पूर्णपणे पारंपारिक वाक्प्रचार नसला तरी साहित्यात आणि लोकभाषेत माणसाच्या अंतर्मनातील दुःखाचे वर्णन करण्यासाठी याचा वापर मोठ्या प्रमाणावर केला जातो.

वरवरून सुखी, समृद्ध किंवा परोपकारी दिसणाऱ्या व्यक्तीला आतून कोणत्या वेदना, दुःख किंवा संघर्षाचा सामना करावा लागत आहे, हे फक्त त्या व्यक्तीचे त्यालाच ठाऊक असते. बाहेरच्या जगाला त्याच्या अंतर्गत वेदनांची कधीच कल्पना येत नाही.

झाडाचे बाह्य रूप: एक मोठे, डेरेदार झाड सर्वांना उन्हात आसरा देते, वाटसरूंना थंडगार 'सावली' देते आणि स्वतः मात्र उन्हाचे चटके सोसते. लोक झाडाची स्तुती करतात की, "हे झाड किती परोपकारी आहे, किती सुखद सावली देते!"

झाडाची अंतर्गत स्थिती: पण त्या झाडाच्या स्वतःच्या मुळांना पाण्यासाठी किती संघर्ष करावा लागतो आहे, वादळात त्याच्या किती फांद्या तुटल्या आहेत किंवा आतून त्याला वाळवी पोखरत आहे का, हे त्या झाडाशिवाय (म्हणजेच त्या व्यक्तीशिवाय) कोणालाही समजू शकत नाही.

हा विचार अशा व्यक्तींच्या बाबतीत तंतोतंत लागू होतो, ज्या समाजात नेहमी हसतमुख राहतात आणि इतरांचे दुःख दूर करण्याचा प्रयत्न करतात.

घरातील मोठी व्यक्ती (उदा. आई किंवा वडील) स्वतःचे सर्व त्रास, आर्थिक चणचण आणि मानसिक ताण बाजूला ठेवून संपूर्ण कुटुंबाला

सुखाची 'सावली' देत असते. त्यांच्या मनात काय चालले आहे, हे फक्त त्यांनाच माहीत असते.

एखादी यशस्वी व्यक्ती जगासमोर नेहमी खंबीरपणे उभी राहते. लोक तिच्या यशाचे कौतुक करतात, पण त्या यशाच्या मागे तिने घेतलेले कष्ट, सोसलेला अपमान आणि अंतर्गत एकटेपणा फक्त तिचा तिलाच माहीत असतो.

या विचाराशी साधर्म्य असणाऱ्या इतर ओळी:

मराठीत याच भावनेशी मिळतीजुळती एक प्रसिद्ध काव्यपंक्ती आहे:

"ज्याची जळते त्याला कळे, काय पोळते ते."

किंवा

"हसणाऱ्याच्या डोळ्यात पहा, तुम्हाला अश्रूंचे तळे दिसेल."

हा विचार आपल्याला शिकवतो की, कोणाच्याही बाह्य सुखावर किंवा हसऱ्या चेहऱ्यावर न जाता, प्रत्येक माणसाचा स्वतःचा एक छुपा संघर्ष असतो, ज्याचा आपण आदर केला पाहिजे.

झाडूची मूठ सुटली, की केर पांगतो.

जोपर्यंत एकजूट असते तोपर्यंत शक्ती टिकून राहते; पण एकता तुटली की माणसांची विस्कळीतपणा होऊन ताकद नष्ट होते.

"झाडूची मूठ सुटली, की केर पांगतो" ही मराठी भाषेतील अत्यंत व्यावहारिक, मार्गदर्शक आणि संघटन कौशल्याचे महत्त्व सांगणारी म्हण आहे.

जोपर्यंत घट्ट एकत्र बांधलेले असते, तोपर्यंतच कोणत्याही शक्तीला किंवा संघटनेला महत्त्व असते. मात्र, त्या समूहाचे नेतृत्व किंवा त्यांच्यातील एकजूट (मूठ) सैल झाली, तर तो समूह विखुरला जातो आणि त्याचे अस्तित्व किंवा ताकद संपून जाते.

शब्दांमागील रूपक (Metaphor & Breakdown):

झाडू आणि केर: झाडू हा अनेक छोट्या-छोट्या काड्या किंवा सुतळ्या एकत्र बांधून तयार केला जातो. जोपर्यंत त्या काड्या एका मजबूत 'मुठीत' एकत्र बांधलेल्या असतात, तोपर्यंत त्यांच्यात घराबाहेरचा 'केर' (कचरा) साफ करण्याचे सामर्थ्य असते.

मूठ सुटणे: जर झाडूची ती मुख्य मूठ (किंवा दोरी) सुटली किंवा तुटली, तर त्या सर्व काड्या वेगवेगळ्या होऊन विखुरतात.

केर पांगणे: एकदा काड्या विखुरल्या की त्या स्वतःच एक 'केर' (कचरा) बनतात. ज्या काड्या कचरा साफ करत होत्या, त्या मूठ सुटल्यामुळे स्वतःच पांगतात आणि निरुपयोगी ठरतात.

हा विचार कुटुंब, समाज, संस्था आणि राजकारण अशा सर्वच ठिकाणी तंतोतंत लागू होतो:
कुटुंबातील मुख्य व्यक्ती (आई-वडील किंवा वडिलधारी माणसे) ही झाडूच्या 'मुठी'सारखी असते, जी सर्वांना एकत्र बांधून ठेवते. जर ही मुख्य व्यक्ती नसेल किंवा त्यांच्यातील नियंत्रण सुटले, तर कुटुंबातील सदस्य एकमेकांपासून दुरावतात आणि कुटुंब विखुरते.
कोणत्याही संस्थेचे यश हे तिथल्या एकजुटीवर आणि नेतृत्वावर अवलंबून असते. नेतृत्व (मूठ) कमकुवत झाले की, कार्यकर्त्यांमध्ये किंवा कर्मचाऱ्यांमध्ये मतभेद निर्माण होऊन संपूर्ण संस्था लयाला जाते.

"एकतेमध्येच बळ आहे" (Unity is Strength) हा संदेश ही म्हण देते.

या म्हणीशी साधर्म्य असणाऱ्या इतर म्हणी:

१. ऐक्य हेच बळ.

२. पाच बोटे एकत्र आली की मुठीची ताकद निर्माण होते.

ही म्हण आपल्याला 'एकजुटीचे आणि खंबीर नेतृत्वाचे' महत्त्व पटवून देते. समूहातील शिस्त आणि एकता टिकून राहण्यासाठी एक घट्ट मूठ (नेतृत्व) असणे अत्यंत आवश्यक आहे.

झट मंगळ, पट ब्याह.

एखादे काम अत्यंत वेगाने आणि कोणताही विलंब न लावता लगेचच पूर्ण करणे.

"झट मंगळ, पट ब्याह" (किंवा काही भागांत "झट मंगनी, पट ब्याह")

ही मूळची हिंदी भाषेतील म्हण आहे, जी मराठीतही अगदी सर्रास आणि त्याच अर्थाने वापरली जाते.

कोणतेही काम ठरवल्यानंतर किंवा विचार मनात आल्यावर, कोणताही विलंब न लावता ते तात्काळ, अतिशय वेगाने आणि तडकाफडकी पूर्ण करणे.

शब्दांमागील रूपक (Metaphor & Breakdown):

'मंगनी' किंवा 'मंगळ' म्हणजे साखरपुडा (वाङ्निश्चय). लग्न ठरण्याची पहिली पायरी अतिशय झटपट होणे.

'ब्याह' म्हणजे विवाह किंवा लग्न. साखरपुडा झाल्यावर लगेचच, कोणतीही दिरंगाई न करता लग्नही लावून मोकळे होणे.

सामान्यतः लग्नकार्यात भरपूर वेळ जातो, अनेक महिने तयारी चालते. पण जेव्हा सर्व गोष्टी अगदी काही दिवसांत किंवा तातडीने उरकल्या जातात, तेव्हा हे रूपक वापरले जाते.

ही म्हण केवळ लग्नापुरती मर्यादित न राहता, व्यवहारात कोणतीही गोष्ट त्वरित पूर्ण करण्याच्या संदर्भात वापरली जाते:

"आम्ही काल दुपारी जागा पाहिली, मालकाशी बोललो, किंमत ठरवली आणि संध्याकाळ व्हायच्या आत खरेदीखतही करून टाकलं... आमचं काम म्हणजे अगदी 'झट मंगळ, पट ब्याह' सारखं झालं!"

एखादी व्यक्ती जेव्हा जास्त विचार न करता किंवा वेळ न घालवता एखादा मोठा निर्णय घेते आणि तो अंमलात आणते, तेव्हा मित्रमंडळी गमतीने म्हणतात, "अरे वा! फार विचार नाही केलास, झट मंगळ, पट ब्याह करून टाकलंस!"

मराठीतील पर्यायी म्हण:

मराठीत याच अर्थाची आणि सारख्याच नादाची एक अत्यंत लोकप्रिय म्हण आहे:

"हातचे सोडून पळत्याच्या पाठी लागणे" नव्हे, तर "ताकापुरते रामायण" किंवा अचूक सांगायचे तर "धड ना धायरी" च्या उलट अर्थाची "तुरत दान, महाकल्याण" ही म्हण याच्याशी अधिक साधर्म्य राखते. (म्हणजेच, चांगले काम लगेच करून मोकळे होणे).

"वेळ न घालवता, निर्णय घेऊन काम तडीस नेणे" म्हणजेच 'झट मंगळ, पट ब्याह!'

झाकलं म्हणून काय माणिक लपतं?

माणसाचे अंगचे गुण किंवा खरे कर्तृत्व कितीही लपवण्याचा प्रयत्न केला, तरी ते कधी ना कधी जगासमोर येतेच.

"झाकलं म्हणून काय माणिक लपतं?" (किंवा काही भागांत "झाकली मूठ सव्वालाखाची" या अर्थाने आणि "उघडे पडले की मातीचे" च्या उलट अर्थाने) ही मराठी भाषेतील अत्यंत मार्मिक आणि सत्य परिस्थितीवर प्रकाश टाकणारी म्हण आहे.

एखादी अत्यंत गुणवान, विद्वान, हुशार किंवा कर्तृत्ववान व्यक्ती कितीही साधेपणाने राहिली, किंवा तिला कितीही दाबून ठेवण्याचा प्रयत्न केला, तरी तिचे गुण आणि तिचे श्रेष्ठत्व जगासमोर आल्याशिवाय राहत नाही. खऱ्या गुणांना किंवा सत्याला फार काळ लपवून ठेवता येत नाही.

शब्दांमागील रूपक (Metaphor):

माणिक हा अत्यंत मौल्यवान आणि चमकदार रत्न मानला जातो. त्याचा स्वतःचा एक वेगळाच लालभडक प्रकाश आणि तेज असते.

जर आपण एखाद्या मौल्यवान माणिकाला साध्या कापडात गुंडाळून ठेवले किंवा कचऱ्याच्या ढिगाऱ्याखाली जरी झाकून ठेवले, तरी त्याचा लखख प्रकाश आणि त्याचे मूल्य कमी होत नाही. कापडाच्या फटीतून किंवा अंधारातूनही त्याचे तेज बाहेर पडतेच.

त्याप्रमाणेच, खऱ्या हिऱ्याची किंवा माणिकाची परीक्षा ही त्याच्या बाह्य आवरणावर नसते, तर त्याच्या अंगभूत गुणांवर असते.

हा विचार समाजात अनेक ठिकाणी पाहायला मिळतो:

एखादा गरीब घरातील मुलगा अत्यंत प्रतिकूल परिस्थितीत, कोणतीही सुखसाधने नसतानाही स्पर्धा परीक्षेत किंवा क्रीडा क्षेत्रात देशात पहिला येतो. अशा वेळी त्याचे कौतुक करताना लोक म्हणतात, "अहो, तो झोपडीत राहत असला तरी त्याचे कर्तृत्व पाहा... झाकलं म्हणून काय माणिक लपतं?"

एखाद्या कलाकाराला सुरुवातीला कितीही डावलले किंवा संधी नाकारली, तरी त्याच्या कलेच्या ताकदीवर तो एक दिवस प्रसिद्धीच्या शिखरावर पोहोचतोच.

अनेक थोर पुरुष आणि शास्त्रज्ञ सुरुवातीला सामान्य जीवन जगत होते, पण त्यांच्या बुद्धिमत्तेने जगाला हेलावून सोडले.

या म्हणीशी साधर्म्य असणाऱ्या इतर ओळी:

मराठीत आणि संस्कृतमध्ये या भावनेशी मिळतीजुळती अनेक सुभाषिते आहेत:

१. कस्तुरीचा सुवास लपवला तरी लपत नाही.

२. संस्कृत सुभाषित: "न हि कृतमुपकारं साधवो विस्मरन्ति" किंवा "स्वयं प्रदीप्तस्य न दीपसाह्यम्" (स्वतः प्रकाशमान असणाऱ्याला दुसऱ्या दिव्याची गरज नसते).

ही म्हण आपल्याला शिकवते की बाह्य रूप, गरिबी किंवा परिस्थिती यामुळे एखाद्याचे आंतरिक गुण आणि तेज कधीच झाकले जात नाही. सत्य आणि गुणवत्ता स्वतःचा मार्ग स्वतःच शोधून काढतात.

झाडाला नसतील पानं, तर वेलीला कशाला येईल तान?

मूळ आधारच जर कमकुवत किंवा नष्ट झाला, तर त्यावर अवलंबून असणाऱ्या इतर गोष्टींना काही अर्थ उरत नाही.

"झाडाला नसतील पानं, तर वेलीला कशाला येईल तान?" हा मराठी लोकजीवनातील आणि ग्रामीण संस्कृतीतील एक अत्यंत सुंदर, काव्यात्मक आणि अर्थपूर्ण निसर्गोक्ती (किंवा विचार) आहे.

निसर्गाचे रूपक: वेल (Climber) कधीही स्वतःच्या पायावर सरळ उभी राहू शकत नाही. तिला वर चढण्यासाठी, वाढण्यासाठी आणि विस्तारण्यासाठी एखाद्या मोठ्या 'झाडाचा' (किंवा आधाराचा) आश्रय घ्यावा लागतो. जर मूळ झाडच वाळून गेले असेल, त्यालाच पाने नसतील (म्हणजेच ते झाडच संकटात असेल), तर त्या झाडाच्या आधाराने वाढणाऱ्या वेलीला नवीन पालवी, बहर किंवा 'तान' (वेलीचे पुढे जाणारे नाजूक तंतू/कोंब) कुठून येणार?

मुख्य आधार देणारी व्यक्ती किंवा संस्था जर स्वतःच अडचणीत, गरिबीत किंवा कमकुवत असेल, तर तिच्यावर अवलंबून असणाऱ्या आश्रित लोकांना सुख, समृद्धी किंवा प्रगती कशी लाभणार?

हा विचार प्रामुख्याने कुटुंब आणि समाज व्यवस्थेला तंतोतंत लागू होतो: कुटुंबातील आई-वडील किंवा प्रमुख व्यक्ती म्हणजे 'झाड' आणि मुले म्हणजे त्या झाडाच्या आधाराने वाढणारी 'वेल'. जर घरात कमावत्या मुख्य व्यक्तीचीच आर्थिक परिस्थिती खालावलेली असेल किंवा त्यांचे

आरोग्य ठीक नसेल (झाडाला पाने नसणे), तर मुलांचे शिक्षण, त्यांचे छंद किंवा त्यांचे लाड (वेलीला तान येणे) पूर्ण होऊ शकत नाहीत.
एखाद्या मोठ्या कंपनीचा मालक किंवा मुख्य संस्थाच जर तोट्यात चालली असेल, तर तिथे काम करणाऱ्या कर्मचाऱ्यांना बोनस, पगारवाढ किंवा चांगल्या सुविधा मिळण्याची अपेक्षा करणे व्यर्थ असते.
या विचाराशी साधर्म्य असणाऱ्या इतर मराठी म्हणी:
मराठीत याच आशयाची एक अत्यंत प्रसिद्ध म्हण आहे:
"विहिरीत असेल तर पोहऱ्यात येणार!" (अर्थ: मूळ ठिकाणीच जर काही नसेल, तर त्यातून बाहेर पडणाऱ्या पात्रात ते कुठून येणार?)
आश्रितांचे वैभव हे पूर्णपणे त्यांच्या पाठीशी असणाऱ्या खंबीर आधारावर अवलंबून असते. आधार देणारा समृद्ध असेल, तरच त्याच्या सावलीत वाढणारे डोलाने उभे राहू शकतात, हाच संदेश या ओळीतून मिळतो.

झोप आली की अंथरूण लागत नाही आणि भूक लागली की कोंडाही गोड लागतो.

तीव्र गरज असेल तर माणूस कोणत्याही साध्या परिस्थितीत किंवा उपलब्ध गोष्टीत भागवून घेतो.

ही मराठी लोकजीवनातील अत्यंत प्रसिद्ध, वास्तववादी आणि मानवी शरीराच्या नैसर्गिक गरजांवर प्रकाश टाकणारी म्हण आहे.

जेव्हा माणसाला एखाद्या गोष्टीची तीव्र गरज (तीव्र इच्छा किंवा कमतरता) असते, तेव्हा तो बाह्य सुखसोयी, थाटमाट किंवा निवडीची (पर्यायांची) पर्वा करत नाही. तीव्र गरजेच्या वेळी जी गोष्ट समोर उपलब्ध असेल, तीच सर्वश्रेष्ठ आणि आनंददायी वाटते.

झोप आली की अंथरूण लागत नाही: जेव्हा माणूस दिवसभराच्या कष्टाने किंवा प्रवासाने प्रचंड थकलेला असतो आणि त्याला गाढ झोप येते, तेव्हा त्याला मखमली गादी, मऊ उशी किंवा सुखकर खाटेची गरज भासत नाही. अशा वेळी तो साध्या जमिनीवर, दगडावर किंवा कुठेही डोके टेकवून शांतपणे झोपू शकतो.

भूक लागली की कोंडाही गोड लागतो: 'कोंडा' म्हणजे धान्य सडल्यानंतर उरलेला निरुपयोगी किंवा अत्यंत निकृष्ट दर्जाचा भाग (जो सामान्यतः जनावरांना दिला जातो). जेव्हा माणसाच्या पोटात भुकेचा डोंब उसळलेला असतो, तेव्हा त्याला पक्वान्ने किंवा छपन्न भोग नको असतात. अशा वेळी समोर आलेला साधा कोरडा तुकडा किंवा कोंड्याची भाकरही त्याला अमृतासारखी गोड लागते.

ही म्हण आपल्याला शिकवते की जगातील सर्व सुखसोयी या केवळ मनाचे चोचले आहेत. शरीराच्या मूळ गरजा अत्यंत साध्या आहेत.

संकट समयी किंवा गरिबीत जेव्हा माणसाकडे पर्याय नसतात, तेव्हा तो तक्रार न करता उपलब्ध गोष्टींमध्ये समाधानी राहायला शिकतो.

अनेकदा घरात मुले जेवताना नखरे करतात (मला हे नको, ते नको म्हणतात). अशा वेळी वयस्कर माणसे ही म्हण वापरून समजावतात की, "अजून तुला खरी भूक लागलेली नाही; जेव्हा कडकडून भूक लागेल, तेव्हा ताटात जे वाढले आहे ते सगळं गोड वाटेल!"
या म्हणीशी साधर्म्य असणाऱ्या इतर म्हणी:

१. भूक लागली की केळं, नि झोप आली की ढेकळं.

२. गरज सरो आणि वैद्य मरो (हा नकारात्मक संदर्भ आहे, पण 'गरज' किती महत्त्वाची असते हे दाखवतो).

३. इंग्रजीतील म्हण: "Hunger is the best sauce." (भूक हीच सर्वात उत्तम चव आणणारी चटणी आहे).

माणसाच्या गरजा जेव्हा तीव्र असतात, तेव्हा बाह्य दिखावा आणि चोचले आपोआप गळून पडतात. शारीरिक किंवा मानसिक तृप्ती ही साधनांवर नव्हे, तर तुमच्या गरजेच्या तीव्रतेवर अवलंबून असते.

झाडावरून पडलेलं फळ झाडाला पुन्हा जोडता येत नाही.

एखादी गोष्ट एकदा हातातून निसटली किंवा वेळ निघून गेली, की ती पुन्हा पूर्ववत करता येत नाही.

"झाडावरून पडलेलं फळ झाडाला पुन्हा जोडता येत नाही" हे निसर्गाच्या नियमावर आधारित अत्यंत शाश्वत, सत्य आणि मानवी आयुष्याला अंतर्मुख करायला लावणारे एक मार्मिक सुवचन आहे.

निसर्गाचा नियम: झाडावर लागलेले फळ जोपर्यंत फांदीला जोडलेले असते, तोपर्यंत त्याला झाडाकडून पोषण मिळते आणि ते वाढत राहते. पण एकदा का ते फळ देठापासून तुटून खाली पडले, की निसर्गाच्या कोणत्याही नियमाने किंवा मानवी उपाययोजनेने ते पुन्हा जिवंत करून झाडाला पूर्वीसारखे जोडता येत नाही.

मुख्य संदेश: आयुष्यात काही गोष्टी, निर्णय किंवा प्रसंग असे असतात की जे एकदा घडून गेले किंवा हातातून निसटून गेले, की ते पूर्ववत (सुरूवातीसारखे) करणे अशक्य असते. भूतकाळात जाऊन गेलेली वेळ आणि झालेली चूक कधीही बदलता येत नाही.

हा विचार माणसाला प्रामुख्याने तीन गोष्टींच्या बाबतीत अत्यंत महत्त्वाचा धडा देतो:

माणसांमधील नातेसंबंध अतिशय नाजूक असतात. एखाद्या वेळी रागाच्या भरात किंवा गैरसमजातून जर नात्याचा 'देठ' तुटला, तर नंतर कितीही प्रयत्न केले तरी त्या नात्यात पूर्वीसारखा जिव्हाळा आणि गोडवा आणणे कठीण होते. झाडावरून पडलेल्या फळासारखी नात्यांची अवस्था होऊ नये, म्हणून माणसे जपून वागली पाहिजेत.

मुखातून निघालेले शब्द आणि धनुष्यातून सुटलेला बाण जसा परत घेता येत नाही, तसेच एखाद्याला दिलेली वेदना किंवा अपमान परत घेता येत नाही. नंतर माफी मागूनही मनावर झालेली जखम पूर्णपणे पुसली जात नाही.

आयुष्यात वेळ ही सर्वात मोठी संपत्ती आहे. जी वेळ आज आपल्या हातात आहे, ती निघून गेल्यावर कितीही पश्चाताप केला तरी ती पुन्हा मिळवता येत नाही.

या विचाराशी साधर्म्य असणाऱ्या इतर ओळी:

मराठीत आणि इतर भाषांत याच आशयाच्या अनेक प्रसिद्ध ओळी आहेत:

१. गतायुष्य परतून येत नाही, आणि गेलेली वेळ पुन्हा मिळत नाही.

२. तुटलेले मन आणि फुटलेले मोती पुन्हा सांधता येत नाहीत.

3. इंग्रजीतील म्हण: "Time and tide wait for no man." (वेळ आणि समुद्राची भरती कोणासाठी थांबत नाही).

हे सुवचन आपल्याला 'वर्तमानकाळाचे महत्त्व' आणि 'कृतीची जबाबदारी' शिकवते. आपल्या हातून अशी कोणतीही चूक होऊ नये जिचे परिणाम नंतर बदलणे आपल्या हातात राहणार नाही, याची जाणीव हे विधान करून देते.

झाकलेलं हंडे आणि उघडं कुंडं.

स्वतःच्या घरातील मौल्यवान गोष्टी किंवा रहस्ये सुरक्षित ठेवायची, पण इतरांच्या गोष्टी मात्र उघड्या करायच्या (किंवा स्वतःचे झाकून दुसऱ्याचे पाहायचे).

"झाकलेलं हंडे आणि उघडं कुंडं" ही मराठी लोकसंस्कृतीतील आणि ग्रामीण भागातील एक अतिशय मार्मिक आणि व्यवहारी म्हण आहे.

एका बाजूला स्वतःचे दोष, उणिवा किंवा गुप्त गोष्टी अतिशय काळजीपूर्वक लपवून ठेवणे; आणि दुसऱ्या बाजूला मात्र इतरांचे दोष किंवा खाजगी गोष्टी सर्वांसमोर चव्हाट्यावर आणणे. म्हणजेच, स्वतःच्या बाबतीत कमालीची गुप्तता पाळणे आणि इतरांच्या बाबतीत मात्र उघडेनागडे राजकारण करणे.

झाकलेलं हंडे: 'हंडा' हे पाणी किंवा धान्य साठवण्याचे तांब्या-पितळेचे मोठे भांडे असते. घरातला हंडा नेहमी झाकून ठेवला जातो, जेणेकरून त्यात काय आहे (किंवा तो किती भरला आहे) हे बाहेरच्या कोणालाही दिसू नये. हे स्वतःच्या गुप्त गोष्टींचे प्रतीक आहे.

उघडं कुंडं: 'कुंडं' (किंवा कुंडी/मातीचे उघडे भांडे) हे सहसा उघडे असते, ज्यातील कचरा किंवा पाणी सर्वांना सहज दिसते. हे दुसऱ्यांच्या उघड्या पडलेल्या गोष्टींचे प्रतीक आहे.

एकत्रित अर्थ: स्वतःचा हंडा (दोष/गुपिते) कापडाने किंवा झाकणाने व्यवस्थित झाकून ठेवायचा, पण दुसऱ्याचे कुंडं (उणिवा) मात्र सर्वांना दिसेल असे उघडे पाडायचे.

समाजात किंवा नात्यांमध्ये अशा अनेक व्यक्ती असतात ज्या स्वतःबद्दल कधीच काही खरे सांगत नाहीत, आपली गुपिते लपवून ठेवतात; पण दुसऱ्याच्या घरात काय चालले आहे हे जाणून घ्यायला आणि ते चार चौघांत सांगायला नेहमी उत्सुक असतात. अशा दुटप्पी (Hypocrite) स्वभावाच्या लोकांवर टीका करताना ही म्हण वापरली जाते.

"स्वतःच्या मुलाने काय पराक्रम केलाय हे कोणाला सांगत नाहीत, पण शेजाऱ्यांच्या मुलाचे गुणगान गात सुटतात... यांचे वागणे म्हणजे अगदी 'झाकलेलं हंडे आणि उघडं कुंडं' अशी गत आहे!"

या म्हणीशी साधर्म्य असणाऱ्या इतर मराठी म्हणी:

१. स्वतःचे ठेवायचे झाकून, अन दुसऱ्याचे पाहायचे वाकून.

२. आपलं ठेवायचं झाकून आणि दुसऱ्याचं बघायचं वाकून.

३. चित्तात नाही चोर, आणि वेशीवर गोंधळ.

झोपडीत राहून महालाची स्वप्ने पाहणे.

स्वतःची परिस्थिती अत्यंत सामान्य असताना, आपल्या क्षमतेबाहेरच्या अत्यंत मोठ्या आणि अशक्य गोष्टींची हाव धरणे.

"झोपडीत राहून महालाची स्वप्ने पाहणे" हा मराठी भाषेतील एक अत्यंत परिचित आणि मानवी महत्त्वाकांक्षेवर प्रकाश टाकणारा वाक्प्रचार (किंवा विचार) आहे.

या विधानाचा अर्थ, त्यामागील मानसशास्त्र आणि व्यावहारिक बाजू अतिशय रंजक आहे. याचे दोन मुख्य दृष्टिकोन खालीलप्रमाणे सांगता येतील:

पारंपरिक व्यवहारात ही ओळ अशा व्यक्तीसाठी वापरली जाते, जी स्वतःची सध्याची लायकी, ऐपत किंवा परिस्थिती न बघता आपल्या क्षमतेबाहेरच्या मोठ्या गोष्टींच्या केवळ आणाभाका करते किंवा हवेत किल्ले बांधते.

अर्थ: स्वतः अत्यंत गरिबीत किंवा सामान्य स्थितीत (झोपडीत) असताना, कोणतीही मेहनत न करता केवळ अतिउच्च, अशक्य कोटीतील श्रीमंतीची किंवा वैभवाची (महालाची) खोटी स्वप्ने पाहत राहणे.

वापर: "खिशात बस भाड्याचे पैसे नाहीत आणि हा काय गाडी घेण्याच्या गप्पा मारतोय... याला म्हणतात झोपडीत राहून महालाची स्वप्ने पाहणे!"

नकारात्मक बाजू बाजूला ठेवली, तर हा विचार माणसाला थोर ध्येय बाळगण्याची प्रेरणा देतो. कोणत्याही व्यक्तीची परिस्थिती ही तिची अंतिम मर्यादा असू शकत नाही.

परिस्थिती कितीही प्रतिकूल, गरिबीची किंवा संघर्षाची असली, तरी माणसाने आपले विचार आणि स्वप्ने नेहमी मोठी (उदात्त) ठेवली पाहिजेत. स्वप्ने मोठी असतील, तरच माणूस ती पूर्ण करण्यासाठी गरिबीच्या 'झोपडीतून' बाहेर पडण्याचा प्रयत्न करतो.

जगातील अनेक थोर शास्त्रज्ञ, राष्ट्रपती (उदा. डॉ. ए. पी. जे. अब्दुल कलाम) किंवा उद्योगपती हे सुरुवातीला अत्यंत सामान्य किंवा गरिबीच्या परिस्थितीत राहत होते. पण त्यांनी 'महालाची' म्हणजेच उत्कर्षाची स्वप्ने पाहिली आणि ती आपल्या कष्टाच्या बळावर सत्यात उतरवून दाखवली.
या विचाराशी साधर्म्य असणाऱ्या इतर ओळी:

१. स्वप्ने ती नसतात जी झोपेत पडतात, स्वप्ने ती असतात जी तुम्हाला झोपू देत नाहीत.

२. इंग्रजीतील म्हण: "Aim for the stars, maybe you'll reach the moon." (ताऱ्यांचे ध्येय ठेवा, किमान चंद्रापर्यंत तरी पोहोचू शकाल).

केवळ आळसावून बसून अशक्य गोष्टींची स्वप्ने पाहणे चुकीचे आहे; परंतु, परिस्थिती बदलण्याचा प्रामाणिक हेतू ठेवून मोठी स्वप्ने पाहणे हेच प्रगतीचे पहिले पाऊल आहे.

झिंज्या उपटणे. (वाक्प्रचारात्मक म्हण)

दोन व्यक्तींमध्ये किंवा पक्षांमध्ये अत्यंत खालच्या पातळीवर जाऊन कडाक्याचे भांडण होणे.

"झिंज्या उपटणे" (किंवा काही भागांत "झिंज्या उपटणे-गळणे") हा मराठी भाषेतील एक अतिशय वैशिष्ट्यपूर्ण, गावरान आणि थेट भाषेतील वाक्प्रचार आहे.

दोन किंवा अधिक व्यक्तींमध्ये अत्यंत टोकाचे, हिणकस आणि आक्रस्ताळी भांडण होणे; किंवा एकमेकांचे केस उपटण्यापर्यंत आणि अब्रू काढण्यापर्यंतची हाणामारीची पातळी गाठणे.

शब्दांमागील रूपक (Metaphor & Breakdown):

झिंज्या: 'झिंज्या' म्हणजे अस्ताव्यस्त वाढलेले, न विंचरलेले किंवा विस्कटलेले डोक्याचे केस.

उपटणे: भांडणाच्या भरात रागाच्या भरात एकमेकांचे केस ओढणे किंवा उपटणे.

एकत्रित संदर्भ: पूर्वी ग्रामीण भागात किंवा गल्लीबोळात जेव्हा दोन व्यक्ती (विशेषतः स्त्रिया किंवा उनाड मुले) एकमेकांवर प्रचंड संतापायच्या, तेव्हा शाब्दिक भांडणाचे रूपांतर थेट एकमेकांचे केस धरून ओढाओढी करण्यात व्हायचे. तिथूनच हा वाक्प्रचार उगम पावला.

हा वाक्प्रचार केवळ शारीरिक हाणामारीसाठीच वापरला जातो असे नाही, तर जेव्हा दोन पक्षांमध्ये किंवा व्यक्तींमध्ये अत्यंत खालच्या पातळीवर जाऊन शाब्दिक वाद किंवा चिखलफेक होते, तेव्हाही उपरोधाने हा वाक्प्रचार वापरतात.

"पाण्याच्या नळावर दोन बायका किरकोळ कारणावरून एकमेकींच्या झिंज्या उपटायला लागल्या."

"टीव्हीवरील चर्चेत विकासाच्या मुद्द्यांवर बोलण्याऐवजी दोन्ही पक्षांचे प्रवक्ते एकमेकांचे जुने उखाणे काढून झिंज्या उपटत बसले होते."

साधर्म्य असणारे इतर वाक्प्रचार:

१. केसाला केस लागणे.

२. चव्हाट्यावर अब्रू काढणे.

३. हातापाईवर येणे.

झाडाची काठी आणि भुईला मिठी.

एखादी गोष्ट मूळ जागेवरून तुटून किंवा पडून थेट जमिनीवर येणे; अत्यंत उंचावरून अचानक खाली कोसळणे.

"झाडाची काठी आणि भुईला मिठी" हा प्रामुख्याने महाराष्ट्रातील ग्रामीण भागात आणि शेतकरी वर्गात वापरला जाणारा एक अतिशय नितांत

सुंदर, काव्यात्मक आणि निसर्गाचे चक्र स्पष्ट करणारा मार्मिक विचार (किंवा लोकोक्ती) आहे.

निसर्गाचा किंवा मानवी जीवनाचा एक अंतिम नियम आहे की, माणूस किंवा कोणतीही सजीव गोष्ट कितीही उंच गेली, तिने कितीही प्रगती किंवा मोठेपण मिळवले, तरी शेवटी तिला पुन्हा मूळ पदावर म्हणजेच मातीतच (जमिनीवर) परतावे लागते.

शब्दांमागील रूपक (Metaphor & Breakdown):

झाडाची काठी: झाड जेव्हा लहान रोपट्यापासून मोठे होते, तेव्हा ते आकाशाच्या दिशेने उंच वाढते. त्याची 'काठी' (खोड किंवा फांदी) ताठ उभी राहते, जणू काही ते आकाशाला गवसणी घालण्याचा प्रयत्न करत असते. हे वैभव, प्रगती, तारुण्य आणि अहंकाराचे प्रतीक आहे.

भुईला मिठी: पण काळ बदलतो, ऋतू बदलतात. एक दिवस ते झाड जुने होते, वाळते किंवा वादळात उन्मळून पडते. शेवटी त्याची तीच ताठ काठी कोसळून थेट जमिनीवर पडते आणि 'भुईला' (मातीला) मिठी मारते. झाडाची पाने, फुले आणि फळे गळून शेवटी मातीतच मिसळतात. हे अंतिम सत्य, नम्रता आणि मृत्यूचे प्रतीक आहे.

माणसाकडे जेव्हा संपत्ती, सत्ता किंवा मोठे पद येते, तेव्हा तो गर्वाने फुगून जातो (ताठ काठीसारखा वागतो). हा विचार अशा लोकांना जाणीव

करून देतो की, आज तुम्ही कितीही उच्च पदावर असाल, तरी शेवटी तुम्हाला जमिनीवरच यायचे आहे. त्यामुळे माणसात नेहमी नम्रता असावी.

आपण ज्या मातीतून, ज्या परिस्थितीतून वर आलो आहोत, त्या मूळ भूमीला (भुईला) कधीही विसरू नये. प्रगती कितीही झाली तरी आपले पाय जमिनीवरच असले पाहिजेत.

जगप्रसिद्ध संत कबीर किंवा तुकाराम महाराजांच्या विचारांमध्येही हा संदर्भ येतो. माणसाचे शरीर मातीचे आहे आणि शेवटी ते मातीतच विलीन होणार आहे.

या विचाराशी साधर्म्य असणाऱ्या इतर ओळी:

१. मातीतून आलो आणि मातीतच जाणार.

२. पानांचे गळणे म्हणजे झाडाचा अंत नव्हे, तर भुईशी पुन्हा नाते जोडणे होय.

३. गर्वाचे घर खाली.

उंच जाणे हे प्रगतीचे लक्षण असले, तरी शेवटी मातीशी (आपल्या मुळांशी) जोडलेले राहणे हेच जीवनाचे अंतिम सत्य आणि सौंदर्य आहे, हाच मोलाचा संदेश या ओळीतून मिळतो.

झाकल्या पाठीने मार खाणे.

गुपचूप, कोणालाही न कळू देता किंवा वाच्यता न करता सहन करत राहणे.

"झाकल्या पाठीने मार खाणे" हा मराठी भाषेतील अत्यंत वैशिष्ट्यपूर्ण आणि माणसाच्या सहनशीलतेची किंवा असहाय्यतेची पराकाष्ठा दाखवणारा वाक्प्रचार आहे.

आपल्यावरील अन्याय, दुःख, अपमान किंवा आर्थिक-मानसिक नुकसान उघडपणे जगाला न सांगता, आतल्या आत निमूटपणे आणि शांतपणे सहन करणे; किंवा स्वतःची अब्रू वाचवण्यासाठी एखाद्या गोष्टीचा जाच गुपचूप सोसणे.

उघड्या पाठीवर मार: जेव्हा एखाद्याला उघड्या पाठीवर मार दिला जातो, तेव्हा त्याच्या जखमा आणि वळ जगाला स्पष्ट दिसतात. लोक त्याच्या बाजूने उभे राहू शकतात किंवा हळहळ व्यक्त करू शकतात.
झाकलेली पाठ: जर पाठीवर कपडा (आवरण) असेल आणि त्यावरून मार दिला, तर बाहेरून पाहणाऱ्याला समोरच्या व्यक्तीला किती वेदना होत आहेत किंवा किती मार बसत आहे, याचा अजिबात अंदाज येत नाही.

एकत्रित अर्थ: शरीरावर कपडे व्यवस्थित आहेत, चेहरा हसरा आहे, पण आतून ती व्यक्ती संकटांचे किंवा अन्यायाचे फटके सहन करत आहे.
हा वाक्प्रचार कौटुंबिक आणि सामाजिक जीवनात अनेक गंभीर प्रसंगांमध्ये वापरला जातो:

अनेकदा कुटुंबाची अब्रू वेशीवर टांगली जाऊ नये म्हणून घरातील शहाणी माणसे किंवा स्त्रिया नातेवाईकांकडून होणारा मानसिक त्रास, छळ किंवा टोमणे कोणालाही न सांगता सोसतात. अशा वेळी म्हणतात, "तिने घराण्याची अब्रू राखण्यासाठी आयुष्यभर झाकल्या पाठीने मार खाल्ला, पण कोणापुढे ब्र काढला नाही."

व्यवसायात कधीकधी स्वतःच्या चुकीमुळे किंवा फसवणुकीमुळे मोठे आर्थिक नुकसान होते. पण बाजारात पत घसरू नये म्हणून व्यापारी ते नुकसान उघड न करता स्वतःच्या हिमतीवर निमूटपणे भरून काढतो.

जेव्हा समोरची व्यक्ती अत्यंत शक्तिशाली असते आणि आपण तिचा प्रतिकार करू शकत नाही, तेव्हा केवळ वेळ मारून नेण्यासाठी अपमान सहन करावा लागतो.

या वाक्प्रचाराशी साधर्म्य असणाऱ्या इतर ओळी:

१. झाकली मूठ सव्वालाखाची. (अब्रू किंवा गुपित लपवून ठेवणे).

२. ज्याची जळते त्यालाच कळे. ३. मनाचे डोही मन हे जाणे.

जगासमोर स्वतःचे हसू होऊ नये किंवा सहानुभूतीची भिक मागावी लागू नये, म्हणून स्वाभिमानी किंवा असहाय्य माणसाने 'मूकपणे सोसलेले दुःख' म्हणजेच झाकल्या पाठीने मार खाणे होय.

झाडापेक्षा वेलीलाच जास्त पीळ.

मूळ मालकापेक्षा किंवा जबाबदार व्यक्तीपेक्षा त्याच्या हाताखाली काम करणाऱ्या माणसानेच जास्त दिमाख किंवा तोरा दाखवणे.

"झाडापेक्षा वेलीलाच जास्त पीळ" (किंवा काही भागांत "झाडापेक्षा वेलीला जास्त ताण") ही मराठी लोकजीवनातील आणि ग्रामीण संस्कृतीतील एक अतिशय मार्मिक, टोकदार आणि उपरोधिक म्हण आहे.

मूळ मालक, मुख्य जबाबदार व्यक्ती किंवा वरिष्ठ अधिकारी शांत आणि समजूतदार असताना; त्यांच्या हाताखाली काम करणारा नोकर, आश्रित किंवा कमी महत्त्वाचा माणूसच जास्त अवाजवी तोरा दाखवतो, जास्त रुबाब गाजवतो किंवा नसलेला शहाणपणा मिरवतो.

झाड (The Tree): झाड हे स्वतःच्या मुळांवर खंबीरपणे उभे असते. ते अथांग, शांत आणि गंभीर असते. त्याला स्वतःचे अस्तित्व सिद्ध करण्यासाठी कुठेही स्वतःला पिळवटून घेण्याची गरज नसते. हे मूळ मालक किंवा खऱ्या वजनदार व्यक्तीचे प्रतीक आहे.

वेल (The Climber): वेल ही नाजूक असते आणि तिला वाढण्यासाठी झाडाचा आधार घ्यावा लागतो. पण झाडावर चढताना ती झाडाच्या खोडाला आणि फांद्यांना अनेक 'पीळ' (वळसे/पिळवटणे)

मारून घट्ट विळखा घालते. झाडापेक्षा वेलीचे हे पीळ जास्त स्पष्ट आणि अंगावर येणारे दिसतात.

एकत्रित अर्थ: आधार देणारे झाड सरळ आणि शांत आहे, पण त्याचा आधार घेणारी वेल मात्र स्वतःला जास्तच पिळून घेते आणि अवाजवी ताठरपणा दाखवते.

हा स्वभावातील दुटप्पीपणा किंवा 'उतावळेपणा' दाखवण्यासाठी हा वाक्प्रचार बऱ्याच ठिकाणी वापरला जातो:

"कंपनीचे मुख्य साहेब (मालिक) अतिशय नम्र आणि कर्मचाऱ्यांचे ऐकून घेणारे आहेत. पण त्यांचा जो खाजगी पीए (Personal Assistant) आहे ना, तोच कामगारांवर अवाजवी रुबाब गाजवतो आणि सुट्ट्या नाकारतो... याला म्हणतात झाडापेक्षा वेलीलाच जास्त पीळ!"

मुख्य नेते किंवा मंत्री महोदय जनतेशी अतिशय प्रेमाने बोलतात, पण त्यांचे जे छोटे-मोठे कार्यकर्ते किंवा अंगरक्षक असतात, तेच रस्त्यावर फिरताना सर्वसामान्यांना जास्त त्रास देतात किंवा दादागिरी करतात.
एखाद्या श्रीमंत किंवा मोठ्या घराण्यातील मुख्य मालक अतिशय साधेपणाने राहतो, पण त्यांच्या घरात नवीन आलेली व्यक्ती किंवा दूरचा पाहुणाच इतरांना कमी लेखून स्वतःची खोटी प्रतिष्ठा मिरवू लागतो.
या म्हणीशी साधर्म्य असणाऱ्या इतर मराठी म्हणी:
मराठीत याच अर्थाच्या अनेक खुसखुशीत म्हणी आहेत:

१. राजापेक्षा प्रधान धष्टपुष्ट.

२. धनी पांगळा नि नोकर शहाणा.

३. स्वामीपेक्षा त्याचा कुत्राच जास्त भुंकतो.

ज्या व्यक्तीकडे खरी सत्ता किंवा मोठेपण असते, ती सहसा शांत आणि संयमी असते; परंतु ज्याला तो अधिकार आयता किंवा आधाराने मिळालेला असतो, तीच व्यक्ती जास्त उतावीळ होऊन 'पीळ' (रुबाब) दाखवते, हाच टोला या म्हणीतून लगावला जातो.

झाडाची सावली झाडाखालीच पडणार.

आई-वडिलांचे गुण किंवा स्वभाव वैशिष्ट्ये त्यांच्या मुलांमध्ये उतरणारच. जसा मूळ स्त्रोत असेल, तसेच त्याचे फळ मिळते.

"झाडाची सावली झाडाखालीच पडणार" (किंवा काही भागांत "झाडाची सावली झाडालाच येणार") ही निसर्गाच्या नियमावर आधारित अतिशय वास्तववादी आणि मानवी स्वभाव दर्शवणारी म्हण आहे.

आपली माणसे, आपले विचार, आपले कर्तृत्व किंवा आपल्या कर्माचे परिणाम हे शेवटी आपल्याशी आणि आपल्या जवळच्या घटकांशीच जोडलेले राहतात. एखादी गोष्ट कितीही मोठी किंवा व्यापक झाली, तरी तिचे मूळ आणि तिचा मुख्य प्रभाव तिच्या स्वतःच्या परिघातच (घरातच) दिसून येतो.

कुटुंबातील मुले ही आई-वडिलांच्या संस्कारांचे प्रतिबिंब असतात. आई-वडील जसे वागतात, मुलांचे विचारही तसेच घडतात.

जर एखाद्या कर्तृत्ववान व्यक्तीची मुलेही पुढे जाऊन तशीच हुशार आणि गुणी निघाली, तर समाजातील ज्येष्ठ लोक म्हणतात, "अहो, संस्कार कुठे जाणार? झाडाची सावली झाडाखालीच पडणार!" (या अर्थाने ही म्हण सकारात्मक ठरते).

माणूस कितीही मोठा, ज्ञानी किंवा समजूतदार झाला, तरी संकट समयी किंवा लाभाची वेळ आली की तो सर्वप्रथम स्वतःच्या माणसांचा, स्वतःच्या कुटुंबाचा किंवा स्वतःच्या स्वार्थाचा विचार करतो.
एखादा मोठा अधिकारी जेव्हा नोकरीच्या किंवा फायद्याच्या ठिकाणी आधी स्वतःच्या नातेवाईकांचा विचार करतो, तेव्हा लोक उपरोधाने म्हणतात, "तो जगासाठी कितीही चांगला असला, तरी आधी स्वतःच्या लोकांचेच भले करणार... शेवटी झाडाची सावली झाडाखालीच पडणार!"

शब्दांमागील रूपक (Metaphor):

दुपारच्या वेळी सूर्य जेव्हा डोक्यावर येतो, तेव्हा झाड कितीही विशाल, उंच आणि डेरेदार असले तरी त्याची सावली फार दूर जात नाही; ती शेवटी त्या झाडाच्या स्वतःच्या मुळाशी, म्हणजे झाडाखालीच पडते. झाड

स्वतःच्या सावलीचा आडोसा आधी स्वतःच्या खोडाला आणि मुळांना देते, नंतर इतरांना.

या म्हणीशी साधर्म्य असणाऱ्या इतर मराठी म्हणी:

१. खाण तशी माती, आणि बाप तसा बेटा.

२. कुंपणानेच शेत खाणे (हा नकारात्मक संदर्भ आहे, पण जवळच्या घटकांचा संबंध दाखवतो).

३. दिव्याखाली अंधार. (मोठ्या व्यक्तीच्या अगदी जवळच्या लोकांमध्ये उणिवा असणे).

थोडक्यात सांगायचे तर: ही म्हण आपल्याला जाणीव करून देते की, माणसाचे मूळ स्वभाववैशिष्ट्य, त्याचे संस्कार आणि त्याचे प्रेम हे सर्वात आधी त्याच्या गृहपरिवारात आणि स्वतःच्या जवळच्या माणसांमध्येच प्रकर्षाने दिसून येते.

झोपेतून जागा झाला, नि आळस देत उठला.

एखादे काम करण्यासाठी केवळ नावाला सुरुवात करणे, पण त्यात कोणताही उत्साह किंवा तत्परता न दाखवणे.

"झोपेतून जागा झाला, नि आळस देत उठला" हे मानवी स्वभावाचे आणि आपल्या रोजच्या जगण्याचे एक अतिशय साधे, नैसर्गिक आणि

वास्तववादी वर्णन आहे. ही कुठली जुनी पारंपरिक म्हण नसली, तरी साहित्यात किंवा दैनंदिन संभाषणात एखाद्या व्यक्तीच्या नेहमीच्या सवयीचे किंवा संथ सुरुवातीचे वर्णन करण्यासाठी ही ओळ वापरली जाते.

जाग येणे आणि आळस देणे: रात्रीची गाढ झोप झाल्यानंतर किंवा दुपारची वामकुक्षी (दुपारची झोप) संपल्यावर शरीर एकदम सक्रिय होत नाही. मेंदू जागा होतो, पण शरीरातील स्नायूंना पूर्ववत कार्यरत होण्यासाठी काही सेकंद लागतात. अशा वेळी माणूस शरीर ताणून जांभई देतो किंवा 'आळस' देतो. हे एका निरोगी शरीराचे आणि नैसर्गिक प्रक्रियेचे लक्षण आहे.

व्यवहारात अनेकदा ही ओळ एखाद्या व्यक्तीच्या आळशी स्वभावावर किंवा उशिरा येणाऱ्या शहाणपणावर (जागृतीवर) टीका करण्यासाठी उपरोधाने वापरली जाते:

काही लोक अत्यंत संथ असतात. एखादी महत्त्वाची संधी समोर आली, किंवा घरात-कार्यालयात गडबड सुरू असली, तरी हे महाशय अगदी शांतपणे, कोणत्याही घाईशिवाय आपले काम सुरू करतात. अशा वेळी घरचे वैतागून म्हणतात, "तिकडे कामाचा डोंगर उपसलाय आणि हे राजे आत्ता कुठे झोपेतून जागे झालेत आणि आळस देत उठलेत!"

एखादी गंभीर समस्या दारात येऊन ठेपल्यावर, जेव्हा एखादी यंत्रणा किंवा व्यक्ती अगदी शेवटच्या क्षणी जागी होते आणि हळूहळू कामाला लागते, तेव्हाही या ओळीचा वापर चपखल ठरतो.

या विचाराशी साधर्म्य असणाऱ्या इतर मराठी ओळी/म्हणी:

१. कंभकर्णाची झोप. (अतिशय गाढ आणि आळशी लोकांची झोप).

२. दुपारची वामकुक्षी आणि आळसाची सुटी.

३. अजगर सुस्त, नि म्हातारा मस्त.

ही ओळ एका बाजूला झोपेतून उठतानाची नैसर्गिक शारीरिक स्थिती दर्शवते; तर दुसऱ्या बाजूला, "वेळ निघून गेल्यावर संथपणे कामाला लागणाऱ्या" लोकांच्या वृत्तीवर हलकासा प्रकाश टाकते.

झाकून ठेवलं म्हणून काय सुवास लपतो?

चांगली गोष्ट किंवा उत्तम कर्तृत्व कितीही दडपून ठेवण्याचा प्रयत्न केला, तरी त्याचा कीर्तीरूपी सुवास सगळीकडे पसरतोच.

"झाकून ठेवलं म्हणून काय सुवास लपतो?" (किंवा काही भागांत "कस्तुरीचा सुवास लपवला तरी लपत नाही") ही मराठी लोकसंस्कृतीतील आणि साहित्यातील अत्यंत लोकप्रिय, उद्बोधक आणि सकारात्मक अशी लोकोक्ती (किंवा सुविचार) आहे.

खरे ज्ञान, सद्गुण, उत्तम कला, प्रामाणिकपणा किंवा सत्य या गोष्टी बाह्य आवरणाने, गरिबीने किंवा कोणाच्याही दाबाने कधीही लपवून ठेवता येत नाहीत. त्यांचा प्रभाव, त्यांची कीर्ती आणि त्यांचे श्रेष्ठत्व एक ना एक दिवस स्वतःच्या ताकदीवर जगासमोर प्रकट होतेच.

सुवास (Fragrance): सुगंध हा वायूच्या लहरींवर स्वार होऊन सर्वत्र पसरतो. जर आपण मोगऱ्याची फुले, कस्तुरी किंवा एखादा उत्तम सुवासिक पदार्थ एखाद्या डब्यात किंवा कापडात घट्ट बांधून (झाकून) ठेवला, तरी त्याचा सुवास त्या बंधनांना भेदून बाहेर पडतोच आणि आजूबाजूच्या परिसराला मंत्रमुग्ध करतो. सुगंधाला कोणत्याही भिंती किंवा झाकणे रोखू शकत नाहीत.

एकत्रित अर्थ: त्याप्रमाणेच, माणसाचे अंगभूत गुण हे सुगंधासारखे असतात; त्यांना प्रसिद्धीची किंवा मोठ्या आधाराची गरज नसते, ते स्वतःचा मार्ग स्वतः शोधून काढतात.

हा विचार मानवी जीवनात अनेक आघाड्यांवर अत्यंत प्रेरक ठरतो:

एखाद्या दुर्गम किंवा गरीब भागात राहणारा विद्यार्थी, कलाकार किंवा खेळाडू जेव्हा कोणत्याही सोयी-सुविधा नसतानाही केवळ स्वतःच्या कौशल्याच्या जोरावर जागतिक पातळीवर चमकतो, तेव्हा हा विचार तंतोतंत लागू होतो. लोकांच्या तोंडून सहज उद्गार निघतात, "झाकून ठेवलं म्हणून काय सुवास लपतो? शेवटी त्याचे गुण जगासमोर आलेच!"

सत्य हे सुद्धा सुवासासारखेच असते. काही काळ असत्याचे किंवा अपप्रचाराचे झाकण घालून सत्य दडपण्याचा प्रयत्न केला जाऊ शकतो, पण एक ना एक दिवस सत्याचा विजय होतोच.

संत साहित्यात कस्तुरी मृगाचा (Musk Deer) दाखला दिला जातो. कस्तुरी त्याच्या स्वतःच्या बेंबीतच असते, पण तिचा सुगंध संपूर्ण जंगलात दरवळतो. संतांनी सांगितले आहे की, माणसाचे चारित्र्य आणि त्याचे विचार शुद्ध असतील, तर त्याला स्वतःची जाहिरात करावी लागत नाही; त्याची कीर्ती आपोआप पसरते.

या विचाराशी साधर्म्य असणाऱ्या इतर मराठी म्हणी:

१. झाकलं म्हणून काय माणिक लपतं? (माणिकाचे तेज लपत नाही).

२. कस्तुरीची खाण उघडीच असते.

३. खऱ्या हिऱ्याला पैलू पाडल्याशिवाय त्याचे तेज लपत नाही.

हा विचार आपल्याला आपल्या 'गुणांवर आणि कर्मावर' विश्वास ठेवण्याची प्रेरणा देतो. परिस्थिती किंवा लोक तुम्हाला कितीही दाबण्याचा प्रयत्न करत असले, तरी तुमच्यातील गुणांचा 'सुवास' एक दिवस नक्कीच दरवळेल, हाच मोलाचा संदेश यातून मिळतो.

झुंजार कधी रणांगण सोडत नाही.

जो खरोखर शूर आणि स्वाभिमानी असतो, तो संकटाच्या किंवा संघर्षाच्या वेळी कधीही पळ काढत नाही, तर शेवटपर्यंत लढतो.

"झुंजार कधी रणांगण सोडत नाही" हे केवळ एक वाक्य नसून, पराक्रम, ध्येयनिष्ठा आणि अतूट मानसिकतेचे दर्शन घडवणारे एक अजरामर बाणा (वीरवचन) आहे.

महाराष्ट्राच्या शौर्यशाली इतिहासाशी आणि मराठी मनाशी या विधानाचा अत्यंत जवळचा संबंध आहे. या विधानातील गर्भितार्थ आणि त्याचे मानवी जीवनातील महत्त्व खालीलप्रमाणे आहे:

झुंजार: 'झुंजार' म्हणजे जो अत्यंत धैर्याने, निकराने आणि प्राणांची बाजी लावून लढतो असा खरा योद्धा (झुंझ देणारा). ज्याच्या शब्दकोशात 'माघार' हा शब्दच नसतो.

रणांगण न सोडणे: युद्धभूमीवर परिस्थिती कितीही बिकट झाली, शत्रूचे सैन्य कितीही मोठे असले, तरी मैदान सोडून पळून न जाता शेवटच्या श्वासापर्यंत लढत राहणे.

एकत्रित अर्थ: जो खरा वीर किंवा लढाऊ वृत्तीचा माणूस असतो, तो संकटांना घाबरून कधीही आपल्या कर्तव्यापासून किंवा ध्येयापासून मागे हटत नाही.

ऐतिहासिक संदर्भ (Historical Context):

महाराष्ट्राचा इतिहास अशा अनेक 'झुंजार' वीरांच्या रक्ताने आणि पराक्रमाने लिहिलेला आहे:

बाजीप्रभू देशपांडे: सिद्दी जौहरच्या वेढ्यातून छत्रपती शिवाजी महाराज विशालगडावर सुरक्षित पोहोचेपर्यंत बाजीप्रभूंनी घोडखिंडीत (पावनखिंड) प्राणांची आहुती दिली, पण रणांगण सोडले नाही.

मुरारबाजी देशपांडे: पुरंदरच्या वेढ्यात दिलेरखानाविरुद्ध लढताना केवळ सातशे मावळ्यांसह त्यांनी अभूतपूर्व झुंज दिली.

छत्रपती संभाजी महाराज: औरंगजेबाच्या कैदेत असताना अनन्वित छळ सोसला, पण स्वराज्यनिष्ठा आणि स्वाभिमान कधीच सोडला नाही.

आजच्या आधुनिक काळात 'रणांगण' म्हणजे केवळ तलवारींचे युद्ध नव्हे, तर माणसाचे रोजचे आयुष्य, त्यातील संघर्ष, व्यवसाय आणि ध्येयप्राप्तीचा प्रवास होय.

आयुष्यात अनेकदा अपयश येते, आर्थिक किंवा मानसिक संकटे येतात. सामान्य माणूस अशा वेळी खचून जातो आणि आपले प्रयत्न सोडून देतो. परंतु, 'झुंजार' वृत्तीचा माणूस त्या संकटांना आव्हान मानतो आणि पाय रोवून उभा राहतो.

तुम्ही एखादे मोठे काम हाती घेतले की त्यात अडचणी येणारच. खरा झुंजार व्यक्ती संकटांचे वादळ आले तरी आपले ध्येय (रणांगण) सोडत नाही.

"जिंकणे किंवा हरणे" हे लढणाऱ्याच्या हातात नसते, पण "शर्थीने लढणे" हे मात्र नक्कीच त्याच्या हातात असते. झुंजार माणूस परिणामांची चिंता न करता आपले शंभर टक्के योगदान देतो.

या विचाराशी साधर्म्य असणाऱ्या इतर ओळी:

मराठी साहित्यात वीररसाचे वर्णन करणाऱ्या अनेक सुंदर ओळी आहेत:

१. रणशूर कधी पाठीवर घाव झेलत नाही, तो छातीवर झेलतो.

२. मरण आले तरी चालेल, पण शरण जाणे नाही.

३. स्वातंत्र्यवीर सावरकरांची ओळी: "अनादी मी, अनंत मी, अवध्य मी भला..." जो आत्मविश्वासाने लढत राहतो.

ही ओळ माणसाला 'लढाऊ वृत्ती' (Never Give Up Attitude) बाळगण्याची प्रेरणा देते. परिस्थिती कितीही विपरीत असली, तरी आपल्या तत्त्वांशी आणि ध्येयाशी प्रामाणिक राहून लढत राहणे, हाच खऱ्या वीराचा धर्म आहे.

झोळीत नाही तुकडा, म्हणे मला काळूबाईचा बोकडा.

स्वतःला खायला अन्नाचा कण नसताना, देवाधर्माच्या नावाखाली किंवा प्रतिष्ठेसाठी अवाजवी खर्च किंवा मोठेपणा दाखवण्याचा आव आणणे.

"झोळीत नाही तुकडा, म्हणे मला काळूबाईचा बोकडा" ही मराठी लोकसंस्कृतीतील, विशेषतः ग्रामीण भागातील एक अत्यंत खुसखुशीत, धारदार आणि मानवी स्वभावातील विसंगतीवर बोट ठेवणारी म्हण आहे.

महाराष्ट्रातील कुलदैवत, नवस आणि धार्मिक प्रथांचे संदर्भ घेऊन तयार झालेली ही म्हण माणसाच्या अवाजवी आणि अवास्तव अपेक्षांवर उपरोधिक टोला लगावते.

स्वतःची साधी अन्नाची गरज भागवण्याचीही ऐपत नसताना, लायकी किंवा क्षमतेबाहेरच्या अतिउच्च, महागड्या आणि चैनीच्या गोष्टींची मागणी करणे किंवा मोठ्या गप्पा मारणे.

झोळीत नाही तुकडा: 'झोळी' हे भिक्षेचे किंवा साधेपणाचे प्रतीक आहे. जेव्हा एखाद्या व्यक्तीच्या स्वतःच्या झोळीत खाण्यासाठी साधी भाकरीचा 'तुकडा'ही नसतो (म्हणजेच कमालीची गरिबी किंवा टंचाई असते).

काळूबाईचा बोकडा: महाराष्ट्रात 'काळूबाई' (उदा. मांढरदेवीची काळूबाई) हे अतिशय जागृत आणि कडक दैवत मानले जाते. देवीला नवस फेडण्यासाठी किंवा यात्रेच्या वेळी 'बोकड' (बकरा) बळी देण्याची किंवा देवाच्या नावाने मांसाहारी जेवणावळ घालण्याची जुनी प्रथा आहे. बोकड खरेदी करणे किंवा त्याची मेजवानी देणे हा अत्यंत खर्चिक आणि मोठ्या थाटामाटाचा व्यवहार मानला जातो.

एकत्रित अर्थ: घरात स्वतःला खायला अन्न नाही, पण महाशयांना देवीच्या नावाने मोठा नैवेद्य दाखवायचा आहे किंवा बोकडाच्या जेवणाचा थाट करायचा आहे!

हा विचार समाजात अशा लोकांवर टीका करण्यासाठी वापरला जातो, जे आर्थिक परिस्थिती नसतानाही केवळ देखावा किंवा मोठेपणा मिरवण्यासाठी कर्ज काढून किंवा ऐपत नसताना खर्च करतात:

"खिशात बसच्या तिकिटाचे पैसे नाहीत आणि फिरायला मात्र हवी हिला आलिशान गाडी! हिचं वागणं म्हणजे अगदी 'झोळीत नाही तुकडा, म्हणे मला काळूबाईचा बोकडा' असंच आहे."

काही लोक घरात आर्थिक चणचण असतानाही समाजात प्रतिष्ठा मिरवण्यासाठी कर्ज काढून मोठ्या पार्ट्या देतात किंवा महागड्या वस्तू खरेदी करतात. अशा वेळी ही म्हण तंतोतंत लागू होते.

या म्हणीशी साधर्म्य असणाऱ्या इतर मराठी म्हणी:

मराठी भाषेत माणसाच्या अशा 'उधार-उसनवारीच्या श्रीमंतीवर' किंवा अवाजवी तोऱ्यावर अनेक सुंदर म्हणी आहेत:

१. खिशात नाही आणा, नि मला बाजीराव म्हणा!

२. घरात नाही दाणा, अन म्हणे मला बाजीराव म्हणा.

३. अंगावर नाही सुतळी, नि म्हणे उतावीळ दिवाळी.

४. पोटात नाही दाणा, अन शनिवार वाडा पाहावा म्हणा.

ही म्हण माणसाला 'अंथरूण पाहून पाय पसरण्याचा' (आपल्या आर्थिक क्षमतेनुसार जगण्याचा) मोलाचा सल्ला देते. दिखाव्याच्या आणि खोट्या प्रतिष्ठेच्या आहारी जाऊन स्वतःचे नुकसान करून घेऊ नये, हाच संदेश यातून मिळतो.

झटकून टाकले की काम हलके होते.

मनात घोळत राहिलेली चिंता किंवा आळस झटकून कामाला सुरुवात केली, की मनावरचा ताण आपोआप कमी होतो.

"झटकून टाकले की काम हलके होते" हे मानवी मनाला मरगळ, आळस आणि चिंतेतून बाहेर काढणारे एक अत्यंत व्यावहारिक आणि मानसिक आरोग्यासाठी मोलाचे सुवचन आहे.

शारीरिक संदर्भ: जसे एखाद्या कपड्याला धूळ किंवा कचरा लागला असेल, तर आपण तो जोरात 'झटकून' साफ करतो, ज्यामुळे कपडा पुन्हा स्वच्छ आणि वजनाने हलका वाटतो.

मानसिक आणि व्यावहारिक अर्थ: आपल्या मनात साचलेले जुने दुःख, अपयश, निराशा किंवा एखाद्या कामाचा अवाजवी ताण (Stress) जेव्हा आपण मनातून पूर्णपणे 'झटकून' (बाजूला करून) टाकतो, तेव्हा मनावरचे ओझे उतरते आणि आपण नव्या उत्साहाने कामाला लागू शकतो.

हा विचार माणसाला आयुष्यातील तीन महत्त्वाच्या टप्प्यांवर मार्गदर्शन करतो:

अनेकदा आपण एखादे काम उद्या करू, परवा करू म्हणून पुढे ढकलतो. यामुळे त्या कामाचा मानसिक ताण सतत डोक्यावर राहतो. पण जेव्हा आपण आळस झटकून ते काम तातडीने पूर्ण करतो, तेव्हा डोक्यावरचे ओझे उतरते आणि मन एकदम हलके होते.

आयुष्यात प्रत्येकाला कधी ना कधी अपयश, फसवणूक किंवा दु:खाचा सामना करावा लागतो. जर आपण त्याच गोष्टींचा सतत विचार करत बसलो, तर आपले वर्तमान आणि भविष्य दोन्ही अंधकारमय होते.

त्याऐवजी, "जे झाले ते झाले" असे म्हणून ती निराशा झटकून दिली, की जगणे सुसह्य आणि हलके होते.

काही लोकांना प्रत्येक गोष्टीची अतिचिंता (Overthinking) करण्याची सवय असते. नसलेल्या अडचणींची भीती मनात बाळगण्यापेक्षा, ती नकारात्मकता झटकून टाकणे हाच मनाला शांत ठेवण्याचा एकमेव मार्ग असतो.

या विचाराशी साधर्म्य असणाऱ्या इतर ओळी:

मराठीत आणि इंग्रजीत या भावनेशी मिळतीजुळती सुंदर वचने आहेत:

१. झाले गेले विसरून जावे, पुढे पाऊल टाकावे.

२. मनाचे ओझे डोक्यावर वाहण्यापेक्षा, ते वेळेवर उतरवणे शहाणपणाचे असते.

३. इंग्रजीतील सुवचन: "Let it go." (गोष्टी धरून ठेवण्यापेक्षा त्या सोडून द्यायला शिका).

हे विधान आपल्याला 'सकारात्मक दृष्टिकोन' आणि 'कार्यतत्परता' शिकवते. कोणतीही नकारात्मक गोष्ट किंवा रेंगाळत पडलेले काम मनात आणि आयुष्यात साठवून ठेवण्यापेक्षा, ते वेळेवर 'झटकून' मोकळे होणे म्हणजेच आनंदी जगण्याची गुरुकिल्ली आहे.

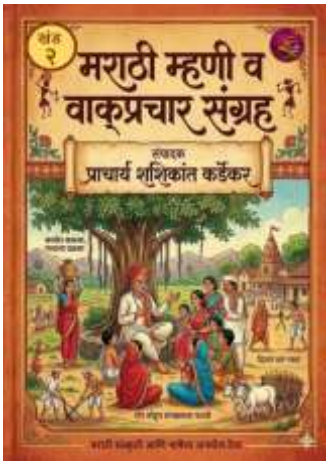
खंड २
मराठी म्हणी व वाक्प्रचार संग्रह
संपादक
प्राचार्य शशिकांत कर्डेकर

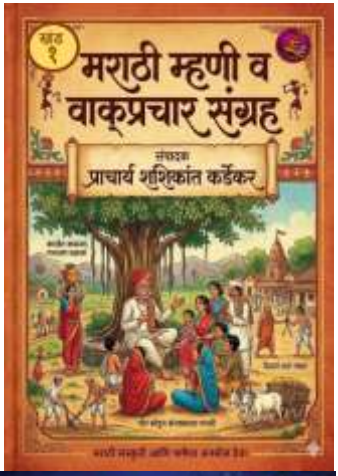
खंड १
मराठी म्हणी व वाक्प्रचार संग्रह
संपादक
प्राचार्य शशिकांत कर्डेकर

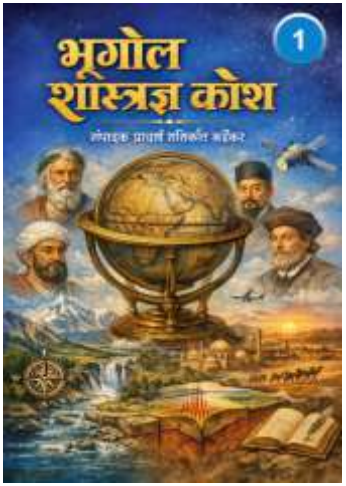
भूगोल शास्त्रज्ञ कोश
1

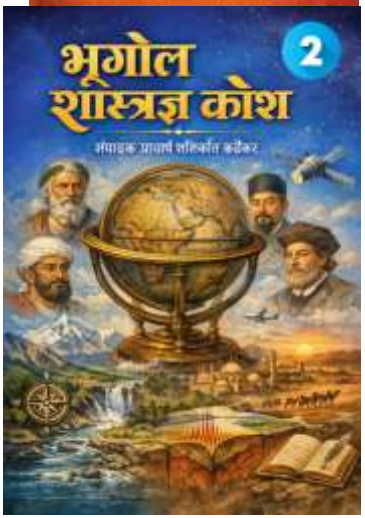
भूगोल शास्त्रज्ञ कोश
2

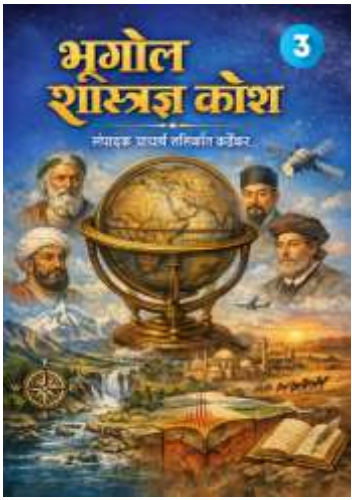
भूगोल शास्त्रज्ञ कोश
3

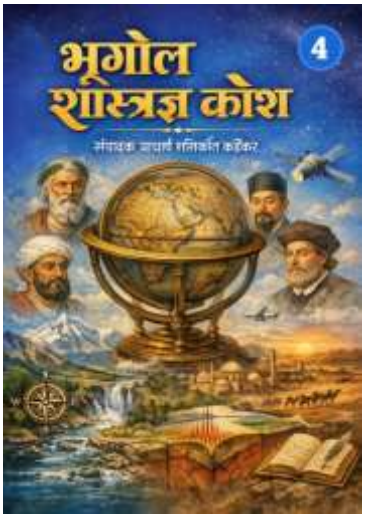
भूगोल शास्त्रज्ञ कोश
4

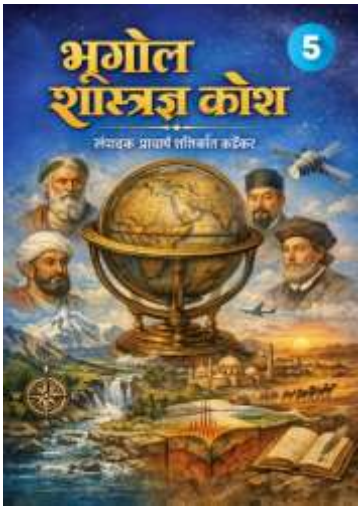
भूगोल शास्त्रज्ञ कोश
5

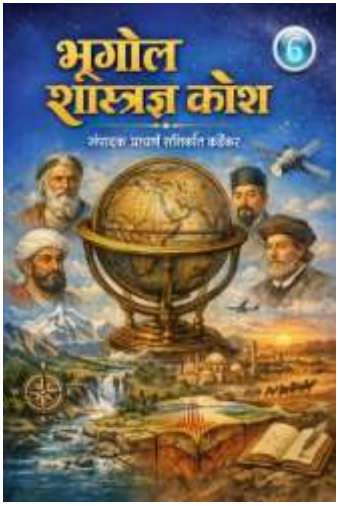
भूगोल शास्त्रज्ञ कोश
6

प्राचार्य शशिकांत कर्डेकर यांची ग्रंथसंपदा

www.esahity.com येथे विनामूल्य मिळतील

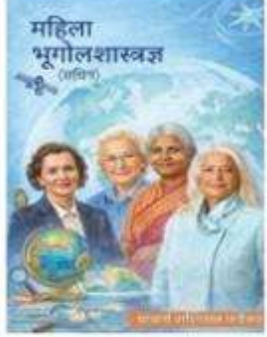

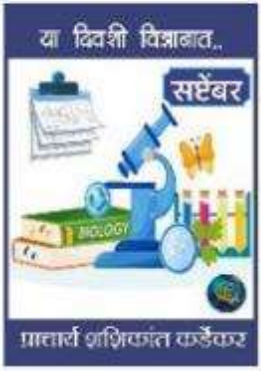

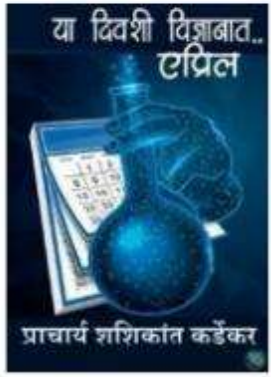

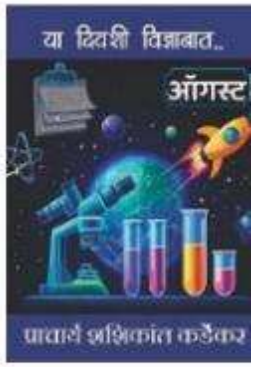

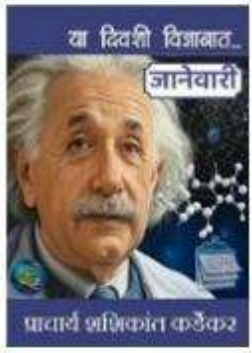

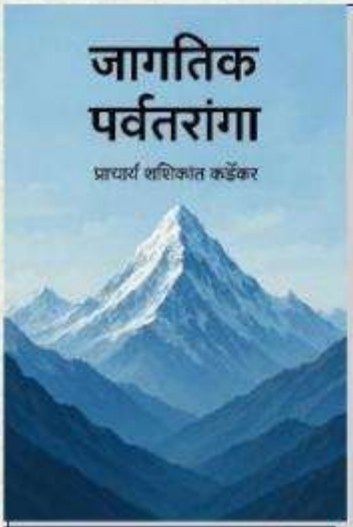

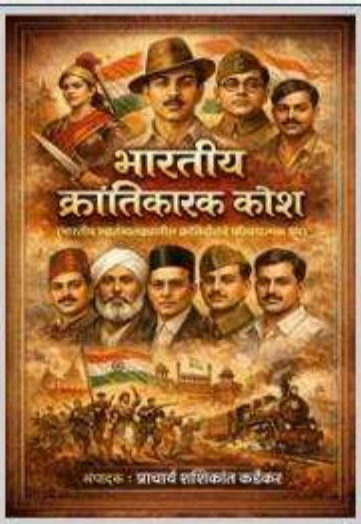

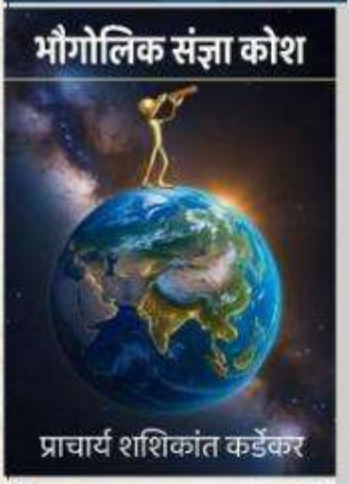

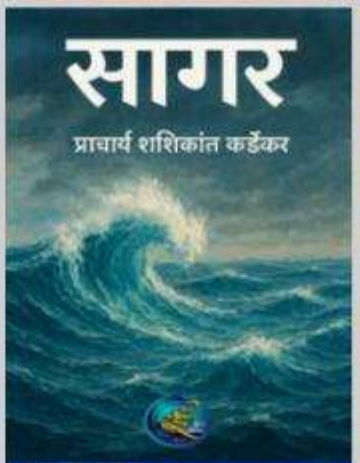

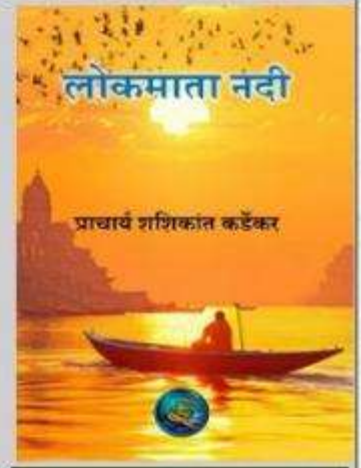

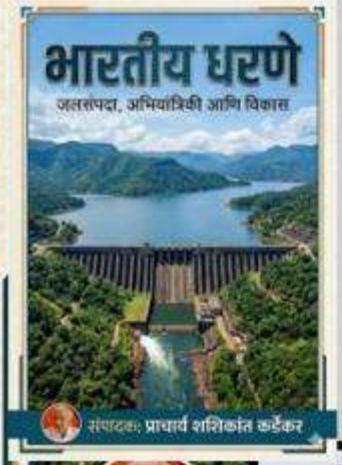

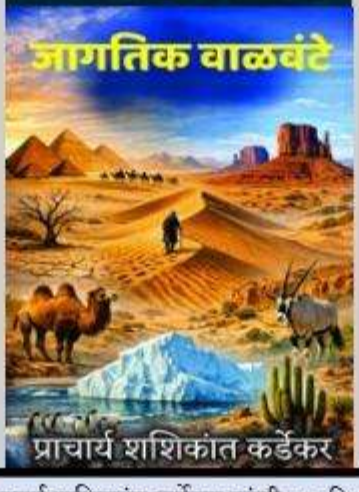

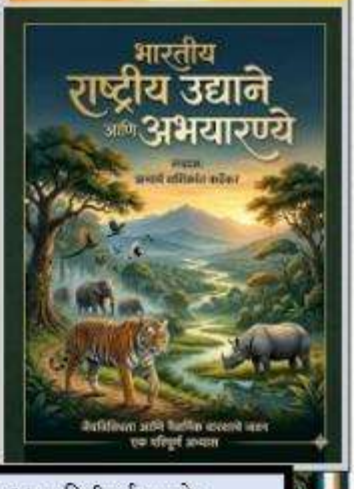

प्राचार्य शशिकांत कर्डेकर यांची प्रकाशित 21 माहितीपूर्ण पुस्तके
www.esahity.comया लिंकवर विनामूल्य उपलब्ध आहेत.